अभिनवगुप्तप्रणीतः तन्त्रालोकः

THE TANTRĀLOKA OF ABHINAVAGUPTA

अभिनवगुप्तप्रणीतः

तन्त्रालोकः

जयरथकृतविवेकव्याख्योपेतः

सम्पादकौ
डा० रामचन्द्र द्विवेदी
डा० नवजीवन रस्तोगी

ग्रंथाङ्कः ४
आह्निके ८–६

मोतीलाल बनारसीदास
दिल्ली वाराणसी पटना मद्रास

THE

TANTRĀLOKA
OF ABHINAVAGUPTA

with the Commentary of Jayaratha

Edited by
Dr. R. C. DWIVEDI
and
Dr. NAVJIVAN RASTOGI

VOLUME IV
***Sanskrit Text ; Chapters* 8-9**

MOTILAL BANARSIDASS
Delhi Varanasi Patna Madras

First Edition: Srinagar (KSTS), 1918-1938

MOTILAL BANARSIDASS
Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi 110 007
Branches
Chowk, Varanasi 221 001
Ashok Rajpath, Patna 800 004
120 Royapettah High Road, Mylapore, Madras 600 004

Vol. IV: ISBN: 81-208-0244-6

PRINTED IN INDIA
BY JAINENDRA PRAKASH JAIN AT SHRI JAINENDRA PRESS, A-45 NARAINA INDUSTRIAL AREA, PHASE I, NEW DELHI 110 028 AND PUBLISHED BY NARENDRA PRAKASH JAIN FOR MOTILAL BANARSIDASS, DELHI 110 007.

विषयानुक्रमणिका

(Table of Contents)

अष्टमाह्निकम्

नवमाह्निकम्

अथ

श्रीतन्त्रालोके

आचार्याभिनवगुप्तपादविरचिते

अष्टममाह्निकं ।

जयरथकृतविवेकाख्यव्याख्योपेतम् ।

जयकीर्तिरयं जयताज्जगदम्भोजं विभक्तभुवनदलम् ।
रविरिव विकासयति यश्चिदेकनालाश्रयत्वेन ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन देशाध्वनः स्वरूपं संगिरितु-
मुपक्रमते

देशाध्वनोऽप्यथ समासविकासयोगा-
त्संगीयते विधिरयं शिवशास्त्रदृष्टः ॥ १ ॥

नन्ववान्तराणां प्रमेयाणामनन्तानां प्रतिपाद्यत्वेऽपि कथमिह अस्यैव निर्देशः,—इत्याशङ्क्याह

विचारितोऽयं कालाध्वा
क्रियाशक्तिमयः प्रभोः ।
मूर्तिवैचित्र्यजस्तज्जो
देशाध्वाथ निरूप्यते ॥ २ ॥

'अथ' इत्यानन्तर्ये । तत्पदमन्त्रवर्णात्मना त्रिप्रकारः कालाध्वा विचारितः,—इति तदानन्तर्येण युक्तं देशाध्वनोऽप्यत्र निरूपणम्,—इत्यत एव क्रमेण भुवनतत्त्वकलाप्रतिपादकं वक्ष्यमाणमाह्निकचतुष्टयम् । 'तज्ज' इति तस्मात् प्रभोरेव जातः स एव तथा तथा बहिः स्फुरित इत्यर्थः । यदाहुः

'आश्यानं चिद्रसस्यैवं साकारत्वमुपागतम् ।
जगद्रूपतया वन्दे प्रत्यक्षं भैरवं वपुः ॥'

इति ॥ २ ॥

ननु यद्येवं षड्विधोऽपि अयमध्वा किं चिद्विवेकरूपात् तस्मादतिरिक्तो नवा ? इत्याशङ्क्याह

अध्वा समस्त एवायं
　　चिन्मात्रे संप्रतिष्ठितः ।
यत्तत्र नहि विश्रान्तं
　　तन्नभःकुसुमायते ॥ ३ ॥

'संप्रतिष्ठित' इति तदनतिरिक्त इत्यर्थः । अत्र व्यतिरेकमुखेन द्वितीयार्ध[1] हेतुः । 'नभःकुसुमायत' इति न किंचित् स्यादिति यावत् ॥ ३ ॥

ननु यदि नाम संविदनतिरिक्त एवायमध्वा, तत् कथं सर्वत्र बहिर्भेदेन भायात् ? इत्याशङ्क्याह

संविद्द्वारेण तत्सृष्टे
　　शून्ये धियि मरुत्सु च ।
नाडीचक्रानुचक्रेषु
　　बहिर्देहेऽध्वसंस्थितिः ॥ ४ ॥

संविदेव हि स्वस्वातन्त्र्यात् स्वं स्वरूपं गोपयित्वा स्वसमुल्लासिते[2] शून्यप्राणबुद्धिदेहात्मनि प्रमातरि, बहिः प्रमेये च अनतिरिक्तत्वेऽप्यतिरिक्त-

---

१ क० ख० ग० द्वितीयार्धे इति पाठः ।
२ क० मु० स्वसमुल्लासिते इति पाठः ।

मिव षड्विधमपि अध्वानमवभासयति,—इत्युक्तं 'संविद्द्वारेण तत्सृष्टे शून्यादावध्वसंस्थितिः' इति । 'नाडीचक्रानुचक्रेषु' इति मरुत्सामानाधिकरण्येन योज्यम् ॥ ४ ॥

ननु यद्येवं तदस्तु को दोषस्तन्निरूपणेन पुनः कोऽर्थः ? इत्याशङ्क्याह

तत्राध्वैवं निरूप्योऽयं
यतस्तत्प्रक्रियाक्रमम् ।
अनुसंदधदेव द्राग्
योगी भैरवतां व्रजेत् ॥५॥

'प्रक्रियाक्रमम्' इति कालाग्न्यादेरनाश्रितपर्यन्तं तथातथानुपूर्व्येण अवस्थानम् । 'अनुसंदधत्' इति 'सर्वमहम्' इति विमर्शनेन स्वात्मविश्रान्तिमयता-मापादयन् योगी शीघ्रमेव परसंविदैकात्म्यमियात् ॥५॥

नन्वेतदस्मदुपज्ञमेव, इत्याह

दिदृक्षयैव सर्वार्थान्
यदा व्याप्यावतिष्ठते ।

तदा किं बहुनोक्तेन
इत्युक्तं स्पन्दशासने ॥ ६ ॥

यथा विद्यत्तावसरे स्वसाक्षितयैव[1] अर्थस्तथा स्फुरति, तथैव योगी धरादिशिवान्ततत्त्वान्तर्भाविनः सर्वानर्थान् यदा 'सर्वमहम्' इत्यनुसंधानपूर्वं स्वात्मनि क्रोडीकृत्यावतिष्ठते तदा निःशेषवेद्यविगलनेन परभैरवदशावेशचमत्काररूपं यत् फलं, तत् स्वसंविदेवानुभविष्यति,—इत्यत्र बहुनोक्तेन किं ? न कश्चिदर्थ इत्यर्थः । 'स्वयमेवावभोत्स्यते' इति चात्र तुर्यः पादः ॥६॥

ननु अध्वप्रक्रियाज्ञानमात्रादेव किमेवं भवेत् ? इत्याशङ्क्याह

ज्ञात्वा समस्तमध्वानं
तदीशेषु विलापयेत् ।
तान् देहप्राणधीचक्रे
पूर्ववद् गालयेत्क्रमात् ॥ ७ ॥

---

१ क० पु० अस्य साक्षितयेति पाठः ।

तत्समस्तं स्वसंवित्तौ
सा संविद्धारितात्मिका ।
उपास्यमाना संसार-
सागरप्रलयानलः ॥ ८ ॥

'तदीशेषु' इति ब्रह्मादिषु । 'तान्' तदीशानपि देहबुद्धिप्राणशून्यात्मनि कल्पिते रूपे 'पूर्ववत्' कालाध्वनिरूपितनीत्या 'गालयेत्' देहादारभ्य यथोत्तरं विश्रमयेत्, यावत् 'क्रमात्' प्राप्तावसरं 'तत् समस्तं' देहादि स्वसंवित्सात्कुर्यात्, येनास्य सा संविदशेषवेद्यग्रासीकारेण पूर्णा सती 'उपास्यमाना' भूयोभूयस्तथा परिशील्यमाना द्वयाद्यवभास-तिरस्कारेण परमाद्वयमयतया प्रस्फुरेदित्यर्थः ॥८॥

ननु

'अथ कालाग्निरुद्राधः कटाहः संव्यवस्थितः ।
कोटियोजनबाहुल्यस्तस्योर्ध्वे भुवनानि तु ॥
नवनवतिकोट्यश्चाप्यण्डानां तु सहस्रकम् ।
कोटीनां सप्तति लक्षाण्ययुतानां सहस्रकम् ।
अर्बुदान्यथ वृन्दानि खर्वाणि च तथैव च ।
पद्मानि चाप्यसंख्यानीत्येवमादीन्यनेकशः ॥'
(स्व० १०।४)

इत्याद्युक्त्या भुवनानामानन्त्ये तदधीशानामपि

आनन्त्यम्,—इति तेषां प्रत्येकमेवमनुसंधाने जन्मसहस्रैरपि न कश्चित् पारं यायात्—इत्येतदशक्यानुष्ठानम्, इत्याशङ्क्याह

श्रीमद्दीक्षोत्तरे चैता-
नध्वेशान् गुरुरब्रवीत् ।

'गुरुः' इत्याद्यः श्रीकण्ठनाथः । अब्रवीदिति नैयत्येन ॥

तत्रत्यमेव ग्रन्थं पठति

ब्रह्मानन्तात्प्रधानान्तं
विष्णुः पुंसः कलान्तगम् ॥६॥
रुद्रो ग्रन्थौ च मायाया-
मीशः सादाख्यगोचरे ।
अनाश्रितः शिवस्तस्मा-
द्व्याप्ता तद्व्यापकः परः ॥१०॥

ब्रह्माण्डकर्परिकाधोवर्तिनोऽनन्तात्प्रभृति प्रधानान्तं ब्रह्मा व्याप्ता,—इति संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् । ग्रन्थौ चेति, चशब्देन तद्गतरूपायामपि मायायां रुद्रो व्याप्तेत्यर्थः । 'ईश' इतीश्वरः ।

'सादाख्यगोचर' इति शुद्धविद्यादितत्त्वत्रयात्मनि । 'तस्मात्' इति सादाख्यगोचरात् अर्थादूर्ध्वं शक्तितत्त्वस्थाने तु 'तद्व्यापक' इति तेषां ब्रह्माद्यनाश्रितान्तानां पञ्चानामपि कारणानां व्यापकः परः शिव इत्यर्थः । अतश्च नियतत्वात्तदीशानां प्रत्युतैतत् सुखोपायम्, इत्यतः परमन्यज्ज्ञानं नास्तीत्युक्तप्रायम् ॥१०॥

यदभिप्रायेणैव श्रीस्वच्छन्दशास्त्रमप्येवमाह

एवं शिवत्वमापन्न-
मिति मत्वा न्यरूप्यत ।
न प्रक्रियापरं ज्ञान-
मिति स्वच्छन्दशासने ॥११॥

यदुक्तं तत्र

'नास्ति दीक्षासमो मोक्षो न विद्या मातृकापरा ।
न प्रक्रियापरं ज्ञानं नास्ति योगस्त्वलक्षकः ॥' (११।१९८)

इति ॥ ११ ॥

नन्वेवमध्वनोऽनुसंधाने कथं बोधस्य साक्षात्कारो भवेत् ? इत्याशङ्क्याह

त्रिशिरःशासने बोधो
मूलमध्याग्रकल्पितः ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वसंरम्भः
स्मृतिर्भेदविकल्पना ॥१२॥
अव्याहतविभागोऽस्मि-
भावो मूलं तु बोधगम् ।
समस्ततत्त्वभावोऽयं
स्वात्मन्येवाविभागकः ॥१३॥
बोधमध्यं भवेत्किंचि-
दाधाराधेयलक्षणम् ।
तत्त्वभेदविभागेन
स्वभावस्थितिलक्षणम् ॥१४॥
बोधाग्रं तत्तु चिद्बोधं
निस्तरङ्गं बृहत्सुखम् ।

श्रीत्रिशिरोभैरवे हि बोध एव मूलमध्याग्रकल्पितः सन् षट्त्रिंशत्तत्त्वसंरम्भस्तथोल्लसितः,—इत्यर्थादुक्तं, येन तदनुसंधानाद्बोधसाक्षात्कारः स्यात् । तदेवार्थद्वारेण पठति 'स्मृतिः' इत्यादि । इह खलु यो नाम 'अस्मिभावः'

'बुद्ध्यस्मितासुसंरूढो गुणान्पूर्वं विभेद्य च।
विचारयेद्भूतधर्मान् पृथिव्यादिक्रमेण तु॥'

इत्यादितत्रत्योक्त्या अनात्मरूपबुद्ध्यादिनिष्ठाहंभावः संकुचितः प्रमाता स स्मृतिर्भेदविकल्पना च तत्स्वभाव इत्यर्थः। स हि 'इदमहं जानामि' इति भेदेनैव विश्वं विकल्पयेत्। न केवलं सद्रूपमेवार्थमेवं विकल्पयेत्, यावद्दग्धपित्रादिविषये स्मृतिविकल्पादावसदपि,—इत्युक्तं 'स्मृतिः' इति। अत एवेदन्तायाः प्राधान्यादव्याहतविभागः सुस्फुटभेदात्मक इत्यर्थः। तच्च बोधगं मूलं बोधस्य परां कोटिं प्राप्तं स्थौल्यमुच्यते, इत्यर्थः। तथा अयं भेदेनोल्लसितः 'समस्ततत्त्वभावो' भूतभावादिः 'इदमहम्' इति न्यायेन बोधरूपे 'स्वात्मन्येव' विश्रान्तोऽत एव 'अविभागको' विगलितभेदो बोधमध्यं भवेत् नतु बोधाग्रं; यतस्तदहन्तेदन्तयोः सामानाधिकरण्यात् आमुखे भेदप्रतिभासात् 'किंचिदाधाराधेयलक्षणं' किंचित्पदेन बोधमूलवन्न भेदप्रधानं नापि बोधाग्रवदभेदप्रधानम्,—इति प्रकाशितम्; अत एव अन्तरालवर्तित्वात् 'मध्यम्' इत्युक्तम्। तथा तत्त्वानां

भेदस्य 'विभागेन' मूलत एव शातनेन यत् 'अहम्' इत्यामर्शरूपे स्वात्मन्येवावस्थानं तत् 'बोधाग्रं' सकलभावाविभागस्वभावः, परां काष्ठां प्राप्तो बोध इत्यर्थः । अत एव तच्चिद्बोधरूपं नतु अणुबोधरूपं, निस्तरङ्गं नतु क्षुब्धं, 'बृहत् सुखं' जगदानन्दरूपं नतु अनानन्दादिरूपमित्यर्थः । यदुक्तं तत्र

'षट्त्रिंशत्तत्त्वविषये यद्भेदेन विकल्पना ।
स्फुतिः सुस्फुटभेदात्मा मितमाता तदुच्यते ॥
प्रान्तावस्थितिविज्ञानं स्थौल्यं बोधस्य भैरवि ।
समस्ततत्त्वभावोऽयं नावलोक्यो विभागशः ॥
स्वात्मनि संस्थितं विन्द्याद्बोधमध्यं तदुच्यते ।
आधाराधेयभावोऽयमुभयावस्थितस्य च ॥
तत्त्वभेदविभागेन स्वभावस्थितिलक्षणम् ।
तत्पदस्थो न विन्देत चिद्व्योमान्तरवर्तिनः ॥
तदतीतं विजानीयान्मध्यमं प्राह्यवस्थितम् ।
प्रान्तावस्थितिविज्ञेयं बोधाग्रं तदिहोच्यते ॥
शक्तिज्ञानं विजानीयात्परमानन्दलक्षणम् ।
नित्योदितं सुखं विद्धि निस्तरङ्गं तु कथ्यते ॥
बृहत्सुखेति कथितं चिद्बोधं तु निगद्यते ।'

इति ॥ १४ ॥

एवं षड्विधेऽप्यध्वनि संविदैकात्म्यं परिशीलयतो योगिनो भैरवीभाव एव भवेत्, इत्याह

संविदेकात्मतानीत-
भूतभावपुरादिकः ॥ १५ ॥
अव्यवच्छिन्नसंवित्ति-
र्भैरवः परमेश्वरः ।

न केवलमेतदत्रैवोक्तं यावदन्यत्रापि, इत्याह

श्रीदेव्यायामले चोक्तं
षट्त्रिंशत्तत्त्वसुन्दरम् ॥ १६ ॥
अध्वानं षड्विधं ध्याय-
न्सद्यः शिवमयो भवेत् ।

'ध्यायन्' इति स्वसंविदभेदेन परामृशन्नित्यर्थः । यदुक्तं तत्र

'अध्वानं निखिलं देवि तत्त्वषट्त्रिंशदुज्ज्वलम् ।
चिन्तयन् सद्य आप्नोति पदं शाश्वतमुत्तमम् ॥'

इति ॥ १६ ॥

ननु यदि नाम बोधात्मैव षड्विधोऽपि अयमध्वा, तद्बोधस्य देशाद्यनवच्छिन्नत्वात् कथमस्योर्ध्वादिव्यवस्था स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

यद्यप्यमुष्य नाथस्य
संवित्त्यनतिरेकिणः ॥ १७ ॥

पूर्वास्योर्ध्वादिमध्यान्त-
व्यवस्था नास्ति वास्तवी ।
तथापि प्रतिपत्तॄणां
प्रतिपादयितुस्तथा ॥ १८ ॥
स्वस्वरूपानुसारेण
मध्यादित्वादिकल्पनाः ।

प्रतिपन्नादयो हि संकुचितरूपत्वात् गृहीतदेहाद्य-भिमानाः,—इति तदनुसारेणोर्ध्वादिव्यवस्थां कल्प-येयुः, न तु वस्तुतः सा संभवेत्; अत एवोर्ध्वमप्य-न्यापेक्षयाधः स्यात् । तस्मात् प्रतिपन्नाद्यपेक्षयैवेयं व्यवस्था—यत् पृथिवीतत्त्वं सर्वतत्त्वान्तर्वर्ति तत्त्वा-न्तराणि च तद्बहिरिति ॥ १८ ॥

तदाह

ततः प्रमातृसंकल्प-
नियमात् पार्थिवं विदुः ॥१९॥

तत्त्वं सर्वान्तरालस्थं
यत्सर्वावरणैर्वृतम् ।

पृथिवीतत्त्वमेव च स्थौल्यस्य परा कोटिः, इति तदुपक्रमं सुखेनावबोधात् तत्रैव प्रथमं भुवनस्थितिरुच्यते, इत्याह

तदत्र पार्थिवे तत्त्वे
कथ्यते भुवनस्थितिः ॥ २० ॥

तामेवाह

नेता कटाहरुद्राणा-
मनन्तः कामसेविनाम् ।
पोतारूढो जलस्यान्त-
र्मद्यपानविघूर्णितः ॥ २१ ॥
स देवं भैरवं ध्यायन्
नागैश्च परिवारितः ॥

जलस्यान्तरित्यर्थात् तदुपरि संस्थितः । यदुक्तम्

'संस्थितः सोऽम्भसां मूर्ध्नि शक्त्याधारस्तु हुहुकः ।'

इति । अत एवचास्य असत्त्वसंनिकर्षेण कटाहस्याधो बहिर्देशेऽवस्थानं न त्वन्तर्,—इति सिद्धम् । यदुक्तं श्रीनन्दिशाखायाम्

'कोटियोजनतः स्थौल्यं ब्रह्माण्डस्य कटाहके ।
तथैवोर्ध्वं स्थितं ज्ञेयमन्तरं कथ्यते प्रिये ॥
अष्टानवतिकोटीभिर्ब्रह्माण्डं समुदाहृतम् ।'

इत्युपक्रम्य

'कटाहाधःस्थितं देवि हृहुक भुवनेश्वरम् ।
शक्त्याधारं तु जानीयादनन्तं वरवर्णिनि ।'

इति । श्रीत्रिशिरोभैरवेऽपि

'ब्रह्माण्डबाह्यतोऽनन्तो विश्वाधारस्तु कथ्यते ।'

इति । अन्तरवस्थाने चास्य

'दशकोटिमितं तत्तु पोतैः सर्वत्र तत्समम् ।
ऊर्ध्वं तस्य सुरेशानि कोटिमात्रं तमः परम् ॥'

इत्याद्युक्तं भुवनादिमानं वक्ष्यमाणब्रह्माण्डान्तर्वर्ति-भुवनमानसंख्यातोऽतिरिच्येत, —इति तत्संख्याया आसमञ्जस्यं स्यात् । ननु यद्येवं तदनन्तस्य

'ब्रह्माण्डमण्डपस्यान्तर्भुवनानि विशोधयेत् ।
आदावनन्तभुवनं कौष्माण्डं हाटकेश्वरम् ॥
अनन्तभुवनस्यानु कालाग्निभुवनं महत् ।
शार्वं ब्राह्मं वैष्णवं च रौद्रं भुवनमुत्तमम् ॥
ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु अष्टावेते प्रकीर्तिताः ।'

इत्यादीनामन्तःस्थितिविधायकानां वाक्यानां कोऽर्थः स्यात् । किंच

'ब्रह्मणोऽण्डस्य शकलं कोटिमात्रं प्रमाणतः ।
तदूर्ध्वं कालरुद्रस्तु दशेशानसमन्वितः ॥
कोटिमात्रं पुरं तस्य तज्ज्वाला दशकोटयः ।
अनन्तोऽधः पद्म ऊर्ध्वे अन्ये तु क्रमशः स्थिताः ॥'

इति । तथा

'अधः कालान्तगो रुद्रो दशेशस्थानमध्यगः ।
पद्मश्चोर्ध्वमधोऽनन्तस्तथान्ये क्रमवर्तिनः ॥'

इत्याद्युक्त्या कालाग्निभुवनान्तरेव अस्य भुवनं नतु पृथक्,—इति वक्ष्यमाणाया भुवनसंख्याया अपि न किंचिदासमञ्जस्यम् । इह च अनन्तस्य श्रीसिद्धा-तन्त्रोक्तं भुवनमानं न ग्राह्यमेव,

'क्रियादिभेदभेदेन तन्त्रभेदो यतः स्मृतः ।
तस्माद्यत्र यदेवोक्तं तत्कार्यं नान्यतन्त्रतः ॥'

इत्याद्युक्त्या तत्प्रक्रियाया भिन्नत्वात् । तथा च इह नरकाणां द्वात्रिंशत्कोटयो मानं तत्रैकविंशतिः । यदुक्तम्

'तस्योर्ध्वं नरका घोरा एकविंशतिकोटयः ।'

इति । इहापि

'अण्डस्यान्तरनन्तः.................... ।' (८ । ३९३)

इति,

'अष्टावन्तः साकं शर्वेण............ ।' (८ । ३९७)

इति च वक्ष्यमाणं व्याहन्येत,—इति किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ?। इदमत्र प्रतिपत्तव्यं—यदनन्तस्य बहिरवस्थानमिति। तथाहि श्रीतन्त्रराजभट्टारके

'ब्रह्माण्डमण्डपान्तर्..............................।'

इत्यादिकमनन्तस्य नान्तःस्थितेर्विधायकं, किंत्वेवं शुद्धिक्रमस्य तदवस्थितेः पूर्वमुक्तत्वात्, एतावन्मात्रस्यैवात्र विवक्षितत्वात्। यदुक्तं तत्र

'अतो' भुवनदीक्षान्या शृणु पार्वति तत्त्वतः।
आदिषट्के पुरा प्रोक्तमेतन्निखिलतो मया॥
तथापि तव वक्ष्यामि संक्षेपादिह भामिनि।'

इत्युपक्रम्य

'तेषां विभागमधुना शृणु वीरेन्द्रवन्दिते।'

इति। तत्र च अस्यादिषट्के बहिरेवावस्थानं विहितम्। यदुक्तम्

'यत्तद्भूम्यण्डकं भाति पीतमम्बुजजन्मनः।
तस्याधोभागगा भान्ति पूर्वदृष्टान्तकारकाः॥
शेषाहिफणमाणिक्यविश्वकर्मप्रसादतः।' (?)

इत्युपक्रम्य

---

१ ग० पु० अथो भुवनेति पाठः।

'अनन्तशक्तिचन्द्रांशुपीयूषोर्मिनिरन्तरैः ॥
आक्लिन्नितमतश्चोर्ध्वैरतस्त्वाधःपयोच्छलत् ॥
भुवनं तस्य वीरस्य मात्यनन्तस्य स्वप्रिया ।
अनन्तवनितावक्त्रपद्मषण्डसरः सदा ॥'

इति विशेष्य

'ततो हूहुकरुद्रस्य चूडामणिनभ (निभ) स्वतः ।
त्विषा प्रध्वस्ततिमिरं पुरं वीरगणाकुलम् ॥'

इत्यादिना हूहुकरुद्राणां भुवनानि,

'भैरवीयमहारज्जुप्रबद्धानि महेश्वरि ।
एतान्यप्सु पुराण्यत्र निभृतानि शिवात्मना ॥
तरङ्गोच्छ्रितानि सर्वाणि सलिलावर्तगानि च ।'

इत्यादिना च तेषां देशं मानं चाभिधाय

'समन्ताद्ब्रह्मणोऽण्डं तु शतकोटिप्रविस्तरम् ।
कटाहं च स्मृतं कोटिः शतरुद्रैः समन्वितम् ॥'

इति । यत्पुनः

'....................अन्तर्भुवनानि विशोधयेत् ।'

इत्याद्युक्तं तन्मल्लग्रामवज्ञया व्याख्येयम्, अन्यथा हि पूर्वापरव्याघातः स्यात् । एवमत्र अनन्तपूर्वकं शतरुद्रपर्यन्तं भुवनानां शुद्धौ यौगपद्येन तदसंपत्तेः क्रममात्रमेवाभिधित्सितं न त्वन्तर्बहीरूपत्वमपि, तथात्वे तच्छुद्धावविशेषात् । एवं

'एतेषां तु अधस्ताद्वै कालाग्निभुवनं ततः ।
हूहुकाश्च तथा देवि ब्रह्माण्डोदरवर्तिनः ॥'

इत्यादावपि व्याख्येयम् । एतच्चोत्तानतयैव गृहीत्वा संग्रहकाराः प्रवृत्ताः,—इति तत्र तत्र तथाभ्यधुः, येनास्य अन्तरवस्थाने भ्रान्तिबीजत्वं प्ररूढम् । तथा च सोमशंभुः

'अथ हूहुककालाग्निरुद्रौ हाटक एव च ।
कूष्माण्डश्चाद्य शर्वश्च ब्रह्मा विष्णुश्च सत्तमः ॥
रुद्रश्चाष्टाविमे रुद्राः कटाहस्यान्तरे स्थिताः ।'

इति । गुरुभिरेतन्नाना विकल्पितम्,—इति तन्मतप्रदर्शनाशयेन

'अण्डस्यान्तरनन्त.........................। (८ । ३९३)

इति,

अष्टावन्तः साकं शर्वेण................. । (८ । ३९७)

इति च पुरस्तादिह वक्ष्यति,—इति न पूर्वापरव्याहतत्वम् । यद्वक्ष्यति

अथ सकलभुवनमानं
यत्पूर्वं निगदितं निजैर्गुरुभिः ।
तद्वक्ष्यते समासाद्
बुद्धो येनाशु संक्रामेत् ॥' (८ । ३९२)

इति । यत्तु कालाग्निभुवनान्तरेवास्य भुवनं न पृथक्,—इत्युक्तं तदयुक्तम्; अयं हि हूहुकरुद्राधि-

पतेर्बहिरवस्थितात् पृथक्शोध्यादनन्तात् कालाग्नेर्भुवनान्तर्वर्ती तत्परिवारभूतोऽन्यः । एतस्यैव हि तत्त्वे पृथक्शोध्यत्वमनभिधानीयं, कालाग्निरुद्रशुद्धयैव तच्छुद्धेः; अन्यथा पद्मादीनामपि तदापतेत्,—इति अन्तरनेके रुद्राः शोधनीयाः स्युः,—इति वृत्तावष्टोत्तरादपि शतादधिकानि प्रसज्येरन् । एवमन्यैश्च यदस्य बहिर्देशावस्थानेऽपि अधःस्थशतरुद्रदशकान्यतरत्वमुक्तं तदप्ययुक्तम्; एवं हि अस्य तन्मध्यपाठेनैव गतार्थत्वादादितरमेव पृथगभिधानं स्यात् । यच्च श्रीसिद्धातन्त्रोक्तं भुवनमानमिह न ग्राह्यम्,—इत्युक्तं तदप्ययुक्तम्; यतो यदि नाम नरकादिवदनन्तभुवनस्येह मानं किंचिदुच्येत तत्प्रक्रियाभेदादन्यतन्त्रोक्तमग्राह्यमेव,—इति स्यात् । भुवनस्य मानमवश्यभावि, तच्चेह नोक्तम्,—इति तदाकाङ्क्षायामेव अवश्यमेवान्यतः कुतश्चिदपेक्षणीयम्,—इति को नाम श्रीसिद्धातन्त्रे प्रद्वेषः । यद्वा श्रीतन्त्रराजभट्टारकेऽपि अस्य लक्षोच्छ्रितत्वमुक्तम्,—इति तदपेक्ष्यतां, को नाम नो निर्बन्धः; यावता हि अस्माकमन्तर्भुवनमानसंख्याया असमञ्जस्यमभिधा-

नीयं तच्च उभयथापि सिद्ध्येत्,—इत्यलं बहुना । 'कटाहरुद्राणाम्' इति कटाहाधोवर्तिनां हूहुकरुद्राणाम्; अतश्च तच्छुद्ध्यैव एतच्छुद्धिर्भवेदिति भावः । यदुक्तम्

'तेन शुद्धेन शुद्धानि त्वण्डान्यत्रोहकैः सह ।' (स्व० १०।६)

इति । एवमुत्तरत्रापि तत्तद्भुवनेश्वरद्वारेणैव तत्तद्भुवनशुद्धिरिति मन्तव्यम् । यदुक्तम्

'न तत्र दुःखितः कश्चिन्मुक्त्वा दुःखमनङ्गजम् ।
रमन्ते तत्र वै वीरा नारीभिः सह लीलया ॥' (स्व० १०।८)

इति । पोतारूढ इति, यदुक्तम्

'अनन्तः संस्थितोऽवस्तात्पोतारूढो जलान्तरे ।'

इति । मद्यपानविघूर्णित इति, यदुक्तम्

'महापानरतः श्रीमान्महामत्तः सदाम्भसि ।'

इति । भैरवं ध्यायन्नित्यनेन अस्य तदेकप्रवणतया

'भुवनेश त्वया नास्य साधकस्य शिवाज्ञया ।
प्रतिबन्धः प्रकर्तव्यो यातुः पदमनामयम् ॥' (मा० वि० ९।६४)

इत्यादि तदाज्ञानुविधायित्वमस्ति,— इति प्रथमत एव सर्वाक्षेपेण प्रकाशितम् । नागैरिति, यदुक्तम्

'पद्मश्चैव महापद्मः शङ्खपालोऽथ वज्रिणः ।
कार्कोटश्च निषादश्च कम्बलाश्वतरावुभौ ॥
एभिश्चैव महानागैः समन्तात्परिवारितः ॥'

इति । एवं च स्वयमपि नागरूपत्वमेव, इति सिद्धम् । यदुक्तम्

'ऊर्ध्वबाहुर्महाकायो नागरूपी महाबलः ।
फणानां तु सहस्रेण धारयित्वा जगत्स्थितः ॥'

इति । अत एव श्रीतन्त्रराजभट्टारके शेषाहित्वेनायमुक्तः ॥ २१ ॥

इदानीं ब्रह्माण्डस्यान्तर्भुवनानि वक्तुमुपक्रमते

कालाग्नेर्भुवनं चोर्ध्वे
कोटियोजनमुच्छ्रितम् ॥ २२ ॥
लोकानां भस्मसाद्भाव-
भयान्नोर्ध्वं स वीक्षते ।

ऊर्ध्वे इत्यर्थात् कटाहस्य, स च कोटियोजनानां घनः । यद्वक्ष्यति

'अधश्चोर्ध्वं कटाहोऽण्डे स घनः कोटियोजनः ।' (स्व० १० । १६२)

इति । नोर्ध्वं स वीक्षते इति, यदुक्तम्

नोर्ध्वं निरीक्षते देवो मेदं भूद्भस्मसाज्जगत् ।

इति । अत एवास्योर्ध्ववक्त्रमनुन्मीलितम्,—इति चतुर्वक्त्रत्वमेव सर्वत्रोक्तम् । यदुक्तम्

'त्रिनेत्रः स चतुर्वक्त्रो वह्निज्वालावलीधरः ।'

इति ॥ २२ ॥

ननु

'यो हि यस्माद्गुणोत्कृष्टः स तस्मादूर्ध्वमिष्यते ।'

(मा० वि० २ । ६०)

इत्याद्युक्त्या नरकोर्ध्वमस्यावस्थानं युक्तं, तत् कथं तदध उक्तम् ? इत्याशङ्क्याह

स च व्याप्तापि विश्वस्य
यस्मात्प्लुष्यन्निमां भुवम् ॥ २३ ॥
नरकेभ्यः पुरा व्यक्त-
स्तेनासौ तदधो मतः ।

उक्तं च प्राक्

'निरयेभ्यः पुरा कालवह्नेर्व्यक्तिर्यतस्ततः ।
विभुरप्येष तदधः ....॥' (८ । १४२)

इति ॥ २३ ॥

दश कोट्यो विभोर्ज्वाला
तदर्धं शून्यमूर्ध्वतः ॥ २४ ॥
तदूर्ध्वे नरकाधीशाः
क्रमाद्दुःखैकवेदनाः ।
अधो मध्ये तदूर्ध्वे च
स्थिता भेदान्तरैर्वृताः ॥ २५ ॥

अवीचिकुम्भीपाकाख्य-
रौरवास्तेष्वनुक्रमात् ।
एकादशैकादश च
दशेत्यन्तः शराग्नि तत् ॥ २६ ॥
प्रत्येकमेषामेकोना
कोटिरुच्छ्रितिरन्तरम् ।
लक्षमत्र खवेदास्य-
संख्यानामन्तरा स्थितिः ॥ २७ ॥
कूष्माण्ड ऊर्ध्वे लक्षोन-
कोटिस्थानस्तदीशिता ।

'तदर्धं' पञ्च कोटयः । 'शून्यं' धूमोष्मादिभयाज्जनरहितम् । यदुक्तम्

'अस्योपरिष्टाद्देवेशि पञ्च कोट्यो वरानने ।
न कश्चिन्निवसत्यत्र धूमोष्मपरितापितः ॥' (स्व० १०। ३०)

इति । 'तदूर्ध्वे' शून्योपरि । अनुक्रमादिति संहारात्मनः, तेन रौरवे कुम्भीपाके चैकादशान्तर्भवन्ति अवीचौ च दश,—इत्यात्मना सह तन्नरकत्रयं 'शराग्नि' पञ्चत्रिंशत्संख्यावच्छिन्नं भवतीत्यर्थः । यदुक्तम्

'नरकैकादशगतमवीचिं शोधयेत्प्रिये ।
आत्मना द्वादशं देवि कुम्भीपाकं विशोधयेत् ॥
महारौरवसंज्ञं चाप्येवमेव विशोधयेत् ।
पञ्चत्रिंशत्प्रवक्ष्यामि समासेन वरानने ॥
अवीचिः क्रिमिनिचयो नदी वैतरणी तथा ।
लोहश्च शल्मलिश्चैवाप्यसिपर्वत एव च ॥
सोच्छ्वासश्च निरुच्छ्वासः पूतिमांसः परस्तथा ।
तप्तत्रपुः क्षारकूपो जतुलेपस्तथैव च ॥
अन्तर्भूता अवीचौ तु कुम्भीपाकस्य श्रूयताम् ।
अस्थिभङ्गः क्रकचच्छेदकूपश्चापि कटङ्कटः ॥
वसामिश्रो ह्ययस्तुण्डस्त्रपुलेपश्च कीर्तितः ।
कुम्भीपाकश्च विज्ञेयस्तीक्ष्णासिश्च तथैव च ॥
तप्तलोहश्च विज्ञेयः क्षुरधारपथस्तथा ।
अशनिश्च सुतप्तश्च द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥
एकादशान्तर्विज्ञेयाः कुम्भीपाकस्य दारुणाः ।
महारौरवराजे च अत ऊर्ध्वं निबोध मे ॥
कालसूत्रो महापद्मः कुम्भः संजीवनेक्षुकौ ।
पाशोऽम्बरीशकश्चैव अयःपट्टस्तथैव च ॥
दण्डयन्त्रस्त्वमेध्यश्च घोररूपस्तथापरः ।
महारौरव एतेषामुपरिष्टाद्व्यवस्थितः ॥' स्व-१०।८१-९०)

इति । 'एषाम्' इति त्रयान्तर्भूतानां द्वात्रिंशतो नरकाणाम् 'एकोना कोटिः' इति नवनवतिर्लक्षाणि । 'अन्तरम्' इति प्रत्येकं शून्यरूपं, तेन द्वात्रिंशत् कोटयः । तत्र सचत्वारिंशच्छतं प्रधान,

तत्रापि द्वात्रिंशत्, तत्रापि त्रयमित्युक्तं स्यात् । यदुक्तम्

'अतः परं वरारोहे नरकाः परिकीर्तिताः ।
पञ्चाशत् कोटयो देवि............॥' (स्व० १० । ३१)

इति । तथा

'तेषु मध्ये शतं श्रेष्ठं चत्वारिंशाधिकं प्रिये ।
तेषामपि वराश्चान्ये द्वात्रिंशन्नरकाधिपाः ॥
राजराजेश्वरास्तेषाम्........................॥'

इति । एवमुपदेशे च अयमाशयो—यत् दीक्ष्यस्य पापभूयस्त्वे तारतम्येन निश्चिते वितत्य नरकाणां शुद्धिः, अन्यथा तु संक्षेपेणेति । ऊर्ध्वे इति, नरकाणाम् ॥२७॥

नन्वेवंविधेषु नरकेषु के नाम वसन्ति, के वा न ? इत्याशङ्क्याह

शास्त्रविरुद्धाचरणात्
कृष्णं ये कर्म विदधते ॥२८॥
तत्र भीमैर्लोकपुरुषैः
पीड्यन्ते भोगपर्यन्तम् ।
ये सकृदपि परमेशं
शिवमेकाग्रेण चेतसा शरणम् ॥२९॥

यान्ति न ते नरकयुजः
　　कृष्णां तेषां सुखाल्पतादायि ॥

'शास्त्रविरुद्धाचरणात्' इति विहितस्याकरणात् निषिद्धस्य च करणात् । सुखाल्पतादायीति, प्रमादादपरिनिष्पन्नत्वात् । तदुक्तम्

'एतेऽतिघोरा नरकास्त्रिकोणाः परिकीर्तिताः ।
असत्कर्मरतानां तु प्राणिनां पातनाय वै ॥
निस्त्रिंशकर्मकर्तॄणां शठानां पापकर्मणाम् ।
निर्दयाधमजातीनां परहिंसारतात्मनाम् ॥
परदाररतानां च शिवशास्त्रस्य दूषिणाम् ।
देवद्रव्यापहाराणां[1] ब्रह्मघ्नपितृघातिनाम् ॥
गोघ्नानां च कृतघ्नानां मित्रविस्रम्भघातिनाम् ।
सुवर्णभूमिहर्तॄणां शौचाचारनिवर्तिनाम् ॥
दयादाक्षिण्यहीनानां पैशुन्यानृतचेतसाम् ।
नरकाश्च समाख्यातास्त्वकर्मपथवर्तिनाम् ॥
शुभकर्मरता लोका नरके न पतन्ति हि ।
तत् समासेन वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
सत्यं क्षान्तिरहिंसा च शौचं स्नानमकल्कता ।
दयालौल्यं च यस्यासौ नरकान्नाधिगच्छति ।
शान्तो दान्तः सुहृष्टात्मा त्वनहंकारवान्समः ।
अद्रोही चानसूयश्च परैश्वर्ये च निःस्पृहः ॥

१ ग० पु० अपहर्तॄणामिति पाठः ।

अमात्सर्यममानित्वं शिवभक्तिरचापलम् ।
अपध्यानरतिः स्थैर्यं कार्पण्यस्य च वर्जनम् ॥
व्रतानि नियमाश्चैव स्वाध्यायश्च त्रिसन्ध्यता ।
सर्वत्र श्रद्दधानत्वमार्जवं ह्रीर्मनस्विता ॥
ओजः प्रशान्तिः संतोषोऽप्रियवाक्यविवर्जनम् ।
परीक्ष्यकारिता[1] नित्यं मनोऽहंकारनिग्रहः ॥
अदम्भित्वममानित्वमकल्को ज्ञानशीलता ।
पितृदेवार्चने भक्तिर्गोब्राह्मणशरण्यता ॥
अग्नौ होमो गुरौ दानं ज्ञानिनां पर्युपासनम् ।
एकान्ते च रतिर्ध्यानमात्मन्येव च तुष्टता ॥
अव्यापारः परार्थेषु औदासीन्यमनागसः ।
अक्रोधित्वमनालस्यमिति धर्माः प्रकीर्तिताः ॥
यस्त्वेतान्भजते धर्मान् सोऽमृतत्वाय कल्पते ।
नश्यन्ति पौरुषाः पाशा येऽप्यनन्ताः प्रकीर्तिताः ॥
शिवाचाररतानां तु धार्मिकाणां हि देहिनाम् ।
तस्मादेवं तु विज्ञाय मनो धर्मे नियोजयेत् ॥
यस्य चित्तमसंभ्रान्तं निर्विकल्पमकल्मषम् ।
स याति परमांल्लोकान्नरकांश्च न पश्यति ॥
यस्य बुद्धिरसंमूढा सर्वभूतेष्वपातकी ।
अकल्कवान्सत्यवान्यो नरकान् स न पश्यति ॥'

(स्व० १० । ५३–७१

इति ॥२९॥

सहस्रनवकोत्सेध-
मेकान्तरमथ क्रमात् ॥३०॥

---

२ समीक्ष्यकारितेति स्वच्छन्दतन्त्रे पाठः ।

पातालाष्टकमेकैक-

मष्टमे हाटकः प्रभुः ।

सहस्रशब्दसंनिधेरेकं सहस्रं, तदेषामशीतिसहस्राणि मानं सिद्धम् । पातालाष्टकमिति, यदुक्तम्

'आभासं वरतालं च शर्करं च गभस्तिमत् ।
महातलं च सुतलं रसातलमतः परम् ॥
सौवर्णमष्टमं ज्ञेयं सर्वकामसमन्वितम् ।' (स्व० १०।९६)

इति । अष्टम इति, सौवर्णाख्ये । यदुक्तम्

'तदूर्ध्वं चैव सौवर्णं पातालं परिकीर्तितम् ।
तत्रावसत्यसौ[1] देवो हाटकः परमेश्वरः ॥' (स्व० १०।११६)

इति । यद्यपि चात्र पातालसप्तके

'अयोऽसुरास्तथा नागा राक्षसाश्चाविभागतः ।
एकैकत्र च पाताले कथितास्ते वरानने ॥
पातालसप्तके ज्ञेयास्तथान्ये भुवनाधिपाः ।
बलो ह्यतिबलश्चैव बलवान्बलविक्रमः ॥
सुबलो बलभद्रश्च बलाध्यक्षश्च कीर्तिताः ।' (स्व०१०।११४)

इत्याद्युक्त्या प्रत्येकं पृथक् भुवनाधिपाः संभवन्ति, तथाप्येषां

'हाटकेन विशुद्धेन सर्वेषां शुद्धिरिष्यते ।'

इत्याद्युक्त्या हाटकरुद्रशुद्ध्यैव शुद्धिः,—इत्यानर्थक्यादिह तदुपदेशो न कृतः ॥ ३० ॥

---

१ ग० पु० वसति देवेश इति पाठः ।

अस्य चैवमभिधाने किंनिमित्तमित्याशङ्क्याह

प्रतिलोकं नियुक्तात्मा
श्रीकण्ठो हठतो बहूः ॥३१॥
सिद्धीर्ददात्यसावेवं
श्रीमद्भौरवशासने ।

'सिद्धीः' इति सालोक्यादिरूपाः । यदुक्तं तत्र

'प्रतिलोके नियुक्तात्मा श्रीकण्ठो भगवानसौ ।
करोति हाटको भूत्वा पातालद्वारपालनम् ॥
हठेन भङ्क्त्वा यन्त्राणि पातालेषु महोदयाः ।
सिद्धीरभ्यस्ततन्मन्त्रान् साधकांल्लम्भयत्यसौ ॥'

इति ॥ ३१ ॥

नन्वसावेवं सिद्धीः केषां ददातीत्याशङ्क्याह

व्रतिनो ये विकर्मस्था
निषिद्धाचारकारिणः ॥३२॥
दीक्षिता अपि ये लुप्त-
समया नच कुर्वते ।
प्रायश्चित्तांस्तथा तत्स्था
वामाचारस्य दूषकाः ॥३३॥

देवाग्निद्रव्यवृत्त्यंश-
जीविनश्चोत्तमस्थिताः ।
अधःस्थगारुडाद्यन्य-
मन्त्रसेवापरायणाः ॥३४॥
ते हाटकविभोरग्रे
किङ्करा विविधात्मकाः ॥

विकर्मस्थत्वे निषिद्धाचारकारित्वं हेतुः । लुप्तसमया इति, चण्डद्रव्यादिसंस्पर्शात् । अत एव प्रायश्चित्ताकरणाद्भ्रष्टदीक्षाफलाः । यदुक्तम्

'प्रायश्चित्तमकुर्वाणो मन्त्री विधिविलङ्घने ।
सिद्धिभ्रंशमवाप्नोति........................॥'

इति । 'तत्स्था' इति वामाचारनिष्ठाः, तेन तत्कारिणस्तद्द्वेषिणश्च,—इत्युक्तं स्यात् । तेषामेव च विशेषणं 'देवेत्यादि' । अन्येषां हि एवं नारकित्वमेव भवेत् । यथोक्तम्

'यदीच्छेन्नरकं गन्तुं सपुत्रपशुबान्धवः ।
देवेष्वधिकृतिं कुर्याद् गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥'

इति । 'उत्तमस्थिता' इति

'वेदादिभ्यः परं शैवम्.................. ।'

इत्याद्युक्तेः, ऊर्ध्वोर्ध्वशासनस्थाः । 'विविधात्मका' इति तत्तत्कर्मानुसारेणोत्तमादिभिन्ना इत्यर्थः । एतच्चैषां निःष्यन्दफलवत् नतु साक्षात् । तथात्वे हि

'ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वा वीरवन्दिते ।
आचार्यत्वे नियुक्ता ये ते सर्वे तु शिवाः स्मृताः ॥
अन्यथा प्राक्स्वरूपेण ये पश्यन्ति नराधमाः ।
नरके ते प्रपच्यन्ते सादाख्यं वत्सरत्रयम् ॥'(स्व-४।४११)

इति । तथा

'प्राग्जात्युदीरणाद्देवि प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ।
दिनत्रयं तु रुद्रस्य पञ्चाहं केशवस्य च ।
पितामहस्य पक्षैकं नरके पच्यते तु सः ॥' (स्व-४।५४२)

इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ ३४ ॥

एवं भोगोपरमे पुनरेषां किं स्यात्? इत्याशङ्क्याह

ते तु तत्रापि देवेशं
भक्त्या चेत्पर्युपासते ॥ ३५ ॥
तदीशतत्त्वे लीयन्ते
क्रमाच्च परमे शिवे ।
अन्यथा ये तु वर्तन्ते
तद्भोगनिरतात्मकाः ॥ ३६ ॥

ते कालवह्निसंताप-
दीनाक्रन्दपरायणाः ।
गुणतत्त्वे निलीयन्ते
ततः सृष्टिमुखे पुनः ॥ ३७ ॥
पात्यन्ते मातृभिर्घोर-
यातनौघपुरस्सरम् ।
अधमाधमदेहेषु
निजकर्मानुरूपतः ॥ ३८ ॥
मानुषान्तेषु तत्रापि
केचिन्मन्त्रविदः क्रमात् ।
मुच्यन्तेऽन्ये तु बध्यन्ते
पूर्वकृत्यानुसारतः ॥ ३९ ॥
इत्येष गणवृत्तान्तो
नाम्ना हुलहुलादिना ।
प्रोक्तं भगवता श्रीम-
दानन्दाधिकशासने ॥४०॥
पातालोर्ध्वे सहस्राणि
विंशतिर्भूकटाहकः ।

सिद्धातन्त्रे तु पाताल-
पृष्ठे यच्छ्रीसमावृतम् ॥४१॥
भद्रकाल्याः पुरं यत्र
ताभिः क्रीडन्ति साधकाः ॥

'देवेशम्' इति हाटकम् । 'अन्यथा' इति तत्पर्युपासावैमुख्येन । 'मातृभिः' इत्यपराशक्तिभिः । यदुक्तम्

'विषयेष्वेव संलीनानधोऽधः पातयन्त्यणून् ।
याः समालिङ्ग्य रुद्राणून् घोरतर्योऽपराः स्मृताः ॥'
(मा० वि० ३।३१)

इति । 'तत्रापि' इति मानुषत्वे । तद्धीना [अन्ये] इत्यमन्त्रविदस्तत्तत्स्वकर्मौचित्येन तत्तज्जात्याद्यनुभवन्तीत्यर्थः । नचैतदस्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह 'प्रोक्तमित्यादि' । यदुक्तं तत्र

'मातङ्गा हुलहुलाश्चान्ये हेलुका दिव्यरूपिणः ।
कापालिकाश्च कङ्काला महोष्कुम्भाश्च शोभनाः ॥'

इत्युपक्रम्य

'एवं संख्याविहीनास्तु महाचण्डेश्वरेरणात् ।
चण्डद्रव्यविलुप्तास्तु दीक्षिताः शिवशासने ॥
चण्डद्रव्येण जीवन्ति ते स्मृता ब्रह्मराक्षसाः ॥'

इति । तथा

'रमन्ते विविधैर्भोगैस्तेऽपि पातालवासिनः ।
पाताले भूतराजानो भवन्ति बलदर्पिताः ॥'

इति 'भूकटाहक' इति मनुष्याधारभूः । एवमियदन्तं ब्रह्माण्डस्यार्धं, तत्कटाहः कोटिः, कालाग्निपुरं कोटिः, तज्ज्वाला दशकोटयः, धूमः पञ्च, नरका द्वात्रिंशत्, कूष्माण्डपुरं नवनवतिलक्षाणि, पातालाष्टकमशीतिसहस्राणि, भूकटाहो विंशतिः,—इत्येवं पञ्चाशत् कोटयः । अत्रैव श्रीसिद्धयोगीश्वरीमतोक्तं विशेषं दर्शयति 'सिद्धातन्त्रे' इत्यादिना । यदुक्तं तत्र

'पातालोर्ध्वे भवेद्भद्रं भद्रकालीगृहं शुभम् ।
यक्षिणीनां तु सर्वासां नायिका संप्रकीर्तिता ॥
चतुष्षष्टिः सहस्राणि यक्षिणीनां पुराणि तु ।
तत्र कोटिशतं यावत्कन्यानां तु पुरे पुरे ॥
क्रीडन्ति साधकास्तत्र तैः सार्धं तु महा [हा] बलाः ।
ज्ञात्वा तु यक्षिणीकल्पं सिद्धयोगीश्वरीमते ॥'

इति ।

'तस्योर्ध्वे च पुनर्ज्ञेयं तमश्चैवातिदुस्सहम् ।
तप्ताङ्गारनिभा भूमिस्तप्तपाषाणदीपिता ॥'

इति ।

'तस्योर्ध्वे च न किंचित्स्याद्यावल्लक्षाश्चतुर्दश ।
पुनर्नागालयं चैवमनन्तभयकारकम् ॥
कृष्णनागसहस्रैस्तु लक्षधा परिवारितम् ।'

इति ।

'मातृद्रोही पितृद्रोही गुरुद्रोही च भ्रूणहा ।
बालहन्ता व्रजत्यत्र स्त्रीव्यङ्गे च महापशुः ॥
तिष्ठते यावत्पाताले मन्त्रमार्गस्य दूषकः ॥'

इति ॥ ४१ ॥

एवं ब्रह्माण्डस्य भूकटाहान्तमेकमर्धमभिधाय तदूर्ध्वमपि भुवनादि दर्शयति

ततस्तमस्तप्तभूमि-
स्ततःशून्यं ततोऽहयः ॥ ४२ ॥
एतानि यातनास्थानं
गुरुमन्त्रादिदूषिणाम् ।
ततो भूम्यूर्ध्व' [मध्य] तो मेरुः
सहस्राणि स षोडश ॥ ४३ ॥
मग्नस्तन्मूलविस्तार-
स्तद्द्वयेनोर्ध्वविस्तृतिः ।
सहस्राब्धिवसूच्छ्रायो
हैमः सर्वामरालयः ॥ ४४ ॥

सहस्राणीति, योजनानाम् । 'मग्न' इत्यर्थाद्-

---

१ ख० पु० भूमिभृत इति पाठः ।

भूकटाहे । तन्मूलविस्तार इति, तच्छब्देन षोडशानां सहस्राणां परामर्शः । 'तद्द्वयेन' इति द्वात्रिंशता सहस्रैः । 'सहस्राब्धिवसूच्छ्राय' इति चतुरशीतिसहस्रोच्छ्रितिरित्यर्थः । तदुक्तम्

'तस्या मध्ये महामेरुः सौवर्ण……।' (स्व-१० । १२१)

इत्याद्युपक्रम्य

'योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः ।
षोडशैव सहस्राणि अधोभागे प्ररोपितः ॥
तान्येव मूलविस्तारो द्विगुणो मूर्ध्नविस्तरः ।' (स्व१० । १२३)

इति ॥ ४४ ॥

नन्वेवंमानत्वेऽपि अस्य कीदृगाकारः ? इत्याशङ्क्याह

मध्योर्ध्वाधः समुद्वृत्त-
शरावचतुरश्रकः ।

'समुद्वृत्त' इति सम्यगष्टाश्रतापत्तिपूर्वं उदूर्ध्वं वृत्तः, तेनाधो ब्रह्मभागे चतुरश्रो मध्ये विष्णुभागेऽष्टाश्रो रुद्रभागे च वृत्त ऊर्ध्वे मस्तके च शरावाकृतिरित्यर्थः ॥

नन्वेवमाकारत्वम्

'अव्यक्तं चतुरष्टाश्रवृत्तभागोपलक्षितम् ।'

इति, तथा

'तच्छ्रमं कुक्कुटाण्डं च................. ।'

इत्याद्युक्त्या पारमेश्वरस्य लिङ्गस्य संभवेत् तत्कथम् ? इत्याशङ्क्याह

भैरवीयं च तल्लिङ्गं
धरणी चास्य पीठिका ॥ ४५ ॥
सर्वे देवा निलीना हि
तत्र तत्पूजितं सदा ।
मध्ये मेरुसभा धातु-
स्तदीशादिशि केतनम् ॥ ४६ ॥
ज्योतिष्कशिखरं शंभोः
श्रीकण्ठांशश्च स प्रभुः ।
अवरुह्य सहस्राणि
मनोवत्याश्चतुर्दश ॥ ४७ ॥
चक्रवाटश्चतुर्दिक्को
मेरुरत्र तु लोकपाः ।
अमरावतिकेन्द्रस्य
पूर्वस्यां दक्षिणेन ताम् ॥ ४८ ॥

अप्सरःसिद्धसाध्यास्ता-
मुत्तरेण विनायकाः ।
तेजोवती स्वदिश्यग्नेः
पुरी तां पश्चिमेन तु ॥ ४९ ॥
विश्वेदेवा विश्वकर्मा
क्रमात्तदनुगाश्च ये ॥
याम्यां संयमनी तां तु
पश्चिमेन क्रमात् स्थिताः ॥ ५० ॥
मातृनन्दा स्वसंख्याता
रुद्रास्तत्साधकास्तथा ।
कृष्णाङ्गारा निर्ऋतिश्च
तां पूर्वेण पिशाचकाः ॥ ५१ ॥
रक्षांसि सिद्धगन्धर्वा-
स्तूत्तरेणोत्तरेण ताम् ।
वारुणी शुद्धवत्याख्या
भूतौघो दक्षिणेन ताम् ॥ ५२ ॥
उत्तरेणोत्तरेणैनां
वसुविद्याधराः क्रमात् ।

वायोर्गन्धवती तस्या
दक्षिणे किन्नराः पुनः ॥ ५३ ॥
वीणासरस्वती देवी
नारदस्तुम्बुरुस्तथा ।
महोदयेन्द्रोर्गुह्याः स्युः
पश्चिमेऽस्याः पुनः पुनः ॥ ५४ ॥
कुबेरः कर्मदेवाश्च
तथा तत्साधका अपि ।
यशस्विनी महेशस्य
तस्याः पश्चिमतो हरिः ॥ ५५ ॥
दक्षिणे दक्षिणे ब्रह्मा-
श्विनौ धन्वन्तरिः क्रमात् ।

चशब्दद्वयं हेतौ । पूजितमित्यर्थात् त्रिषु लोकेषु । तदुक्तम्

'लिङ्गरूपी भवेन्मेरुः............. ।'

इत्युपक्रम्य

'चतुरस्रमधो ब्रह्मा.................. ।'

इति,

'मध्ये अष्टास्रको विष्णुः............ ।'

इति,

'ऊर्ध्वं तु भवति रुद्रो वृत्ताकारः समन्ततः ।
मेरुः संजायते लिङ्गं धरणी चास्य पीठिका ॥
आलयः सर्वदेवानां तेन लिङ्गत्वमागतम् ।
लीनमस्य जगत्सर्वं ब्रह्माद्यं सचराचरम् ॥'

इति ।

'एवं ते भाषितं लिङ्गं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ।'

इति ।

'सुमेरुर्हेमसंपृक्तः शरावाकृतिमस्तकः ।'

इति । 'धातुः' इति ब्रह्मणः । यदुक्तम्

'तस्योर्ध्वे तु सभा दिव्या नाम्ना चैव मनोवती ।'

(स्व० १० । १२३)

इत्युपक्रम्य

'सर्वभोगगुणोपेता ब्रह्मणस्तु महात्मनः ।'

(स्व० १० । १२४)

इति । तदीशदिशीति, तच्छब्देन सभापरामर्शः । अत्र च यद्यपि शृङ्गत्रयमस्ति तथाप्येतदिह प्राधान्यादुक्तम् । यदुक्तं किरणायाम्

'त्रिभिः शृङ्गैः समायुक्तो रुक्मकाञ्चनरत्नजैः ।
रत्नजं त्र्यम्बकस्योक्तं राजतं तु त्रिविक्रमे ॥
सौवर्णं कनकाण्डस्य...................... ।'

इति । लोकपा इति, भूम्ना । 'दक्षिणेन ताम्' इति तस्या दक्षिणे । तेन तद्दाक्षिणेऽप्सरःपुरी, तद्दक्षिणे च सिद्धपुरीत्यादिक्रमः । अप्सरःप्रभृतिभिश्चात्र कामवत्याख्याः स्वपुर्यो लक्ष्यन्ते । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । अत्र च 'बहुवचनादाद्यर्थो लभ्यते' इति नीत्यादित्यानामपि ग्रहणम्,—इत्यस्मिन्नन्तराले चतस्रः पुर्या,ऽन्यथा षड्विंशतिर्न स्यात् । 'ताम्' इति अमरावतीम् । तेन तस्या एव वामे विनायकाः,—इति ज्ञेयम् । 'स्वदिशि' इत्यग्निकोणे । तच्चोत्तरत्रापि योज्यम् । 'तां पश्चिमेन' इति तस्याः पश्चिमे । तदनुगा इति, उत्तरत्रापि योज्यम् । एतच्च पुरीद्वयं वक्ष्यमाणायाः संयमन्यभिधायाः पुर्याः पुरस्तात्,—इत्यर्थसिद्धम् । एता हि सर्वा एव पुर्यः पूर्वाभिमुखाः, येनास्यां पूर्वपश्चिमादिविभागः । 'मातृनन्दा' इति पुर्यभिधानम् । 'स्वसंख्याता' इत्येकादश । 'तत्साधका' इति यमपरिचारकाः । रुद्रा इति, काकाक्षिवत् । 'क्रमात्' इति मातृनन्दानन्तरं यमपरिचारकाणां रुद्राणां पुरी, तदनन्तरमेकादशानामिति । 'रक्षांसि' इति निर्ऋिशाभिधा-

नानि । 'तस्या दक्षिणे' इत्यर्थात् शुद्धवत्या उत्तरेण । 'पुर' इति पुरस्तात् । वीणासरस्वती, गान्धर्ववेदवतीत्यर्थः । 'तत्साधका' इति कुबेरपारिचारका यक्षाः । दक्षिणे इत्यर्थादमरावत्याः । 'उत्तरे दक्षिणे' इति द्विवचनादाश्विनोर्धन्वन्तरेश्चैकैव पुरीति ज्ञेयम् ॥ ५५ ॥

तदेवोपसंहरति

मेरवे चक्रवाटेऽस्मि-
न्नेवं मुख्याः पुरोऽष्टधा ॥ ५६ ॥
अन्तरालगतास्त्वन्याः
पुनः षड्विंशतिः स्मृताः ।

मुख्या इति, लोकपालसंबन्धित्वात् । 'अन्या' इति गौण्यः । तदुक्तम्

'सभाया ब्रह्मणोऽधस्ताद्योजनानां चतुर्दश ।
सहस्राणि परित्यज्य चक्रवाटः समन्ततः ॥
स्वर्गाष्टकं तदुद्दिष्टं[1] तत्र तिष्ठन्ति लोकपाः ।
पूर्वेणेन्द्रस्य विख्याता पुरी नाम्नामरावती ॥

---

१ समुद्दिष्टमिति स्वच्छन्दे पाठः ।

तेजोवती तथाग्नेय्यां चित्रभानोः प्रकीर्तिता।
दक्षिणे यमराजस्य नाम्ना संयमनी पुरी॥
कृष्णाङ्गारा तु नैर्ऋत्यां राक्षसेशस्य कीर्तिता।
पश्चिमेन जलेशस्य पुरी शुद्धवती स्मृता॥
वायव्यां तु पुरी वायोर्नाम्ना गन्धवहा प्रिये।
उत्तरेणापि सोमस्य पुरी नाम्ना महोदया॥
ऐशान्यामीशराजस्य पुरी नाम्ना यशोवती।
एतासामन्तरे देवि शृणु षड्विंशतिं पुरीः॥
दक्षिणेनामरावत्याः कामवत्यप्सरःपुरी।
सौवर्णी सिद्धसंघानां तस्या वै दक्षिणेन तु॥
तस्या वै दक्षिणेनान्या पद्मरागोपशोभिता।
आदित्यानां पुरी ख्याता नाम्ना चांशुमती शुभा॥
साध्यानां राजते दिव्या ख्याता वै कुसुमावती।
वह्नेः पश्चिमदिग्भागे विश्वेषां रेवती पुरी॥
तस्यास्तु पश्चिमे देवि दिव्या वै विश्वकर्मणः।
पश्चिमे धर्मराजस्य मातृनन्दा पुरी स्मृता॥
क्रीडन्ति मातरस्तत्र मधुपानविघूर्णिताः।
रुद्राणां पश्चिमे तस्या रोहिता नाम काञ्चनी॥
तत्र शूलधरा रुद्रा यमस्य परिचारकाः।
तस्य पश्चिमतो ज्ञेया नाम्ना गुणवती पुरी॥
एकादशानां रुद्राणां वज्रप्राकारतोरणा।
निर्ऋतेः पूर्वभागे तु पिङ्गला नाम वै पुरी॥
सुकर्मसंज्ञा देवेशि पिशाचास्तत्र संस्थिताः।
नैर्ऋत्युत्तरसामीप्ये पुरी कृष्णावती शुभा॥
निर्ऋिंशा नाम तत्रैव वसन्ति राक्षसाः सदा।
तस्या अप्युत्तरे भागे पुरी हैमी सुखावती॥

मिश्रो वसति तत्रैव बहुभृत्यजनावृतः ।
अस्या अप्युत्तरे हैमी गान्धर्वी नाम विश्रुता ॥
वसन्ति तत्र गन्धर्वा दिव्यकन्यासमावृताः ।'
स्व० १० । १३०—१४५)

इति । तथा

'भूतानां सिद्धसेना तु वरुणस्य तु दक्षिणे ।
हेमसंज्ञा वसूनां तु वरुणस्यापि चोत्तरे ॥
तस्यास्तूत्तरतो देवि नाम्ना सिद्धवती पुरी ।
सर्वविद्याधराणां तु सा पुरी परिकीर्तिता ॥
वायोर्दक्षिणतो देवि सिद्धा नाम पुरी स्थिता ।
वसन्ति किन्नरास्तत्र पुरैर्हैमार्कसंनिभैः ॥
वायोः पूर्वेण गान्धर्वी हैमी चित्ररथस्य तु ।
गन्धर्वराजमुख्यस्य दिव्यगन्धर्वनादिता ॥
आस्ते भगवती साक्षात् सप्तस्वरविभूषणा ।
ग्रामत्रयपरीधाना जातिमेखलमण्डिता ॥
मूर्छनातानचित्राङ्गी नानातानकलोद्‌या ।
लक्षणव्यञ्जनोपेता मध्यमेनावगुण्ठिता ॥
गन्धर्वैर्गीयमाना सा तत्र देवी सरस्वती ।
तस्याः पूर्वेण चित्रा वै तुम्बुरोर्नारदस्य च ॥
सोमस्य पश्चात्प्रमदा गुह्यकानां प्रकीर्तिता[1] ॥
पूर्वेण वै तु सोमस्य नाम्ना चित्रवती पुरी ।
सर्वधातुमयी चित्रा कुबेरस्य महात्मनः ॥
षड्विंशतिसहस्रैस्तु कोटीनां परिवारितः ।
यक्षाणामुत्तमः श्रीमानास्ते भोगैरनुत्तमैः ॥

---

१ गुह्यकानां पुरी स्मृतेति स्वच्छन्दपाठः ।

तस्याः पूर्वे शुभा नाम्ना जाम्बूनदमयी पुरी ।
तत्र वै कर्मदेवास्तु देवत्वं कर्मणा गताः ॥
पश्चिमेनेश्वराजस्य विष्णोर्वै श्रीमती पुरी ।
तत्रास्ते श्रीपतिः श्रीमानतसीपुष्पसंनिभः ।
शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जनार्दनः ॥
ईशस्य दक्षिणे भागे नाम्ना पद्मावती पुरी ॥
महापद्मोपविष्टस्य पद्ममालाधरस्य तु ।
पद्मपत्त्रायतात्तस्य ब्रह्मणः पद्मजन्मनः ।
तस्या दक्षिणतो देवि नाम्ना कामसुखा पुरी ॥
अश्विनौ तत्र देवेशि तथा धन्वन्तरिः स्मृतः ।
उत्तरे त्वमरावत्या महामेघेति विश्रुता ॥
विनायकानां सा दिव्या वसतिस्तत्र कल्पिता ।'
(स्व० १० । १४६–१६१)

इति च ॥ ५६ ॥

एतच्च पुण्यकर्मणां भोगस्थानमित्याह

इष्टापूर्तरताः पुण्ये
वर्षे ये भारते नराः ॥ ५७ ॥
ते मेरुगाः सकृच्छम्भुं
ये वार्चन्ति यथोचितम् ।

'पुण्य' इति वर्षान्तरेभ्यो वैलक्षण्यं कटाक्षितम् । यथोचितमिति, पौराणिक्या प्रक्रिययेत्यर्थः । तदुक्तम्

'इष्टापूर्तरता देवि ये नराः पुण्यभारते ।
त्र्यम्बकं सकृद्दर्शन्ति मेरुं गच्छन्ति ते नराः ॥'
(स्व० १० । १६९)

इति ॥ ५७ ॥

इदानीं मेर्वधो वर्षादि विभक्तुमुपक्रमते

मेरोः प्रदक्षिणाप्योद-
ग्दिक्षु विष्कम्भपर्वताः ॥ ५८ ॥
मन्दरो गन्धमादश्च
विपुलोऽथ सुपार्श्वकः ।
सितपीतनीलरक्ता-
स्ते क्रमात्पादपर्वताः ॥ ५९ ॥

विष्कम्भेति, भुवोऽवष्टम्भकत्वात् ॥ ५९ ॥

तदाह

एतैर्भुवमवष्टभ्य
मेरुस्तिष्ठति निश्चलः ।

एषां च पृथक्प्रमाणस्यानुक्तत्वात् वक्ष्यमाणेला-
वृताख्यवर्षैकदेशत्वमवगन्तव्यं, तच्च मेर्वासन्नमन्य-
थैषां पादपर्वतत्वं न स्यात् ॥

एषु च चतुर्ष्वपि अचलेषु प्रत्येकमुद्यानसरः-कल्पवृक्षाः संभवन्ति, इत्याह

चैत्ररथनन्दनाख्ये
वैभ्राजं पितृवनं वनान्याहुः ॥६०॥
रक्तोदमानससितं
भद्रं चैतच्चतुष्टयं सरसाम् ।
वृक्षाः कदम्बजम्बव-
श्वत्थन्यग्रोधकाः क्रमशः ॥ ६१ ॥
एषु च चतुर्ष्वचलेषु
त्रयं त्रयं क्रमश एतदाम्नातम् ।

अत्र च जम्बूरसोत्था जम्बुनदी संभवतीति शेषः।

तदुक्तम्

'कदम्बो मन्दरे ज्ञेयो जम्बूर्वै गन्धमादने ।
अश्वत्थो विपुले ज्ञेयो न्यग्रोधश्च सुपार्श्वके ॥
सरांस्युपवनान्यत्र अरुणोदं तु पूर्वतः ।
मानसं दक्षिणे ज्ञेयं सितोदं पश्चिमेन तु ॥
महाभद्रमुत्तरतस्ततश्चैत्ररथं वनम् ।
नन्दनं तु सवैभ्राजं पितृसंज्ञं क्रमात्स्थितम् ॥'

इति ।

'तत्प्रमाणा स्मृता जम्बूर्गन्धमादनमूर्धनि ।
तस्याः फलसमूहोत्थो रसो ज्ञेयोऽमृतोपमः ॥

तेन जम्बूनदी जाता प्रिये वेगवती भृशम् ।
मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य जम्बूमूलं विशेत्स्वकम् ॥
तत्संपर्कात् समुत्पन्नं कनकं देवभूषणम् ।
तेन जाम्बूनदं लोके जायते भूषणोत्तमम् ॥' (स्व० १०।१९१)

इति ॥ ६१ ॥

मेर्वधो लवणाब्ध्यन्तं
जम्बुद्वीपः समन्ततः ॥ ६२ ॥
लक्षमात्रः स नवधा
जातो मर्यादपर्वतैः ।

समन्तत इति, वलयाकारत्वेन । तदुक्तम्

'मेर्वधो वलयाकारो जम्बुद्वीपो व्यवस्थितः ।
लक्षयोजनविस्तारः.............................. ॥'

इति ॥ ६२ ॥

नवधा जातत्वमेव अस्य दर्शयति

निषधो हेमकूटश्च
हिमवान्दक्षिणे त्रयः ॥ ६३ ॥
लक्षं सहस्रनवति-
स्तदशीतिरिति क्रमात् ।
नीलः श्वेतस्त्रिशृङ्गश्च
तावन्तः सव्यतः पुनः ॥ ६४ ॥

मेरोः षडेते मर्यादा-
चलाः पूर्वापरायताः ।
पूर्वतो माल्यवान्पश्चाद्-
गन्धमादनसंज्ञितः ॥ ६५ ॥

सव्योत्तरायतौ तौ तु
चतुस्त्रिंशत्सहस्रकौ ।
अष्टावेते ततोऽप्यन्यौ
द्वौ द्वौ पूर्वादिषु क्रमात् ॥ ६६ ॥

जाठरः कूटहिमव-
द्यात्रजारुधिशृङ्गिणः ।
एवं स्थितो विभागोऽत्र
वर्षसिद्ध्यै निरूप्यते ॥ ६७ ॥

'दक्षिणात' इति पूर्वाभिमुखस्य मेरोः । लक्षमिति, जम्बुद्वीपस्य तावत्परिमाणत्वात् । एवं सकलद्वीपायतत्वेऽपि एषां बहिर्यथायथं तद्वर्तुलतानुपाततो हेमकूटाद्हिमवतोरायाममानह्रासः, विस्तरस्त्वेषामविशिष्ट एव । यदुक्तम्

'लवणोदधिपर्यन्ताः सहस्रद्वयविस्तृताः ।' (स्व० १०।२०१)

इति । 'तावन्त' इति लक्षादिमानाः । चतुस्त्रिंशत्सहस्रकाविति, नीलनिषधाभ्यां सीमान्तित्वेनैवंमानस्येलावृतस्य वक्ष्यमाणत्वात्, विस्तरतस्तु सहस्रम् । यदुक्तम्

'पूर्वेण माल्यवान्मेरोः पर्वतस्तु विराजते ।
चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां सुरेश्वरि ॥
याम्योत्तरायतो भाति सहस्रं तस्य विस्तृतिः ।
तथैवापरदिग्भागे तत्तुल्यो गन्धमादनः ॥' (स्व० १० । २०४)

इति । अत्र च नीलनिषधमाल्यवद्गन्धमादनाख्यानां चतुर्णां पर्वतानां चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानामुत्सेधोऽन्येषां तु दश,—इति ज्ञेयम् । यदुक्तम्

'नीलश्च निषधश्चैव माल्यवान् गन्धमादनः ।
चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रिताः ॥'
(स्व० १० । २०५)

इति । तथा श्रीमृगेन्द्रोत्तरे

.... 'दशोत्सेधा नवान्तराः ।'

इति । एवं दक्षिणोत्तरस्थैस्त्रिभिस्त्रिभिः, पूर्वपश्चात्स्थेन चैकैकेन,—इत्यष्टभिः पर्वतैर्विभक्तो जम्बूद्वीपो नवधा जातः । 'तत' इत्यष्टाभ्यः । 'कूटो' हेमकूटः ।

हिमवानर्थात् सकैलासः । 'यात्रः' पारियात्रः, स च अर्थान्निषधयुक्तः । तदुक्तम्

'जठरो हेमकूटश्च पूर्वभागे व्यवस्थितौ ।
कैलासो हिमवांश्चैव दक्षभागे व्यवस्थितौ ॥
निषधः पारियात्रश्च अपरेण महीधरौ ।
जारुधिः शृङ्गवांश्चैव उत्तरेण व्यवस्थितौ ॥'

(स्व० १० । २०८)

इति । एते च विष्कम्भपर्वता नियतदेशस्थाः,– इति नात्र विभागान्तरनिमित्तं विभागो नवखण्डात्मा ॥ ॥ ६७ ॥

तदेवाह

समन्ताच्चक्रवाटाधोऽ-
नर्केन्दु चतुरश्रकम् ।
सहस्रनवविस्तीर्ण-
मिलाख्यं त्रिमुखायुषम् ॥ ६८ ॥
मेरोः पश्चिमतो गन्ध-
मादो यस्तस्य पश्चिमे ।
केतुमालं कुलाद्रीणां
सप्तकेन विभूषितम् ॥ ६९ ॥

मेरोः पूर्वं माल्यवान्यो
भद्राश्वस्तस्य पूर्वतः ।
सहस्रदशकायुस्त-
त्सपञ्चकुलपर्वतम् ॥ ७० ॥
पूर्वपश्चिमतः सव्यो-
त्तरतश्च क्रमादिमे ।
द्वात्रिंशच्च चतुस्त्रिंश-
त्सहस्राणि निरूपिते ॥ ७१ ॥
मेरोरुदक् शृङ्गवान्य-
स्तद्बहिः कुरुवर्षकम् ।
चापवन्नवसाहस्र-
मायुस्तत्र त्रयोदश ॥ ७२ ॥
कुरुवर्षस्योत्तरेऽथ
वायव्येऽब्धौ क्रमाच्छराः ।
दश चेति सहस्राणि
द्वीपौ चन्द्रोऽथ भद्रकः ॥ ७३ ॥
यौ श्वेतशृङ्गिणौ मेरो-
र्वामे मध्ये हिरण्मयम् ।

तयोर्नवकविस्तीर्णा-
मायुश्चार्धत्रयोदश ॥ ७४ ॥
तत्र वै वामतः श्वेत-
नीलयो रम्यकोऽन्तरे ।
सहस्रनवविस्तीर्णा-
मायुर्द्वादश तानि च ॥ ७५ ॥
मेरोर्दक्षिणतो हेम-
निषधौ यौ तदन्तरे ।
हर्याख्यं नवसाहस्रं
तत्सहस्राधिकायुषम् ॥ ७६ ॥
तत्रैव दक्षिणे हेम-
हिमवद्द्वितयान्तरे ।
कैन्नरं नवसाहस्रं
तत्सहस्राधिकायुषम् ॥ ७७ ॥
तत्रैव दक्षिणे मेरो-
र्हिमवान्यस्य दक्षिणे ।

---

१ क० पु० आयुषा द्वादशैव तु इति पाठः ।

भारतं नवसाहस्रं
चापवत्कर्मभोगभूः ॥ ७८ ॥

'इलाख्यम्' इति इलावृताख्यस्वाम्यधिष्ठितत्वात् इलावृताभिधानं वर्षमित्यर्थः । एतच्च पुरस्तादेव स्फुटीभविष्यति,—इति नेहायस्तम् । एवं वर्षान्तरेष्वपि तदभिधानप्रवृत्तौ निमित्तं ज्ञेयम् । तच्च समन्तान्मेरोश्चतुर्दिक्कं नवसहस्रं विस्तीर्णमिति । मध्ये मेरुमूलीयानि षोडश सहस्राण्याकलय्य चतुस्त्रिंशत्सहस्रम्, अत एव माल्यवद्गन्धमादनयोर्दैर्घ्यादियदेव मानमुक्तम्, अत एव सर्वतोदिक्कं साम्याच्चतुरश्रं न तु वर्षान्तरवदायतचतुरश्रम् । अनर्केन्दुत्वे चक्रवाटाधोवर्तित्वं हेतुः । 'त्रिमुखायुषम्' इति सहस्रशब्दसंनिधेस्त्रयोदशसहस्रायुरित्यर्थः । यदुक्तम्

'मेरोः समन्ततो रम्यमिलावृतमुदाहृतम् ।
अधस्ताच्चक्रवाटस्य नवसाहस्रविस्तृतम् ॥
योजनानां चतुर्दिक्षु चतुरस्रं समन्ततः ।
नातपो भानुजस्तत्र न च सोमस्य रश्मयः ॥
प्रभवन्ति हि लोकानां मेरोर्भासा प्रभासितम् ।'

(स्व० १० । २११)

इति ।

'त्रयोदशाब्दसाहस्रमायुस्तेषां प्रकीर्तितम् ।'
(स्व० १० । २१३)

इति च । पश्चिमत इति, नतु दक्षिणतोऽवस्थितो विष्कम्भपर्वतः । सप्तकेनेति, यदुक्तम्

'जयन्तो वर्धमानश्च अशोको हरिपर्वतः ।
विशालः कम्बलः कृष्णास्तत्र सप्त कुलाद्रयः ॥'
(स्व० १० । २१८)

इति । सहस्रदशकायुरिति, केतुमालशेषतयापि व्याख्येयम् । उक्तं हि

'............................जीवन्त्ययुतमेव च ।'

इति । सपञ्चकुलपर्वतमिति, यदुक्तम्

'कौरञ्जः श्वेतपर्णश्च नीलो मालाग्रकस्तथा ।
पद्मश्चैव समाख्यातास्तत्र पञ्च कुलाद्रयः ॥' (स्व० १० । २२०)

इति । 'इमे' इति केतुमालभद्राश्वाख्ये वर्षे । 'क्रमात्' इति यथासंख्येन । तेन पूर्वपश्चिमतो भद्राश्वकेतुमाले द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशत्सहस्राणि, माल्यवान् गन्धमादनश्चैकमेकं सहस्रम्, उभयपार्श्वाभ्यामिलावृतमष्टादश, मेरुः षोडश,—इत्येवं पूर्वाप-

रायतजम्बुद्वीपं योजनानां लक्षं, सव्योत्तरतश्च चतुस्त्रिंशत्, इत्येतदिलावृतमाननिरूपणादेव गता-र्थम् । शृङ्गवाँस्तृतीयः पर्वतः, 'तद्बहिः' तस्यापि उदगित्यर्थः । 'चापवत्' इति वलयाकारं, क्षारा-ब्धिसामीप्यात् । यदुक्तम्

'नवयोजनसाहस्रं धन्वाकारं प्रकीर्तितम् ।' (स्व१० । २२५)

इति । आयाममानावचने चात्रायमाशयः— यत् शृङ्गवन्माननिरूपणादेव गतार्थमेतत्—इति । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । त्रयोदशेति, अर्थात् सहस्राणि । यदुक्तम्

'त्रिदशाब्दसहस्रायुः कुरुवृक्षफलाशनः ।
युग्मप्रसूतिः कुरुषु श्यामापुष्पद्युतिर्जनः ॥'

इति । 'अब्धौ' इति अब्धिमध्ये । तदुक्तम्

'तस्य चोत्तरदिग्भागे प्रविश्य लवणोदधिम् ।
योजनानां सहस्राणि चत्वार्येव वरानने ॥
एकाधिकानि विस्तीर्णं चन्द्रद्वीपं प्रकीर्तितम् ।
दशयोजनसाहस्रं द्वीपं भद्रं प्रकीर्तितम् ॥' (स्व० २० । २२९)

---

१ ग० पु० अवगतार्थं, शृङ्गी यस्तृतीय इति पाठः ।

२ श्रीस्वच्छन्दे तु, लवणोदधिमित्यस्यानन्तरं

'पञ्चयोजनसाहस्रं चन्द्रद्वीपं प्रकीर्तितम् ॥
तथा वायव्यदिग्भागे प्रविश्य लवणोदधिम् ।' इत्यधिकः पाठः ।

इति । 'तयोः' इति मेरुवामार्धस्थितयोः श्वेतशृङ्गिणोः । तेन शृङ्गवतो दक्षिणे, श्वेतस्य वामे,—इत्यर्थसिद्धम् । 'अर्धत्रयोदश' इति अर्धेन त्रयोदश द्वादशसहस्राणि सार्धाणीति यावत् । यदुक्तम्

'अध्यर्धानि सहस्राणि द्वादशायुर्हिरण्मये ।'

इति । 'अन्तरे' इत्यर्थात् श्वेतस्य दक्षिणे, नीलस्य तु वामे । तानीति, सहस्राणि । 'तदन्तरे' इत्यर्थात् निषधस्य दक्षिणे, हेमकूटस्य वामे । तदुक्तम्

'हेमकूटस्य सौम्येन निषधस्य च दक्षिणे ।

हरिवर्षं समाख्यातं..................॥ (स्व० १० । २३६)

इति । द्वादशेति, सहस्राणि । 'कैन्नरम्' इति किंपुरुषसंज्ञम् । यदुक्तम्

'हेमकूटस्य याम्येन हिमवतस्तथोत्तरे ।

वर्षं किंपुरुषं नाम .... ॥' (स्व० १० । २३८)

इति । 'तत्सहस्राधिकायुषम्' इति तेभ्यो नवसहस्रेभ्यः सहस्रेणाधिकमायुर्यत्र तद्दशसहस्रायुरित्यर्थः । अस्य 'दक्षिणे' इत्यर्थात् क्षाराब्धेरुत्तरे । तदुक्तम्

'याम्ये हिमाचलेन्द्रस्य उत्तरे लवणोदधेः ।

भारतं नाम वर्षं तु तत्र चाल्पं सुखं स्मृतम्'॥ (स्व० १०।२४०)

इति । अत एव लवणोदधेर्वलयाकारत्वात् चापव-दित्युक्तम् । अस्य च वर्षान्तरवद्भोगभूमित्वेऽपि कर्मभूमित्वमपि अस्तीत्याह 'कर्मभूः' इति । यदु-क्तम्

'गुणस्त्वेकः स्थितस्तत्र शुभाशुभफलार्जनम् ।' (स्व० १० । २४६)

इति ॥ ७८ ॥

वर्षान्तराणां हि भोगभूमित्वमेवास्ति, नतु कर्म-भूमित्वमपि,—इत्याह

इलावृतं केतुभद्रं
कुरुहैरण्यरम्यकम् ।
हरिकिन्नरवर्षे च
भोगभूर्न तु कर्मभूः ॥७९॥

ननु क्वचिद्भोगभूमावपि कर्मभूमित्वं संभवेत्, यदुक्तं प्राक्

'ते तु तत्रापि देवेशं भक्त्या चेत्पर्युपासते ।
तदीशतत्त्वे लीयन्ते क्रमाच्च परमे शिवे ॥
अन्यथा ये तु वर्तन्ते तद्भोगनिरतात्मकाः ।
ते कालवह्निसंतापदीनाक्रन्दपरायणाः ॥
गुणतत्त्वे निलीयन्ते ततः सृष्टिमुखे पुनः ।
पात्यन्ते मातृभिर्घोरयातनौघपुरस्सरम् ॥'

इति, तत् कथमेतदुक्तं यच्छारतात् अन्यद्भोगभू-रेव ? इत्याशङ्क्याह

अत्र बाहुल्यतः कर्म-
भूभावोऽत्राप्यकर्मणाम् ।
पशूनां कर्मसंस्कारः
स्यात्तादृग्दृढसंस्कृतेः ॥ ८० ॥

'कर्मभूभावः' कर्मभूमित्वमित्यर्थः । नन्वत्र भूम्नापि कर्मभूमित्वं नास्ति, यत् तिर्यगादयः प्राक्कर्मोपभोगमेव अत्र विदधति न त्वभिनवकर्मार्जनमपि,-इत्याशङ्क्याह 'अत्रापि' इति । अपिर्भिन्नक्रमः । तेनाकर्मणामपीति योज्यम् । अकर्मत्वं चैषामन्यवत्प्रतीतिवृत्तेनायोग्यत्वात् वस्तुवृत्तेन पुनस्तत्तद्वासनादार्ढ्यादस्त्येव एषां कर्मसंस्कारः, तदेषामपि तत्कार्यं शुभाशुभं भवेदेवेति भावः ॥ ८० ॥

नन्वेवमप्यत्र कर्मभूमित्वं न सिद्ध्येत्, अन्यत्र च भोगभूमित्वं, यदत्र केषामपि कर्म न स्यादन्यत्र च स्यात्,-इत्याशङ्क्याह

---

१ क० पु० यावच्छारतावितिपाठः ।

संभवन्त्यप्यसंस्कारा
भारतेऽन्यत्र चापि हि ।
हृद्प्राक्तनसंस्कारा-
दीशेच्छातः शुभाशुभम् ॥८१॥

स्थानान्तरेऽपि कर्मास्ति
दृष्टं तच्च पुरातने ।
तत्र त्रेता सदा कालो
भारते तु चतुर्युगम् ॥८२॥

'असंस्कारा' इति कर्मणः संन्यस्तत्वात् । 'अन्यत्र स्थानान्तरे' इति स्वर्गादिस्थानमध्ये इत्यर्थः । एकोऽपिशब्दो भिन्नक्रमः, तेन शुभाशुभमपीति योज्यम् । नन्वत्र किं प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्योक्तं 'दृष्टं तच्च पुरातने' इति । 'पुरातन' इति भारत-रामायणाद्यात्मनि पुराणादौ । तत्र हि जनकस्य भारतवर्षेऽपि अकर्मित्वं, नहुषस्य स्वर्गेऽपि अशुभ-कर्मयोगित्वमुक्तम्; अतश्च युक्तमुक्तं – यद्भारते भूम्ना कर्मभूमित्वम् अन्यत्र च भोगभूमित्वमिति । तत्रेति, इलावृतादौ । तदुक्तम्

'नाष्टासु विद्यते काचिद्युगत्रयवती स्थितिः ।
चतुर्युगवती ज्ञेया भारताख्ये वरानने ॥' (स्व० १०।२४७)

इति ॥ ८२ ॥

भारतमपि वर्षं जम्बुद्वीपवन्नवखण्डमेव,— इत्याह

भारते नवखण्डं च
सामुद्रेणाम्भसात्र च ।
स्थलं पञ्चशती तद्व-
ज्जलं चेति विभज्यते ॥ ८३ ॥

सामुद्रेणाम्भसेति, अर्थादष्टधा प्रसृतेन, तथात्वेनैव नवधात्वस्य संपत्तेः । यथाहि जम्बुद्वीपः पर्वतैरष्टभिर्विभक्तो नवधा जातः, तथैतदपि समुद्रैः, किंतु एते पूर्वापरायता एव सर्वे इति । तदुक्तम्

'नव भेदाः स्मृतास्तत्र सागरान्तरिताः प्रिये ।
एकैकस्य तु द्वीपस्य सहस्रं परिकीर्तितम् ॥
शतानि पञ्च विज्ञेयं स्थलं पञ्च जलं तथा ।
(स्व० १०।२५१)

इति । यत्तु श्रीमृगेन्द्रे

'नवाब्धिस्रोतसि द्वीपा नवैवात्रार्घकस्थले ।'

इत्याद्युक्तं तत् क्षाराब्ध्यपेक्षया, अन्यथात्र दशाब्धिस्रोतांसि स्युः । अतश्च सर्वेषां द्वीपानां

पार्श्वद्वयेऽपि सामुद्रमम्भः कन्याख्यस्य तु दक्षिण एव, वारुणेनैव पञ्चशतिकेन समुद्रेणास्य विभक्तत्वात् । तेनास्य वामतो हिमवानेव न तु समुद्रान्तरे, तथात्वे हि समुद्रान्तरितत्वात् द्वीपान्तरवत् तन्निवासिनामपि हिमवानगम्यः स्यात्; अतश्च हिमवत्संनिकर्षेणैव एतन्मितमिति सिद्धम् । तदुक्तं तत्र

'द्वीपं कुमारिकाख्यं तु हिमवन्निकटे मतम् ।'

इति । एवं चास्य सहस्रमपि योजनानां स्थलैकरूपत्वमेव,— इत्यर्थलभ्यम् । अत एवास्य श्रीतन्त्रराजभट्टारकादौ हिमवत्सकाशात् सीमान्तविभागं दर्शयितुं तत्पादावस्थिताद्बिन्दुसरोनाम्नः सरोविशेषादारभ्य सहस्रयोजनपरिमाणत्वेन निर्देशः कृतः । तदुक्तं तत्र

'प्रालेयरोधसो याम्ये सौम्ये वै वीचिमालिनः ।
कार्मुकाकारसंस्थानं वर्षं तत्कुरुमानगम् ॥'

इत्युपक्रम्य

'शीतसानोः समाश्लिष्टं नाम्ना बिन्दुसरः सरः ।
तदारभ्य खण्डमेकं सर्वतः सज्जनाकुलम् ॥

वारिलुप्तं न यन्मानं दुहित्रे तद्ददौ भुवः ।
कुमार्यै भरतो राजा सपत्नेन्दुनभोग्रहः ॥
द्वीपं कुमारिकासंज्ञमतो ह्येतत्प्रगीयते ।
योजनानां सहस्रं तु नानावर्णाश्रमान्वितम् ॥'

इति । श्रीस्वच्छन्देऽपि

'बिन्दुसरःप्रभृत्येव कुमार्याह्वं प्रकीर्तितम् ।
योजनानां सहस्रं तु नानावर्णाश्रमान्वितम् ॥'
(स्व० १० । २५४)

इति ॥ ८३ ॥

एषां च नवानामपि खण्डानां नामविभागमाह

इन्द्रः कशेरुस्ताम्राभो
'नागीयः प्राग्गभस्तिमान्
सौम्यगान्धर्ववाराहाः
कन्याख्यं चासमुद्रतः ॥ ८४ ॥

'आसमुद्रत' इति समुद्रादारभ्य, तेन क्षाराब्धिनिकटे इन्द्रद्वीपं यावत्पर्यन्ते हिमवन्निकटे कन्याद्वीपम् । 'ताम्राभ' इति ताम्रवर्णः । प्रागिति, गभस्तिमान् आदौ पश्चान्नागीयः । 'वाराहो' वारुणः । तदुक्तम्

'इन्द्रद्वीपं कशेरुं च ताम्रवर्णं गभस्तिमत् ।
नागद्वीपं च सौम्यं च गान्धर्वं वारुणं तथा ॥
द्वीपं कुमारिकाख्यं च नवमं परिकीर्तितम् ।' (स्व० १० । २५३)

इति ॥ ८४ ॥

कन्याद्वीपे च नवमे
　　दक्षिणोनाब्धिमध्यगाः ।
उपद्वीपाः षट् कुलाद्रि-
　　सप्तकेन विभूषिते ॥ ८५ ॥
अङ्गयवमलयशङ्कुः
　　कुमुदवराहौ च मलयगोऽगस्त्य
तत्रैव च त्रिकूटे
　　लङ्का षष्ठमी ह्युपद्वीपाः ॥ ८६ ॥

दक्षिणोनाब्धिमध्यगा इति, वारुणोदधेर्मध्यस्था इत्यर्थः । तदुक्तम्

'कुमार्याख्यस्य निकटे मध्यस्था वारुणोदधेः ।
अतीत्य योजनशतमनुद्वीपाश्च षट् स्मृताः ॥
अङ्गद्वीपो यवद्वीपो मलयद्वीप एव च ।
द्वीपोऽन्यः शङ्कुसंज्ञश्च कुमुदश्च ततोऽन्यतः ॥
वराहश्चैव षष्ठः स्यात् 　...　...　... ।'

इति । कुलाद्रिसप्तकेनेति, यदुक्तम्

'महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च भान्त्येते कुलपर्वताः ॥' (स्व० १० । २५७)

इति । मलयगोऽगस्त्य इति, तदुक्तम्

'कथितो मलयद्वीपे मलयो नाम पर्वतः ।
तस्य पादे त्रिकूटो वै लङ्का तस्योपरिस्थिता ॥' (स्व० १० । २५९)

इति ।

'अगस्त्यशिखरं तत्र मलये भूधरोत्तमे ।
तत्राश्रमो महापुण्य आगस्त्यः स्फटिकप्रभः ॥' (स्व० १० । २६२)

इति च ॥ ८६ ॥

अत्र च कीदृग्लोकः ? इत्याशङ्क्याह

द्वीपोपद्वीपगाः प्रायो
म्लेच्छा नानाविधा जनाः ।
मुक्ताकाञ्चनरत्नाढ्या
इति श्रीरुरुशासने ॥ ८७ ॥

'म्लेच्छा' इति वर्णाश्रमाचारबहिष्कृता इत्यर्थः । प्रायःशब्देन च क्वचित्सदाचारा अपि संभवन्तीत्युक्तम् । नन्वत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्योक्तम् 'इति श्रीरुरुशासने' इति । तदुक्तं तत्र

युक्ता वर्णाश्रमाचारैः कुमार्याख्ये परं प्रजाः ।
इतरे म्लेच्छभूयिष्ठाः प्रभूतमणिकाञ्चनाः ॥'

इति ॥ ८७ ॥

नन्वेवमत्र शुभाशुभार्जनेन कोऽर्थः ? इत्याशङ्क्याह

भारते यत्कृतं कर्म
　क्षपितं वाप्यवीचितः ।
शिवान्तं तेन मुक्तिर्वा
　कन्याख्ये तु विशेषतः ॥ ८८ ॥

'कर्म' इति शुभाशुभम् । क्षपितमिति, क्रियाज्ञानादिना । तेनात्र कर्मणा कृतेन क्षपितेन वा पृथिव्यादिषु शिवान्तेषु तेषु तेषु तत्त्वेषु मुक्तिस्ततो वा मुक्तिर्भवेदित्यर्थः । यदुक्तम्

'तत्रैव यत्कृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
वसन्ति तेन लोकाश्च शिवाद्यावीचिमध्यगाः ॥'
(स्व० १० । २४८)

इति । तथा

'कन्याख्ये यत्कृतं कर्म जन्तुभिस्तु सितासितम् ।
स्वर्नारकापवर्गेषु तद्बीजं फलभोगदम् ॥'

इति ॥ ८८ ॥

नन्वेतत् कन्याद्वीपे विशेषेण भवेत्,— इत्यत्र किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

महाकालादिका रुद्र-
कोटिरत्रैव भारते ।
गङ्गादिपञ्चशतिका
जन्म तेनात्र दुर्लभम् ॥ ८९ ॥

अत्रैवेति कन्याख्ये द्वीपे । यदुक्तम्

'तत्र मध्ये महद्द्वीपं कुमारीद्वीपसंज्ञितम् ।
तत्र रुद्रायुतं पूर्णमवतीर्णं शुभंकरम् ॥
पशूनां हेतुभूतं च स्मरणात्पापनाशनम् ।'

इति । तथा

'महाकालस्तथैकाम्रमेवमादि वरानने ।
तीर्थानां कोटिरुद्दिष्टा महाकामफलोदया ॥
गङ्गादीनां नदीनां च तत्र पञ्च शतानि च ।'
(स्व० १० । २४९)

इति । तेन तीर्थभूयिष्ठत्वादिनेति ॥ ८९ ॥

ननु वर्षान्तरेषु

'प्रत्यग्राम्बुजपत्राभा जनाश्चातीव कोमलाः ।
जम्बूफलरसाहारा जरामृत्युविवर्जिताः ॥'
(स्व० १० । २१३)

इत्याद्युक्त्या सुखभूयिष्ठा जनाः, इह च

'जना रोगभयग्रस्ता दुःखिता मन्दसंपदः ।' (स्व० १० । २४०)

---

१ स्वच्छन्दतन्त्रान्तर्गतेनैतेन प्रमाणपद्येन ज्ञायते यदिदं श्रीश्रीकण्ठी-संहितोक्तम् ।

इत्याद्युक्तया दुःखभूयिष्ठाः,—इत्यत्र 'जन्म दुर्लभम्' इति केन निमित्तेनोक्तम् ? इत्याशङ्क्याह

अन्यवर्षेषु पशुवद्
　भोगात्कर्मातिवाहनम् ।
प्राप्यं मनोरथातीत-
　मपि भारतजन्मनाम् ॥ ६० ॥

मनोरथातीतमिति, भोगापवर्गादेर्महीयस्त्वात् ॥ ६० ॥

नन्वेवं चेदविशेषेण भारतजन्मनां सिद्ध्येत् तत् 'कन्याख्ये तु विशेषत' इति कस्मादुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह

नानावर्णाश्रमाचार-
　सुखदुःखविचित्रता ।
कन्याद्वीपे यतस्तेन
　कर्मभूः सेयमुत्तमा ॥ ६१ ॥

यदुक्तम्

'ये पूर्वोक्ता गुणा लोके भारते वरवर्णिनि ।
ते तत्रैव स्थिता लोके कुमारीसंज्ञके प्रिये ॥' (स्व० १०। २५५)

इति । अतश्च एतन्निवासिनामेव शुभाशुभकर्मानुष्ठानात् स्वर्निरयावाप्तिः स्यात् ॥ ६१ ॥

तदाह

पुंसां सितासितान्यत्र
कुर्वतां किल सिद्ध्यतः ।
परापरौ स्वर्निरया-
विति रौरववार्तिके ॥ ६२ ॥

किमत्र प्रमाणमित्युक्तं 'रौरववार्तिके' इति । तदुक्तं तत्र

'पुंसां सितानि कर्माणि कुर्वतामसितानि च ।
सिद्ध्यतः स्वर्गनिरयावत्र क्षिप्रं परापरौ ॥'

इति ॥ ६२ ॥

एतदेव उपसंहरति

एवं मेरोरधो जम्बू-
रभितो यः स विस्तरात् ।
स्यात् सप्तदशधा खण्डै-
र्नवभिस्तु समासतः ॥ ६३ ॥

सप्तदशधेति, इलावृताद्यान्यष्टौ, इन्द्रद्वीपादीनि च नवेति । नवभिरिति, भारतेन सहेलावृताद्यैः ॥ ६३ ॥

नन्वेवं-खण्डत्वेऽस्य किं निमित्तम्? इत्याशङ्क्याह

मनोः स्वायंभुवस्यासन्
　सुता दश ततस्त्रयः ।
प्राव्रजन्नथ जम्ब्वाख्ये
　राजा योऽग्नीध्रनामकः ॥ ६४ ॥

तस्याभवन्नव सुता-
　स्ततोऽयं नवखण्डकः ।
नाभिर्यो नवमस्तस्य
　नप्ता भरत आर्षभिः ॥ ६५ ॥

तस्याष्टौ तनयाः सार्कं
　कन्यया नवमोंऽशकः ।
भुक्तैस्तैर्नवधा तस्मा-
　ल्लक्षयोजनमात्रकात् ॥ ६६ ॥

'सुता' इति पौत्राः । जम्ब्वाख्ये राजेति, अर्थात् एतन्मध्यात् । ऋषभस्यापत्यमार्षभिः, अत एव नप्ते-त्युक्तम् । अष्टौ तनया इति, प्रागुक्ता इन्द्राद्याः । तदुक्तम्

'स्वायंभुवो मनुर्नाम तस्य पुत्रः प्रियव्रतः ।
तस्याथ दश पुत्रा वै जाता वीर्यबलोत्कटाः ॥
अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वपुः ।
ज्योतिष्मान्द्युतिमान् हव्यः सावनः सत्र एव च ॥
मेधा सत्रोऽग्निबाहुश्च एते प्रव्रजितास्त्रयः ।
सप्तद्वीपेषु ये शेषा अभिषिक्ता महाबलाः ॥
जम्बुद्वीपे तथाग्नीध्रस्तस्य पुत्रा नव स्मृताः ।
नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिश्चैव इलावृतः ॥
भद्राश्वः केतुमालश्च रम्यकश्च हिरण्मयः ।
नवमस्तु कुरुर्नाम नववर्षाधिपाः स्मृताः ॥
अग्नीध्रतस्तु जाता वै शूराश्चातिबलोत्कटाः ।
तेषां नामाङ्कितानीह नव वर्षाणि पार्वति ॥
नाभेः पुत्रो महावीर्य ऋषभो धर्मतत्परः ।
तस्यापि हि सुतो ज्ञेयो भरतस्तु प्रतापवान् ॥
तन्नाम्नैव तु विज्ञेयं भारतं वर्षमुत्तमम् ।
तस्याप्यष्टौ पुनः पुत्रा जाताः कन्यापरा प्रिये ॥
भारते त्वष्टद्वीपेऽत्र अष्टौ पुत्रा निवेशिताः ।
नवमस्तु कुमार्योह्यः कन्यायाः प्रतिपादितः ॥
तेषां नाम्ना तु ते द्वीपा भरतेन प्रकीर्तिताः ॥'

(स्व० १० । २८३)

इति । तस्मादिति, जम्बुद्वीपात् लक्षयोजनमात्रकादिति । तत्रास्य पूर्वपश्चिमतो लक्षयोजनत्वं प्राक् प्रदर्शितं, दक्षिणोत्तरतस्तु इदानीमुच्यते । तत्र भारतादीनि षड्वर्षाणि प्रत्येकं नवसाहस्राणि,–

इति चतुष्पञ्चाशत्, हिमवदादयश्च प्रत्येकं द्वि-साहस्रा,—इति द्वादश, मेरुमूलीयसहस्रषोडशकेन सह इलावृतं चतुस्त्रिंशत् सहस्राणि,—इत्येवं योजनानां लक्षं जम्बुद्वीपम् ॥ ६६ ॥

इदानीं तद्बहिरपि संस्थानविशेषं दर्शयति

लक्षैकमात्रो लवण-
स्तद्बाह्येऽस्य पुरोऽद्रयः ।
ऋषभो दुन्दुभिर्धूम्रः
कङ्कद्रोणेन्दवो ह्युदक् ॥ ६७ ॥
वराहनन्दनाशोकाः
पश्चात् सहबलाहकौ ।
दक्षिणे चक्रमैनाकौ
वाडवोऽन्तस्तयोः स्थितः ॥ ६८ ॥
अब्धेर्दक्षिणतः खाक्षि-
सहस्रातिक्रमाद् गिरिः ।
विद्युत्वांस्त्रिसहस्रोच्छ्र-
द्रायामोऽत्र फलाशिनः ॥ ६६ ॥

१ ख० पु० धूम इति पाठः ।

मलदिग्धा दीर्घकेश-
श्मश्रवो गोसधर्मका: ।
नग्ना: संवत्सराशीति-
जीविनस्तृणभोजिन: ॥१००॥

निर्यन्त्राणि सदा तत्र
द्वाराणि विलासिद्धये ।
इत्येतद्‌ गुरुभिर्गीतं
श्रीमद्गौरवशासने ॥१०१॥

इत्थं य एष लवण-
समुद्र: प्रतिपादित: ।
तद्बहि: षडमी द्वीपा:
प्रत्येकं स्वार्णवैर्वृता: ॥१०२॥

क्रमद्विगुणिता: षड्भि-
र्मनुपुत्रैरधिष्ठिता: ।
शाककुशक्रौञ्चा: श-
ल्मलिगोमेधाब्जमिति षड्द्वीपा: ।

क्षीरदधिसर्पिरैक्षव-
मदिरामधुराम्बुकाः षडम्बुधयः
॥१०३॥

मेधातिथिर्वपुष्मान्-
ज्योतिष्मान्द्युतिमता हवी राजा ।
संवर इति शाकादिषु
जम्बुद्वीपे न्यरूपि चाग्नीध्रः ॥१०४॥

'लवण' इति लवणाम्भाः क्षारसमुद्र इत्यर्थः ।
'इन्दुः' चन्द्रः । यदुक्तम्

'वृत्रारिभयसंत्रस्ताः प्रविष्टास्तत्र पर्वताः ।
द्वादशैव महावीरास्तान्ब्रवीमि समासतः ॥'
ऋषभो दुन्दुभिर्धूम्रः प्रविष्टः पूर्वमागतः ।
चन्द्रः कङ्कस्तथा द्रोणः प्रविष्ट उत्तरेण तु ॥
अशोकोऽथ वराहश्च नन्दनश्च तृतीयकः ।
अपरेण नगास्तत्र प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
चक्रो मैनाकसंज्ञश्च तृतीयश्च बलाहकः ।
दक्षिणेन वरारोहे प्रविष्टाश्चैव भूधराः ॥
चक्रमैनाकयोर्मध्ये तिष्ठेद्वै वडवानलः ।
(स्व० १० । २७३)

इति । दक्षिणत इति, चक्रमैनाकादिसंनि-

१ स्व० पु० चित्ररथा इति पाठः ।

कर्षेण, 'खाब्धि' इति विंशतिः । गुरुभिरिति, बृहस्पतिपादैः । यदुक्तं तत्र

'योजनानां सहस्राणि समतिक्रम्य विंशतिम् ।
विद्युत्वानिति विख्यातः समुद्रे दक्षिणे स्थितः ॥
सहस्राण्यायतस्त्रीणि तावानेवोच्छ्रितोऽचलः ।
सहस्रविपुलस्तत्र तृणपर्णफलाशनाः ॥
मलोपचितदिग्धाङ्गा दीर्घश्मश्रुशिरोरुहाः ।
गोधर्माणो जना नग्ना वत्सराशीतिजीविनः ॥
तत्रायन्त्रबिलद्वारप्रवेशाः पुरसंपदः ।'

इति । क्रमद्विगुणिता इति, तेन शाकद्वीपे द्वे लक्षे, कुशद्वीपे चत्वारि,— इत्यर्थक्रमः । 'अब्जः' पुष्करः । इक्षुरेव ऐक्षवः । 'मधुराम्बुकः' स्वादूदः । द्युतिमतेत्यर्थात् सह, 'हविः' हव्यः । तदुक्तम्

'जम्बुद्वीपं च शाकं च कुशं क्रौञ्चं सशाल्मलिम् ।
गोमेधं पुष्कराख्यं च सप्त द्वीपानि पार्वति' ॥
(स्व० १० । २८४)

इति ।

'क्षारः क्षीरं दधि घृतं तथा चेक्षुरसोऽपि च ।
मदिरोदश्च स्वादूदः समुद्राः सप्त कीर्तिताः ॥
जम्बुद्वीपं स्मृतं लक्षं योजनानां प्रमाणतः ।
परिमण्डलतो ज्ञेयः क्षारोदस्तत्समो बहिः ॥
एवं द्विगुणवृद्ध्या तु समुद्रा द्वीपसंस्थिताः ।
(स्व० २१ । २८७)

इति ।

अग्नीध्रस्तु समाख्यातो जम्बुद्वीपे वरानने
शाके मेधातिथिर्नाम वपुष्मान् कुशसंज्ञके ॥
राजा क्रौञ्चेऽथ ज्योतिष्माञ्छाल्मलौ द्युतिमान् स्मृतः ।
गोमेधे हव्यनामा च संवर्तः पुष्करे तथा ॥'

(स्व० १०।२९०)

इति च ॥ १०४ ॥

द्वीपषट्कमेव च विभजति

गिरिसप्तकपरिकल्पित-
तावत्खण्डास्तु पञ्च शाकाद्याः ।
पुष्करसंज्ञो द्विदलो
हरियमवरुणेन्दवोऽत्र पूर्वादौ
॥ १०५ ॥

'तावन्तः' सप्तैव, गिरिसप्तकस्य पार्श्वगत्यावस्थितत्वात् । 'द्विदल' इति एकेन वलयाकारेण पर्वतेन मध्यतो विभक्तत्वात् । 'पूर्वादौ' इति चतुर्दिक्षु तदुक्तम्

'मेधातिथेः सप्त पुत्राः शाकद्वीपेऽभिषेचिताः ।
शान्तोभयस्तु शिशिरः सुखदो नन्दकः शिवः ॥

१ संवन इति स्व० पाठः ।

क्षेमकश्च ध्रुवश्चेति वर्षनाम्ना तु तेऽङ्किताः ।
वर्षाणि सप्त ख्यातानि पर्वतांश्च निबोध मे ॥
गोमेधश्चन्द्रसंज्ञश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा ।
ऋषभः सोमकश्चैव वैभ्राजश्च कुलाद्रयः' ॥
स्व० १० । २९४)

इति ।

'कुशे वपुष्मता पूर्वं सप्त पुत्रा निवेशिताः
श्वेतलोहितजीमूता हरितो वैद्युतस्तथा ॥
मानसः सुव्रतश्चेति वर्षनाम्नैव चाङ्किताः ।
कुमुदश्चोर्वदश्चैव वराहो द्रोणकङ्कतौ ॥
महिषः कुमुदश्चैव सप्त सीमान्तपर्वताः ।'
(स्व० १० । ३००)

इति ।

'ज्योतिष्मता सप्त पुत्राः क्रौञ्चद्वीपे निवेशिताः ।
उद्भिज्जश्च समाख्यातो वेणुर्मण्डल एव च ॥
रथकारश्च लवणो धृतिमान्सुप्रतारकः ॥
कपिलश्चेति राजानो वर्षनाम्ना तु तेऽङ्किताः ॥
वैद्रुमो हेमनाभश्च द्युतिमान्पुष्पदन्तकः ।
कुशलो हरिमर्दश्च सप्तैते तु कुलाद्रयः ॥'
(स्व० १० । ३०५)

इति ।

'सप्त द्युतिमता पुत्राः शल्मलावभिषेचिताः ।
मनोऽनुगस्तथोष्णश्च पावनो ह्यन्धकारकः ॥
मुनिर्दुन्दुभिनामा च कुशलश्चेति ते स्मृताः ।'
(स्व० १० । ३०९)

इति ।

'क्रौञ्चोऽथ वामनश्चैवाप्यन्धकारो दिवाकृतिः ।
द्विबिन्दुः पुण्डरीकश्च दुन्दुभिश्च कुलाद्रयः ॥'

(स्व १० । ३११)

इति ।

'हव्यराजः सुतान्सप्त गोमेधे चाभ्यषेचयत् ।
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मरीचकः ॥

कुमुदश्चोन्नतश्चैव महाभद्र इति स्मृताः ।'

(स्व० १० । ३१५)

इति ।

'उदयः केसरश्चैव जठरोऽथ सुरैवतः ।
श्यामोऽम्बिकेयो मेरुश्च शैलाः सीमान्तगास्त्विमे ॥'

(स्व० १० । ३१७)

इति ।

'अतश्च पुष्कराख्ये च संवरस्तत्र नायकः ।
द्वौ पुत्रौ तेन विख्यातौ पुष्कराख्ये निवेशितौ ॥
पर्वतो वलयाकारो मानसोत्तरसंज्ञकः ।'

(स्व० १० । ३२३)

इति ।

'धातकी मध्यमे राजा महावीतो बहिर्नृपः ।

(स्व० १० । ३२४)

इति ।

'चतुर्णां लोकपालानां पुरीश्चात्र निबोध मे ।
हरेर्वस्वौकसाराख्या याम्या संयमनी पुरी ॥
सुखाह्वा वारुणी चैव सोमस्य तु विभावरी ।'
(स्व० १० । ३२७)

इति च ॥ १०५ ॥

इयदन्तं सङ्कलयति

त्रिपञ्चाशच्च लक्षाणि
द्विकोट्ययुतपञ्चकम् ।
स्वाद्वर्णावान्तं मेर्वर्धा-
द्योजननामियं प्रमा ॥ १०६ ॥

तत्र जम्बुद्वीपीयानि अर्थात् पञ्चाशत्सहस्राणि, क्षाराब्धिर्लक्षं, शाकद्वीपं द्वे क्षीराब्धिश्च, कुशश्चत्वारि दध्यब्धिश्च, क्रौञ्चोऽष्टौ घृताब्धिश्च, शल्मलिः षोडश इक्षुरसाब्धिश्च, गोमेधो द्वात्रिंशत् मदिराब्धिश्च, पुष्करश्चतुःषष्टिः स्वादूदश्च,—इत्येवं मेर्वर्धादारभ्य स्वादूदान्तं ससहस्रपञ्चाशत्रिपञ्चाशल्लक्षाधिकं कोटिद्वयं योजनानां प्रमाणं भवेत् । तदुक्तम्

'कोटिद्वयं त्रिपञ्चाशल्लक्षाणि च ततः परम् ।
पञ्चाशच्च सहस्राणि सप्त द्वीपाः ससागराः ॥'

इति ॥१०६॥

सप्तमजलधेर्बाह्ये
हैमी भूः कोटिदशकमथ लक्षम्।
उच्छ्रित्या विस्तारा-
युतं लोकेतराचलः कथितः ॥१०७॥

लोकालोकदिगष्टक
संस्थं रुद्राष्टकं सलोकेशम्।
केवलमित्यपि केचि-
ल्लोकालोकान्तरे रविर्न बहिः ॥१०८॥

हैमी भूरिति, अर्थाद्देवानां क्रीडार्थम्। 'लोकेतराचल' इति लोकालोकपर्वतः। यदुक्तम्

'ततो हेममयी भूमिर्दशकोट्यो वरानने।
देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्त्वतः परम्॥
पर्वतो वलयाकारो योजनायुतविस्तृतः।
लक्षमात्रसमुत्सेधो योजनानां वरानने॥'
(स्व० १०।३३१)

इति। सलोकेशमिति, यदुक्तम्

'लोकपालाः स्थितास्तत्र रुद्राश्चामोघशक्तयः।'
(स्व० १०।३३३)

इति। केचिदिति, लीलाकारादयः। एतद्धि तैःसमस्त-

१ क० पु० ततः परमिति पाठः।

लोकपालत्वात् रुद्रा एव लोकपालास्तत्र स्थिताः,— इत्यन्यथा व्याख्यातम् ।

'लोकालोकमतो देवि तत्र रुद्रा व्यवस्थिताः ।
अमोघशक्तयः सर्वे विरजा वसुधामकाः ॥
कर्दमः शंखपालश्च पर्जन्यः स्वर्णरोमकः ।
केतुमान्राजनश्चैव पूर्वादीशान्तमास्थिताः ॥
लोकपालास्ततो बाह्ये व्याप्य सर्वमिदं स्थिताः ।'

इत्यादीनामेतद्विरुद्धानां श्रुतीनां संभवात् । न बहिरिति, रवेर्लोकालोकसमानोच्छ्रायत्वात् मेरुतदन्तरालवर्तित्वाच्च; अत एवान्तःस्थितानामेव लोकानामालोको यत्र, तथा आलोकः प्रकाशोऽलोकश्च तमोऽन्तर्बहिश्च यस्येति स लोकालोक इति । तदुक्तम्

'तस्यान्तर्भासते भानुर्न बहिः सुरसुन्दरि'।

इति ॥ १०८ ॥

एवं लोकालोकमेर्वन्तरालवर्तित्वेऽस्य भानोर्गतिवैचित्र्यं दर्शयति

पितृदेवपथावस्यो-
दग्दक्षिणगौ स्वजात्परे वीथ्यौ ।

भानोरुत्तरदक्षिणा-
मयनद्वयमेतदेव कथयन्ति ॥ १०६ ॥

तत्रास्य भानोर्मेरुसंनिकर्षेण गच्छत उत्तरो मार्गो लोकालोकसन्निकर्षेण तु दक्षिणः, तौ च मार्गौ 'स्वजात्परे वीथ्यौ' सुवीथि-अजवीथि-शब्दाभ्यां व्यपदेश्यावित्यर्थः । यदुक्तम्

'सुवीथी उत्तरे तस्य अजवीथी तु दक्षिणे ।' (स्व० १० । ३३९)

इति । तावेव च पितॄणां देवानां च मार्गः,—इत्युक्तं 'पितृदेवपथौ' इति तत्र अजवीथी पितॄणां मार्गः, सुवीथी तु देवानाम् । तदुक्तम्

'अजवीथी दक्षिणं तु सुवीथी चोत्तरायणम् ।
पितृमार्गस्तथा दिव्यः कथितोऽनुक्रमेण तु ॥'

इति । एतदेव मार्गद्वयमुत्तरायणं दक्षिणायनं च,—इत्युक्तम् 'उत्तरदक्षिणामयनद्वयमेतदेव' इति । तदुक्तम्

'लोकालोकोपरिष्टात्तु सवितुर्दक्षिणायनम् ।
तथोत्तरायणं तत्र उत्तरेण प्रकीर्तितम् ॥' (स्व० १० । ३३७)

इति ॥ १०६ ॥

ननु भानोर्मेरुसन्निकर्षेणोत्तरो मार्गो लोकालो-

कसन्निकर्षेण तु दक्षिणः,—इत्यत्र किं प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

'सर्वेषामुत्तरो मेरु-
लोकालोकश्च दक्षिणः ।'

सर्वेषामिति, वर्षाष्टकादिनिवासिनाम् । इलावृते हि भानुरेव न प्रतपति,—इति कस्तद्गतिवैचित्र्येऽपि अवकाशः; भानुरेव हि भगवान् मेरुमधिकृत्य दक्षिणदिगवस्थिते भारतादौ वर्षत्रये पूर्वतः पश्चात्स्थिते केतुमाले दक्षिणात्, उत्तरदिगवस्थिते कुर्वादौ वर्षत्रये पश्चात्प्राच्ये भद्राश्वेऽपि उदक्तः समुदयन् स्वोदयानुसारेण पूर्वदिगवस्थापनात् सर्वेषामुत्तरयति लोकालोकं च दक्षिणयति, येन अस्य तत्सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामुत्तरायणदक्षिणायनादि स्यात् ॥

न केवलमस्यैवं गतावेव वैचित्र्यमस्ति यावदुदयास्तमययोरपि,—इत्याह

उदयास्तमयावित्थं
सूर्यस्य परिभावयेत् ॥ ११० ॥

'इत्थम्' इति दक्षिणावर्तभङ्ग्या, मेरोः परिभ्रमणेनेत्यर्थः ॥ ११० ॥

तदाह

अर्धरात्रोऽमरावत्यां
　यास्यायामस्तमेव च ।
मध्यन्दिनं तद्वारुण्यां
　सौम्ये सूर्योदयः स्मृतः ॥ १११ ॥
उदयो योऽमरावत्यां
　सोऽर्धरात्रो यमालये ।
कोऽस्तं सौम्ये च मध्याह्न
　इत्थं सूर्यगतागते ॥ ११२ ॥

इह खलु 'सौम्ये' मेरोरुत्तरे भागे महोदयाख्यायां नगर्यां यदा वारुण्या आगच्छतः सूर्यस्योदयदर्शनं भवेत् तदा प्रहरद्वयस्य व्यतीतत्वात् वारुण्यां गन्धवत्याख्यायां नगर्यां मध्याह्नो, याम्यायां दक्षिणादिगवस्थितायां संयमन्याख्यायां नगर्यां च सूर्योऽस्तमेति, प्रहरचतुष्टयातिक्रमेण पर्वतच्छायान्तरितत्वात् प्रकाशो न दृश्यते इत्यर्थः । पूर्व-

विङ्कनगर्याममरावत्याख्यायां चार्धरात्रस्तद्वारुण्यु-दयावसरेऽस्तमयत्वात् प्रहरद्वयेन चोदयस्य भविष्य-त्त्वात् । यश्च अमरावत्यां सूर्योदयः सौम्याया आगच्छतो दर्शनं स यमालयेऽर्धरात्रः प्रहरद्वयेन सूर्यस्योदेष्यमाणत्वात्, के वारुणे चास्तमयः सौम्योदयवेलायां तत्र मध्याह्नस्य वृत्तत्वात् इदानीं प्रहरचतुष्टयस्य अतिक्रान्तत्वात्, सौम्ये च प्रहर-द्वयस्य अतीतत्वात् मध्याह्नः,—इत्यनेनैव क्रमेण पूर्वपश्चिमयोर्विदिक्षु चोदयास्तमयावपि सूर्यस्य चिन्त्यौ,—इत्युक्तम् 'इत्थं भानोर्गतागते' इति । यदुक्तम्

'अर्धरात्रोऽमरावत्यामस्तमेति यमस्य च ।'
(स्व० १० । ३३८)

इति । तथा

'यदैव चामरावत्यामुदयस्तस्य दृश्यते ।
तदास्तमेति वारुण्यामित्यादित्यगतागतम् ।'

इति । एतच्च द्वीपान्तरेष्वपि योज्यं सूर्योदयस्य सर्वत्र समानत्वात् ॥ ११२ ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवानुसरति

पञ्चत्रिंशत्कोटिसंख्या
　　लक्षाण्येकोनविंशतिः ।
चत्वारिंशत्सहस्राणि
　　ध्वान्तं लोकाचलाद्बहिः ॥११३॥
सप्तसागरमानस्तु
　　गर्भोदाख्यः समुद्रराट् ।
लोकालोकस्य परतो
　　यद्गर्भे निखिलैव भूः ॥११४॥

तदुक्तम्

'तस्य बाह्ये तमो घोरं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम् ।
पञ्चत्रिंशत्स्मृताः कोट्यो लक्षाण्येकोनविंशतिः ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां वरानने ।'
　　　　　　　　(स्व० १० । ३४१)

इति । सप्तानां क्षारादीनां लक्षात्प्रभृति द्विगुणद्विगुणया वृद्ध्या सप्तविंशतिलक्षैककोट्यात्म यन्मानं तत्तुल्यमान इत्यर्थः । समुद्रराडिति, क्षारादिसमुद्रसप्तकगर्भीकारात् । तदुक्तम्

'गदिता येऽब्धयः सप्त तेऽत्र गर्भे यतः स्मृताः ।
कथितस्तेन गर्भोदः समस्ताब्धिरसोद्वहः ॥' (मृगेन्द्रा०)

इति ॥ ११४ ॥

अत्र च तमःस्थाने श्रीसिद्धयोगीश्वरमतोक्तं विशेषयति

सिद्धातन्त्रेऽत्र गर्भाब्धे-
स्तीरे कौशेयसंज्ञितम् ।
मण्डलं गरुडस्तत्र
सिद्धपक्षसमावृतः ॥ ११५ ॥
क्रीडन्तिं पर्वताग्रे ते
नव चात्र कुलाद्रयः ।
तत उष्णोदकास्त्रिंश-
न्नद्यःपातालगास्ततः ॥ ११६ ॥
चतुर्दिङ्नैमिरोद्यानं
योगिनीसेवितं सदा ।
ततो मेरुस्ततो नागा
मेघा हेमाण्डकं ततः ॥ ११७ ॥

तीरे इति, अस्मात्परस्मिन् । तत्र हि लोकालोकसन्निकर्षे गर्भोदः । 'नैमिरोद्यानम्' इति नैमिरपुष्पसंज्ञकमित्यर्थः । नागा इत्यार्थाद्रत्नमय्यां भुवि ।

१ ख० ग० पु० विशेषं दर्शयति इति पाठः ।

मेघा इत्यर्थाद्धरिचन्द्रपर्वतोपरि। 'हेमाण्डकम्' इति हैमाण्डीया कर्परिकेत्यर्थः। तदुक्तं तत्र

'गर्भोदस्य परे तीरे कौशेयं नाम मण्डलम्।
तत्र तिष्ठति देवेशो गरुत्मांश्च समावृतः॥
सिद्धपक्षसहस्रैस्तु तत्तुल्यबलदर्पितैः।
तिष्ठन्ति पर्वताग्रे ते क्रीडमाना मुहुर्मुहुः॥'

इति।

'हुलह्वालवरक्रोधाः कोटको मूलपर्वतः।
रोधको वामनः काण्डो विज्ञेयाः कुलपर्वताः॥'

इति।

'पर्वतान्ते पुनस्त्रिंशन्नद्यो योजनविस्तराः।
उष्णोदकाः स्मृतास्तास्तु पातालतलनिम्नगाः॥'

इति।

'पुनस्तदापगातीरे वनं नैमेरपुष्पकम्।
तत्र क्रीडन्ति देवेशि योगिन्यो बलदर्पिताः॥'

इति।

'वनस्य बाह्यस्य भूमिः सर्वतः संव्यवस्थिता।
शुष्का जलविहीना तु पुनर्भूमिस्तु रत्नजा॥
दिङ्मातङ्गसमाकीर्णा समन्तात्परिशोधिता।
वारणा बहवो यत्र मेरुमन्दरसन्निभाः॥'

इति।

'ततस्तानप्यतिक्रम्य उत्थितस्तु महाचलः।
हरिश्चन्द्र इति ख्यातो वलयाकारसंस्थितः॥'

इति ।

'तत्र सन्निहिता मेघाः संवर्ताद्या महारवाः ।'

इति ।

'पुनस्तदृश्यते चाण्डं काञ्चनं चातिभास्वरम् ।'

इति ॥ ११७ ॥

तदेव संकलयति

ब्रह्मणोऽण्डकटाहेन
मेरोरर्धेन कोटयः ।
पञ्चाशदेवं दशसु
दिक्षु भूर्लोकसंज्ञितम् ॥ ११८ ॥

तत्र मेरोरारभ्य स्वादूदकान्तं प्राक्कलितं ससहस्रपञ्चाशन्निपञ्चाशल्लक्षाधिकं कोटिद्वयं हैमी भूः, कोटिदशकं लोकालोकविष्कम्भः, सहस्रदशकं तमः, सहस्रचत्वारिंशदेकोनविंशतिलक्षाधिकं कोटिपञ्चत्रिंशकं गर्भोदश्च, ससप्तविंशतिलक्षा कोटिरित्येवं कोटिपरिमाणेन ब्रह्माण्डकटाहेन सह अर्थात्पञ्चाशत्कोटयो भवन्ति;—इत्येवं 'दशसु दिक्षु' इति सर्वतः कोटिशतं भूर्लोको भवेत् ॥ ११८ ॥

एष च भूर्लोकः चतुर्दशविधस्यापि भूतसर्गस्या-स्पदमित्याह

पशुखगमृगतरुमानुष-
सरीसृपैः षड्भिरेष भूर्लोकः ।
व्याप्तः पिशाचरक्षो-
गन्धर्वाणां सयक्षाणाम् ॥ ११६ ॥
विद्याभृतां च किं वा
बहुना सर्वस्य भूतसर्गस्य ।
अभिमानतो यथेष्टं
भोगस्थानं निवासश्च ॥ १२० ॥

'तरु' इति स्थावरम् । 'विद्याभृताम्' इति ऐन्द्र-प्रकारभूतानाम् । किं वा बहुना इति, एषां हि प्रका-रप्रकारिभावेन वचनमानन्त्याय भवेदिति भावः सर्वस्येति, चतुर्दशविधस्य । 'अभिमानत' इत्यनेन 'एतद्भोगस्थानादित्वमभिमानमात्रसारमेव न तु वास्तवं किञ्चित्' इति दर्शितम् । निवास इति, विनापि भोगं केषांचित्; अतश्चैतदत्रैव शोधनी-यमित्याशयः । तदुक्तम्

'पैशाचं राक्षसं याक्षं गान्धर्वं त्वैन्द्रमेव च ।
सौम्यं तथा च प्राजेशं ब्राह्मं चैवाष्टमं विदुः ॥'
(स्व० १० । ३५१)

इति ।

'पशुपक्षिमृगाश्चैव तथान्ये च सरीसृपाः ।
स्थावरं पञ्चमं चैव षष्ठं मानुषयोनिकम् ॥
देवयोनिसमायुक्तं प्रोक्तं संसारमण्डलम् ।
चतुर्दशविधं चैव भूर्लोके तु विशोधयेत् ॥'
(स्व० १० । ३५३)

इति ॥ १२० ॥

इदानीं भुवर्लोकाद्यभिधत्ते

भुवर्लोकस्तथा त्वार्का-
ल्लक्षमेकं तदन्तरे ।
दश वायुपथास्ते च
प्रत्येकमयुतान्तराः ॥ १२१ ॥
आद्यो वायुपथस्तत्र
विततः परिचर्च्यते ।

'आ अर्कात्' इति अर्क यावदित्यर्थः । तदुक्तम्

'भूपृष्ठाद्यावदादित्यं लक्षमेकं प्रमाणतः ।'
(स्व० १० । ४२२)

---

१ क० ग० भुवो लोकमिति पाठः ।
२ क० पु० यावदर्कं तु इति पाठः ।

इति । 'अयुतान्तरा' इति दशसहस्रप्रस्थाना इत्यर्थः । तत्रेति, वायुपथदशकमध्यात् ॥ १२१ ॥

तदाह

पञ्चाशद्योजनोर्ध्वे स्या-
　हतार्द्धिर्नाम मारुतः ॥ १२२ ॥

आप्यायकः स जन्तूनां
　ततः प्राचेतसो भवेत् ।
पञ्चाशद्योजनादूर्ध्वं
　तस्मादूर्ध्वं शतेन तु ॥ १२३ ॥

सेनानीवायुरत्रैते
　मूकमेघास्तडिन्मुचः ।
ये मह्याः क्रोशमात्रेण
　तिष्ठन्ति जलवर्षिणः ॥ १२४ ॥

तेभ्य ऊर्ध्वं शतान्मेघा
　भेकादिप्राणिवर्षिणः ।
पञ्चाशदूर्ध्वमोघोऽत्र
　विषवारिप्रवर्षिणः ॥ १२५ ॥

मेघाः स्कन्दोद्भवाश्चान्ये
पिशाचा ओघमारुते ।
ततः पञ्चाशदूर्ध्वं स्यु-
र्मेघा मारकसंज्ञकाः ॥ १२६ ॥

तत्र स्थाने महादेव-
जन्मानस्ते विनायकाः ।
ये हरन्ति कृतं कर्म
नराणामकृतात्मनाम् ॥ १२७ ॥

पञ्चाशदूर्ध्वं वज्राङ्को
,वायुरत्रोपलाम्बुदाः ।
विद्याधराधमाश्चात्र
वज्राङ्के संप्रतिष्ठिताः ॥ १२८ ॥

पञ्चाशद्योजनोर्ध्वे इति, भूपृष्ठात् । आप्यायक इति, यदुक्तम्

'यो विवर्धयते पुष्टिमोषधीनां बलं तथा ।
बृंहयेच्च महीं सर्वामाप्याययति चाव्ययः ॥
(स्व० १० । ४२४)

इति । पञ्चाशद्योजनादूर्ध्वमिति, यथा भूपृष्ठात्

पञ्चाशद्योजनानि परिवर्ज्य ऊर्ध्वमृतर्द्धिः स्थितः, तथा तदूर्ध्वमपि पञ्चाशद्योजनान्यन्तरालत्वेन परिस्थाप्य ज्ञेयमित्यर्थः । 'प्राचेतस' इति प्रचेतोभिर्निर्मितत्वात्, तदाख्येन चाग्निना सह निवासात्; अत एवाप्यायकत्वं दाहकत्वं च । तदुक्तम्

'प्राचेतसो नाम वायुः प्रचेतोभिर्विनिर्मितः ।
स वै नाशयते वृक्षान्कदाचित्संप्रवर्तयेत् ॥
अग्निः प्राचेतसो नाम तेनैव सह तिष्ठति ।'
(स्व० १० । ४२७)

इति । 'तस्मादूर्ध्वं शतेन' इति प्राचेतसादप्यूर्ध्वं योजनानां शतमतिक्रम्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । तथाभिधायित्वाभावात् भेकादिप्राणिवर्षित्वादेव च सत्त्ववहा इत्युक्ताः । तदुक्तम्

'योजनानां शतादूर्ध्वं मेघाः सत्त्ववहाः स्मृताः ।
मत्स्यमण्डूककूर्मांश्च वर्षन्ते दुर्दिने च ते ॥'
(स्व० १० । ४३०)

इति । विषवारिवर्षित्वादेव चोपसर्गादिकारिणः । तदुक्तम्

'पञ्चाशद्योजनादूर्ध्वं वायुरोघः प्रकीर्तितः ॥
तस्मिंस्तु रोगदा मेघा वर्षन्ति च विषोदकम् ।

तेनोपसर्गा जायन्ते मारकाः सर्वदेहिनाम् ॥'

(स्व० १० । ४३२)

इति ।

'श्रोघे वसन्ति वै दिव्याः पिशाचाः स्कन्ददहृजाः ।
त्रिंशत्कोटिसहस्राणि स्कन्दस्यानुचराः स्मृताः ॥
ते वै दिव्यैश्च कुसुमैरर्चयन्ति हरात्मजम् ।'

(स्व० १० । ४४२)

इति । 'तत्र स्थान' इति श्रमोघाख्ये मरुति 'श्रकृतात्मनां' संशयानानाम् । तदुक्तम्

'तस्मादूर्ध्वं तु तावद्भ्यो देव्यमोघः स्थितो मरुत् ।
तस्मिंस्ते मारका मेघा श्रमोघे संप्रतिष्ठिताः ॥'

(स्व० १० । ४३३)

इति ।

'श्रमोघे विनायका घोरा महादेवसमुद्भवाः ।
त्रिंशत्कोटिसहस्राणि तस्मिन्वायौ प्रतिष्ठिताः ॥
ये हरन्ति कृतं कर्म नराणामकृतात्मनाम्,

(स्व० १० । ४४४)

इति च । 'उपलाम्बुदा' इति उपलवर्षित्वात् तदाख्याः । विद्याधर॰ ामा इति, वक्ष्यमाणविद्याधरापेक्षया श्रल्पसिद्धित्वात्; श्रत एवैषां तत्रत्यमातङ्गारोहादेव तत्तद्गतिभाक्त्वम् ॥ १२८

---

१ ग॰ प्र॰ तेषामिति पाठः ।

एतत्पदप्राप्तौ चैषां निमित्तमाह

ये विद्यापौरुषे ये च
　श्मशानादिप्रसाधने ।
मृतास्तत्सिद्धिसिद्धास्ते
　वज्रांके मरुति स्थिताः ॥ १२९ ॥

'विद्यापौरुषे' गारुडविद्यादिस्पर्धायाम् । मृता इत्यर्थादेतदन्ते । तदुक्तम्

'वज्राङ्को नाम वै वायुः पञ्चाशद्योजने स्थितः ।
तस्मिंश्चोपलका नाम मेघास्तूपलवर्षिणः ॥'
(स्व० १० । ४३४)

इति ।

'वज्राङ्केऽपि तथा वायौ मातङ्गाः क्रूरकर्मिणः ।
भिन्नाञ्जननिभा घोरास्तापना नाम विश्रुताः ॥
विद्याधराणामधमा मनःपवनगामिनः ।
ये विद्यापौरुषे ये च वेतालादीञ्श्मशानतः ॥
साधयित्वा ततः सिद्धास्तेऽस्मिन्वायौ प्रतिष्ठिताः ।
(स्व० १० । ४४६)

इति च ॥ १२९ ॥

पञ्चाशदूर्ध्वं वज्रांका-
　द्वैद्युतोऽशनिवर्षिणः ।

१ वज्राङ्क इति श्रीस्वच्छन्दशास्त्रपाठः ।

अब्दा अप्सरसश्चात्र
ये च पुण्यकृतो नराः ॥ १३० ॥
भृगौ वह्नौ जले ये च
संग्रामे चानिवर्तिनः ।
गोग्रहे वध्यमोक्षे वा
मृतास्ते वैद्युते स्थिताः ॥ १३१ ॥

पुण्यकृत्त्वमेव व्याचष्टे 'भृगावित्यादिना'। भृग्वादौ मृतास्तथाम्नातत्वात् तच्च लुप्तस्मृत्यादीनाम्। यदुक्तम्

'भृगौ च स्मृतेर्लुप्त.......................।'

इति। तथा

'परां काष्ठामनुप्राप्तो भिषग्भिः परिवर्जितः ।
रसास्वादपरित्यक्तो व्याधिभिः परिपीडितः ॥
विमुखः स्वजनत्यक्तो देहत्यागोद्यतो नरः ।
आरोहेद्दैवं यो हि स तत्फलमवाप्नुयात् ॥
अन्यथा पातयेद्देहं ब्रह्महत्याफलं लभेत् ।'

इति। संग्राम इत्यर्थाच्छरणागतादिनिमित्तम्, अन्यथा हि आत्मघातिन एते भवेयुः,-इति कथमेतत्पदप्राप्तिः स्यात्। यदुक्तम्

'असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।
तांस्ते प्रेत्याधिगच्छन्ति ये के चात्महनो नराः ॥
(ई० उ० ३ म०)

इति । स्थिता इति, अर्थाद्विमानैः । तदुक्तम्

'तावद्भिर्योजनैरेव ततो वै वैद्युतोऽनिलः ।
मेघास्तु वैद्युतास्तस्मिन्निवसन्ति तु वद्युत ॥
अशनिर्वायुसंक्षोभात्तेष्वसौ जायते महान् ।'
(स्व० १० । ४३५)

इति ।

'वैद्युतेऽप्सरसस्तस्मिन्वासवेन प्रयोजिताः ।
तिष्ठन्ति सर्वदा तत्र पृथिवीपुरपालने ॥
भृगौ वह्नौ जले वाथ संग्रामेष्वनिवर्तकाः ।
गोग्रहे वन्दिमोक्षे[1] च म्रियन्ते पुरुषोत्तमाः ।
ते व्रजन्ति ततस्तूर्ध्वं[2] विमानैर्मणिचिह्नितैः ॥'
(स्व० १० । ४४९)

इति ॥ १३१ ॥

वैद्युताद्दैवतस्तावां-
स्तत्र पुष्टिवहाम्बुदाः ।
ऊर्ध्वं च रोगाम्बुमुचः
संवर्तास्तदनन्तरे ॥ १३२ ॥

---

१ पं० क० पु० वन्ध्यमोक्ष इति पाठः ।
२ पं० क० पु० ततस्तूर्ध्वमिति पाठः ।

रोचनाञ्जनभस्मादि-
सिद्धास्तत्रैव रैवते ।
क्रोधोदकमुचां स्थानं
विषावर्तः स मारुतः ॥ १३३ ॥
पञ्चाशदूर्ध्वं तत्रैव
दुर्दिनाब्दा हुताशजाः ।
विद्याधराविशेषाश्च
तथा ये परमेश्वरम् ॥ १३४ ॥
गान्धर्वेण सदार्चन्ति
विषावर्तेऽथ ते स्थिताः ।
विषावर्ताच्छतादूर्ध्वं
दुर्जयः श्वाससंभवः ॥ १३५ ॥
ब्रह्मणोऽत्र स्थिता मेघाः
प्रलये वातकारिणः ।
पुष्कराब्दा वायुगमा
गन्धर्वाश्च परावहे ॥ १३६ ॥
जीमूतमेघास्तत्संज्ञा-
स्तथा विद्याधरोत्तमाः ।

ये च रूपव्रता लोका
आवहे ते प्रतिष्ठिताः ॥१३७॥
महावहे त्वीशकृताः
प्रजाहितकराम्बुदाः ।
महापरिवहे मेघाः
कपालोत्था महेशितुः ॥१३८॥

'भस्मादि' इत्यादिग्रहणात् पादुकादि । तदुक्तम्

'तदूर्ध्वं योजनानां तु पञ्चाशद्दैवतः स्मृतः ।
तस्मिन्पुष्टिवहो नाम पुष्टिं वर्षति देहिनाम् ॥'
(स्व० १० । ४३६)

इति ।

'रैवते तु महात्मानः सिद्धा वै सुप्रतिष्ठिताः ।
गोरोचनाञ्जने भस्म पादुके अजिनादि च ॥
साधयित्वा महात्मानः सिद्धास्ते कामरूपिणः ।'
(स्व० १० । ४५१)

इति च । ऊर्ध्वमिति, रैवतात् 'तदन्तरे' इति तान्येव पञ्चाशद्योजनान्यन्तरं शून्यरूपं यत्रेत्यर्थः । तदुक्तम्

'संवर्ते रोगदा मेघास्ते रोगोदकवर्षिणः ।
पञ्चाशद्योजने ते वै तस्मिंस्तिष्ठन्ति तोयदाः ॥'
(स्व० १० । ४३७)

इति दुर्दिनाब्दा इति, दुर्दिनकारित्वात्, 'गान्धर्वेया' इति वंशवीणादिना । तदुक्तम्

'विषावर्तो नाम वायुः पञ्चाशदुपरि स्थितः ।
तस्मिन्क्रोधोदका नाम मेघा वै संप्रतिष्ठिताः ॥
ते क्रोधरागबहुलं संग्रामबहुलं तथा ।
राज्ञां क्षयकरं चैव प्रजानां क्षयदं तथा ॥
वर्षं चैव प्रकुर्वन्ति यदा वर्षन्ति ते घनाः ।'

(स्व० १० । ४४०)

इति ।

' विषावर्ते महावायौ विद्याधरगणाः स्मृताः ।
दश त्रिंशच्च कोट्यस्ते दिव्याभरणभूषिताः ॥ '

(स्व० १० । ४५३)

इति ।

' आग्नेया धूमजा मेघाः शीतदुर्दिनदाः स्मृताः ।
विषावर्तं नावमिव ते वायुं यान्ति संश्रिताः ॥
तत्र गान्धर्वकुशला गन्धर्वसहधर्मिणः ।
वंशवीणाविधिज्ञाश्च पक्षिणः कामरूपिणः ॥ '

(स्व० १० । ४५५)

इति च अत्र च संवर्तेऽपि महावायाविति उद्द्योतकारव्याख्यापाठान्न भ्रमणीयं—यत्संवर्ते कथं विद्याधरा नोक्ता विषावर्ते तु उक्ता इति, अस्मत्तर्कित एव हि पाठः साधुर्महाजनपरिगृहीतत्वात् । एवम्

'योजनानां शतादूर्ध्वं वायुरोघः प्रकीर्तितः।'
(स्व० १०।४३१)

इत्यादावपि अस्मत्तर्कित एव पाठो ग्राह्यः, अन्यथा हि

'तस्मादूर्ध्वं तु तावद्भ्यः............।' (स्व० १०।४३२)

इत्यादौ तावदर्थस्तन्मतेऽपि न सङ्गतः स्यात्। 'दुर्जय' इति तन्नाम्ना वायुः। तदुक्तम्

'ब्रह्मजा नाम वै मेघा ब्रह्मनिःश्वाससम्भवाः।
उपरिष्टाद्योजनशतादूर्दुर्जयस्योपरि स्थिताः॥'
(स्व० १०।४५६)

इति। गन्धर्वाश्च इति, चशब्दाद् दुर्जयाख्यमेघादीनामपि ग्रहणम्। तदुक्तम्

'तत्रैव दुर्जया नाम इन्द्रस्य परिरक्षकाः।
परावहाभिधं वायुं ते समाश्रित्य संस्थिताः॥
महावीर्यबलोपेता दश कोट्यः प्रकीर्तिताः।
पुष्करावर्तका नाम मेघा वै पद्मजोद्भवाः॥
शक्रेण पक्षा ये छिन्नाः पर्वतानां महात्मनाम्।
परावहस्तान्वहति मनुजानिव वारणः॥
तस्मिन्वायुगमा नाम गन्धर्वा गगनालयाः।'
(स्व० १०।४६१

इति। तदाप्रभृति एषां नैरन्तर्येणावस्थानमवसात-

व्यमन्तरालविधायिन्याः श्रुतेरभावात् । 'तत्संज्ञा' इति जीमूतसंज्ञाः । तदुक्तम्

'जीमूता नाम ये मेघा देवेभ्यो जीवसम्भवाः ।
द्वितीयमावहं वायुं मेघास्ते च समाश्रिताः ॥
तस्मिञ्जीमूतका नाम विद्याधरगणा दश ।'
(स्व० १० । ४६२)

इति । 'रूपव्रता' इति रूपविडम्बकवद् रूपविधानं न तु वस्तुनिष्ठं वस्तु येषां तेन व्रत[ता] जीविन इत्यर्थः । तदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे

'ये च रूपव्रता लोकास्तेषां तत्र समाश्रयः ।'

इति । एतदर्थं च उद्द्योतकृता न दृष्टम्,-इति न भ्रमणीयम् ।'ईशकृता इति उमापतिनिर्मिताः । तदुक्तम्

'महावहस्ततो वायुर्यत्र द्रोणाः समाश्रिताः ।
तस्मिन्द्रोणाः समाख्याता मेघानां परिरक्षकाः ॥'
हितार्थं तु प्रजानां वै निर्मितास्ते मया पुरा ।'
(स्व० १० । ४६३)

इति । मेघा' इति संवर्ताद्याः । तदुक्तम्

'उपरिष्टात्कपालोत्थाः संवर्ता नाम वै घनाः ।
महापरिवहो नाम वायुस्तेषां समाश्रयः ॥'
(स्व० १० । ४६४)

इति ॥ १३८ ॥

एतदेव उपसंहरति

महापरिवहान्तोऽय-

मूतर्ध्वैः प्राङ्मरुत्पथः ।

एवमत्र योजनानां सहस्रदशकात् भूतर्ध्वे-रारभ्य महापरिवहान्तं षोडशानां वायूनामन्तरा-लेषु यथोक्तक्रमेण सार्ध शतसप्तकं परिसंख्याय शिष्टं विशेषश्रुत्यभावात् सममेव विभजनीयम्, येन प्रत्येकं शतपञ्चकं सार्धक्रोशा चाष्टसप्ततिर्मानं स्यात् ॥

अग्निकन्या मातरश्च

रुद्रशक्त्या त्वधिष्ठिताः ॥ १३६ ॥

द्वितीये तत्परे सिद्ध-

चारणा निजकर्मजाः ।

तुर्ये देवायुधान्यष्टौ

दिग्गजाः पञ्चमे पुनः ॥ १४० ॥

षष्ठे गरुत्मानन्यस्मि-

न्नक्षत्राण्यत्र वृषो विभुः ।

दक्षस्तु नवमे ब्रह्म-
शक्त्या समधिति[नि]ष्ठितः ॥१४१॥

दशमे वसवो रुद्रा
आदित्याश्च मरुत्पथे ।
नवयोजनसाहस्रो
विग्रहोऽर्कस्य मण्डलम् ॥१४२॥

त्रिगुणं ज्ञानशक्तिः सा
तपत्यर्कतया प्रभोः ।
स्वर्लोकस्तु भुवर्लोकाद्
ध्रुवान्तं परिभाष्यते ॥१४३॥

सूर्याल्लक्षेण शीतांशुः
क्रियाशक्तिः शिवस्य सा ।
चन्द्राल्लक्षेण नाक्षत्रं
ततो लक्षद्वयेन तु ॥१४४॥

प्रत्येकं भौमतः सूर्य-
सुतान्ते पञ्चकं विदुः ।

---

१ क० पु० भुवो लोकादिति पाठः ।

सौराङ्कत्वेन सप्तर्षि-
　वर्गस्तस्माद्ध्रुवस्तथा ॥१४५॥
अङ्कैवापररूपेण
　ब्रह्मस्थाने ध्रुवोऽचलः ।
मेधीभूतो विमानानां
　सर्वेषामुपरि ध्रुवः ॥ १४६ ॥

'मातरो' ब्राह्म्याद्याः। द्वितीय इति, वायुपथे। तत्पर इति, तृतीये। अष्टाविति, नाराचादीनि। तदुक्तम्

'चतुर्थे पथि चैवात्र वसन्त्यायुधदेवताः।
नाराचचापचक्रर्ष्टिशूलशक्तीषु मुद्गराः॥'
(स्व० १०।४६८)

इति। 'दिग्गजा' इति ऐरावतादयः। तदुक्तम्

'पञ्चमे पथि देवेशि वसन्त्यैरावतादयः।
ऐरावतोऽञ्जनश्चैव वामनश्च महागजः॥
सुप्रतीकः करीन्द्रश्च पुष्पदन्तस्तथैव च।
कुमुदः पुण्डरीकश्च सार्वभौमोऽपि चाष्टमः॥
दिग्गजा इति विख्याताः स्वासु दिक्षु व्यवस्थिताः।'
(स्व० १०।४७१)

---

१ ख० पु० मेधीभूत इति पाठः।

इति । अन्यस्मिन्निति, सप्तमे । अन्यत्रेति, अष्टमे । वसवोऽष्टौ, रुद्रा एकादश, आदित्या द्वादश । तदुक्तम्

'अत्र चाङ्गारकः सार्पिनैर्ऋतः सदसत्पतिः ।
बुधश्च धूमकेतुश्च विख्यातश्च ज्वरस्तथा ॥
अजश्च भुवनेशश्च मृत्युः कापालिकस्तथा ।
एकादश स्मृता रुद्राः सर्वकामफलोदयाः ।
धाता ध्रुवश्च सोमश्च वरुणश्चानिलोऽनलः ॥
प्रत्यूषश्च प्रदोषश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
वसवः कथिता ह्येते चादित्यांश्च निबोध मे ।
अर्यमा इन्द्रवरुणौ पूषा विष्णुर्गभस्तिमान् ॥
मित्रश्चैव समाख्यातस्त्वजघन्यो जघन्यकः ।
विवस्वांश्चैव पर्जन्यो धाता वै द्वादश स्मृताः ॥'

(स्व० १० । ४९९)

इति । 'त्रिगुणमिति, सप्तविंशतिसहस्राणि । 'तपति' विश्वं प्रकाशयति इत्यर्थः । ज्ञानस्य हि प्रकाशकत्वमेव स्वभाव इति भावः । तदुक्तम्

'ज्ञानशक्तिः परस्यैषा तपत्यादित्यविग्रहा ।'

(स्व० १० । ४९८)

इति । भुवर्लोकादित्यारभ्य सूर्यादिति, भुवर्लोकान्ते स्थितात् । क्रियाशक्तिरिति, जगदाप्यायकारित्वात् । तदुक्तम्

'चन्द्ररूपेण तपति क्रियाशक्तिः शिवस्य तु ।'

(स्व० १० । ५०१)

इति । नाक्षत्रमिति, मण्डलम् । तदुक्तम्

'इन्दूर्ध्वे लक्षमात्रेण स्थितं नक्षत्रमण्डलम् ।'

(स्व० १० । ५०१)

इति । लक्षद्वयेन इत्यूर्ध्वम्; तेन नक्षत्रमण्डला-दूर्ध्वं लक्षद्वयेन भौमः, ततोऽपि बुधो यावदन्ते सौरः । लक्षेण इत्यूर्ध्वम् । तदुक्तम्

'अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
भृग्वङ्गिरा मरीचिश्च ऋषयः सप्त कीर्तिताः ॥'

(स्व० १० । ५०५)

इति । तथेति, लक्षेणोर्ध्वमित्यर्थः । 'मेधीभूत' इति बन्धनस्थानतामाप्त इत्यर्थः । विमाना-नामिति, ग्रहादिसम्बन्धिनाम् । तदुक्त

'ब्रह्मैवापररूपेण ध्रुवस्थाने नियोजितः ।
तस्य ज्योतिर्गणो देवि निबद्धो भ्रमते सदा ॥
निश्चलः स तु विज्ञेयः शिवशक्त्या त्वधिष्ठितः ।'

(स्व० १० । ५१०)

इति ॥ १४६ ॥

अत्र बहुत्वेऽपि एषामाधारः कः ? इत्याशङ्क्याह

अत्र बद्धानि सर्वाण्य-
प्यूह्यन्तेऽनिलमण्डले ।

अनिलमण्डलानि च कियन्ति ? इत्याशङ्क्याह

स्वस्सप्त मारुतस्कन्धा
आमेघाद्याः प्रधानतः ॥ १४७ ॥

स्वरिति, स्वर्गलोके । 'आमेघाद्या' इति आमेघा-दामेघं तदाद्यो येषाम् । तदुक्तम्

'आमेघाद्भास्करात्सोमान्नक्षत्राद्ग्रहमण्डलात् ।
ऋषिसप्तकनिर्देशादाध्रुवान्तं च सप्तमः ॥' (स्व० १० । ५१२)

इति । तथा

'पृथिव्याः प्रथमः स्कन्ध आमेघेभ्यो य आवहः ।
द्वितीयश्चापि मेघेभ्य आसूर्यात्प्रवहश्च यः ॥
सूर्यादूर्ध्वं तथा सोमादुद्वहो यस्तु वै स्मृतः ।
सोमादूर्ध्वं तथर्क्षेभ्यश्चतुर्थः संवहस्तु सः ॥
ऋक्षेभ्यश्च तथैवोर्ध्वमाग्रहाद्विवहस्तु सः ।
ऊर्ध्वं ग्रहादृषिभ्यस्तु षष्ठो योऽसौ परावहः ॥
सप्तर्षिभ्यस्तथैवोर्ध्वमाध्रुवात्सप्तमस्तु सः ।
वातस्कन्धः परिवहः........................॥' (पुरा०)

इति ॥ १४७ ॥

केषा चात्र निवासः ? इत्याह

इतश्च क्रतुहोत्रादि
कृत्वा ज्ञानविवर्जिताः ।

स्वर्यान्ति तत्क्षये लोकं
मानुष्यं पुण्यशेषतः ॥१४८॥

एतत्संकलयन्नन्यदवतारयति

एवं भूमेर्ध्रुवान्तं स्या-
ल्लक्षाणि दश पञ्च च ।
द्वे कोटी पञ्च च्चाशीति-
र्लक्षाणि स्वर्गतो महान् ॥१४९॥
मार्कण्डाद्या ऋषिमुनि-
सिद्धास्तत्र प्रतिष्ठिताः ।
निवर्तिताधिकाराश्च
देवा महति संस्थिताः ॥१५०॥
महान्तराले तत्रान्ये
त्वधिकारभुजो जनाः ।
अष्टौ कोट्यो महल्लोका-
ज्जनोऽत्र कपिलादयः ॥१५१॥
तिष्ठन्ति साध्यास्तत्रैव
बहवः सुखभागिनः ।

१ ग० पु० निर्वर्तितेति पाठः ।

जनात्तपोऽर्ककोट्योऽत्र
सनकाद्या महाधिपः ॥ १५२ ॥
प्रजापतीनां तत्राधि-
कारो ब्रह्मात्मजन्मनाम् ।
ब्रह्मालयस्तु तपसः
सत्यः षोडश कोटयः ॥१५३॥
तत्र स्थितः सँ स्वयम्भू-
र्विश्वमाविष्करोत्यदः ।
सत्ये वेदास्तथा चान्ये
कर्मध्यानेन भाविताः ॥१५४॥
आमन्दनिष्ठास्तत्रोर्ध्वे-
कोटिर्वैरिञ्चमासनम् ।
ब्रह्मासनात्कोटियुग्मं
पुरं विष्णोर्निरूपितम् ॥१५५॥
ध्यानपूजाजपैर्विष्णो-
र्भक्ता गच्छन्ति तत्पदम् ।
वैष्णवात्सप्तकोटीभि-
र्भुवनं परमेशितुः ॥ १५६ ॥

रुद्रस्य सृष्टिसंहार-
कर्तुर्ब्रह्माण्डवर्त्मनि ।

तत्र भुवर्लोको लक्षेण, ततः सोमस्ततोऽपि नक्षत्र-मण्डलम्,-इति त्रीणि लक्षाणि । ततो भौमात्सौरान्तं प्रत्येकं लक्षद्वयेन दश, ततः सप्तर्षयो लक्षेण, ततो ध्रुवः,-इति पञ्चदश भूमेर्ध्रुवान्तं भवेत् । 'स्वर्गत' इति स्वर्लोकादारभ्येत्यर्थः । 'देवा' इति तत्तल्लोकवासिनः सङ्क्रन्दनाद्याः,

'ये निवृत्ताधिकारास्तु लोकत्रयनिवासिनः ।
सङ्क्रन्दनादयस्तेषां महर्लोके लयः स्मृतः ॥'

यदभिप्रायेणैव पूर्वं

'कूष्माण्डहाटकाद्यास्तु क्रीडन्ति महदाह्वये ।'

इत्याद्युक्तम् । 'अन्य' इति तत्तद्यज्ञानुष्ठातारः कपिलादय इति । तदुक्तम्

'एकपादोऽथ जह्नुश्च कपिलश्चासुरिस्तथा ।
मौतिको वाङ्कलिश्चैव जनलोकनिवासिनः ॥' (स्व० १० । ५०८)

इति । तथा

'साध्या नाम सुरास्तस्मिन्वसन्ति सुखिनः सदा ।'

इति । अर्ककोट्यो द्वादश । ब्रह्मात्मजन्मनामित्यर्थान्मानसानाम् । तदुक्तम्

'सनकश्च सनन्दश्च सनत्कुमारः सनन्दनः ।
शङ्कुश्चैव त्रिशङ्कुश्च तपोलोकनिवासिनः ॥'
(स्व० १० । ५२०)

इति । तथा

'प्रजानां पतयस्तत्र मानसा ब्रह्मणः.................।'

इति । 'आविष्करोति' इति सृजतीत्यर्थः । 'अन्ये' इति शिक्षाकल्पादयः । 'आसनम्' इति आस्यतेऽस्मिन्निति भुवनम् । तदुक्तम्

'कर्मज्ञानेन संसिद्धा अद्वैतपरिनिष्ठिताः ।
आनन्दपदसंप्राप्ता आनन्दपदमागताः ॥
ऋग्वेदो मूर्तिमांस्तस्मिन्निन्द्रनीलसमद्युतिः।'(स्व० १० । ५२५

इति ।

'उत्तरेण यजुर्वेदः शुद्धस्फटिकसंन्निभः ।' (स्व० १० । ५२६)

इति ।

'स्थितः पश्चिमदिग्भागे सामवेदः सनातनः ।'
(स्व० १० । ५२७)

इति ।

'अथर्वाञ्जनवच्छ्यामः स्थितो दक्षिणतस्तथा ।'
(स्व० १० । ५२९)

इति ।

'षडङ्गानीतिहासाश्च पुराणान्यखिलानि तु ।
वेदोपनिषदश्चैव मीमांसारण्यकं तथा ॥

स्वाहाकारवषट्कारौ रहस्यानि तथैव च ।
गायत्री च स्थिता यत्र यत्र देवश्चतुर्मुखः ॥' (स्व० १० । ५३०)

इति ।

'कोटियोजनमानेन सत्यलोकोर्ध्वतः प्रिये ।
ब्रह्मासनमिति ख्यातम् ....॥' (स्व० १० । ५३३)

इति च । 'तत्पदम्' इति विष्णुपदम् । 'वैष्णवादि-ति, तदूर्ध्वमित्यर्थः ॥ १५६ ॥

केषां चात्र निवासः ? इत्याह

दीक्षाज्ञानविहीना ये
लिङ्गाराधनतत्पराः ॥१५७॥
ते यान्त्यण्डान्तरे रौद्रं
पुरं नाधः कदाचन ।

लिङ्गाराधनतत्परा इति, शिवधर्मोत्तरादिप्रक्रियया ॥ १५७ ॥

ननु यद्येवं तत्किमेते तत्रैवासते किमुत ततोऽप्यूर्ध्वं यान्ति ? इत्याशङ्क्याह

तत्स्थाः सर्वे शिवं यान्ति
रुद्राः श्रीकण्ठदीक्षिताः ॥१५८॥

अधिकारक्षये साकं
रुद्रकन्यागणेन ते ।

शिवमिति परं, 'यान्ति' इति तदैकात्म्यापत्त्या मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥

नन्वेवं माहात्म्यवत्किमेतदेव भुवनमस्ति उत भुवनान्तराण्यपि ? इत्याह

पुरं पुरं च रुद्रोर्ध्व-
मुत्तरोत्तरवृद्धितः ॥१५६॥

तदाह

ब्रह्माण्डाधश्च रुद्रोर्ध्व
दण्डपाणेः पुरं स च ।
शिवेच्छया हरणात्यण्डं
मोक्षमार्गं करोति च ॥१६०॥
शर्वरुद्रौ भीमभवा-
वुग्रो देवो महानथ ।
ईशान इति भूर्लोकात्
सप्त लोकेश्वराः शिवाः ॥१६१॥

'ब्रह्माण्ड' इति तत्कर्परिकाध इत्यर्थः । 'हणाति'

इति खण्डयति विगतावरणं करोतीत्यर्थः । 'देवो महान्' इति महादेवः । भूर्लोकादित्यारभ्य, तेन भूर्लोके शर्वोऽधिपतिर्यावत्सत्यलोके ईशानः,—इति क्रमः । पशुपतिस्तु रुद्रलोकेऽधिपतिरित्यर्थसिद्धम् ॥ १६१ ॥

अत्र च लोकानां परापरत्वमप्यस्तीत्याह

स्थूलैर्विशेषैरारब्धाः
सप्त लोकाः परे पुनः ।
सूक्ष्मैरिति गुरुश्चैव
रुरौ सम्यङ्न्यरूपयत् ॥१६२॥

विशेषैरिति भूतैः, सूक्ष्मैरिति अविशेषैस्तन्मात्रैः । तदाहुः

'तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः ।
एते स्मृता विशेषा............... ॥' (सां० ३८ का०)

किमत्र प्रमाणम्,—इत्याशङ्क्योक्तम् 'इति गुरुश्चैव रुरौ सम्यङ्न्यरूपयत्' इति ॥१६२॥

तदाह

ये ब्रह्मणादिसर्गे
स्वशरीरान्निर्मिताः प्रभूताख्याः ।

स्थूलाः पञ्च विशेषाः
सप्तामी तन्मया लोकाः ॥१६३॥
परतो लिङ्गधारैः
सूक्ष्मैस्तन्मात्रजैर्महाभूतैः ।
लोकानामावरणै-
र्विष्टभ्य परस्परेण गन्धाद्यैः ॥१६४॥

लिङ्गधारैः शरीराश्रयैः; अत एव लोकावरणे कारणभूतैरित्यर्थः । 'विष्टभ्य परस्परेण' इति सामान्यविशेषरूपतया परस्परावष्टम्भेन अवस्थितैरित्यर्थः ॥१६४॥

एतदेव संकलयति

कालाग्नेर्दण्डपाण्यन्त-
मष्टानवतिकोटयः ।
अत ऊर्ध्वं कटाहोऽण्डे
स घनः कोटियोजनम् ॥१६५॥
पञ्चाशत्कोटयश्चोर्ध्वं
भूपृष्ठादधरं तथा ।

तत्र अधस्ताद् भूकटाहान्तं पञ्चाशत्कोटयः

सङ्कलिताः, ऊर्ध्वं तु भूपृष्ठाद्ध्रुवान्तं पञ्चदश लक्षाणि, महान् सपञ्चाशीतिलक्षे द्वे कोटी, जनोऽष्टौ, तपो द्वादश, सत्यः षोडश, ब्राह्मं भुवनमेकं, वैष्णवं द्वे, रौद्रं सप्त, कटाह एकः,—इत्येवं पञ्चाशत्कोटयः ॥ १६५ ॥

एतदेव उपसंहरति

एवं कोटिशतं भूः स्यात्
सौवर्णस्तण्डुलस्ततः ॥ १६६ ॥
शतरुद्रावधिर्हुंफट्
भेदयेत्तत्तु दुःशमम् ।

तण्डुल इति वर्तुलाकारत्वात् स एवेत्यर्थः । 'तत' इति विस्तीर्णः; अत एव शतरुद्रावधिरित्युक्तम् । दुःशममिति, वज्रसाराधिकसारत्वात् देवैरपि दुर्भेद्यमित्यर्थः । तदुक्तम्

'एवं कोटिशतं ज्ञेयं पार्थिवं तत्त्वमुच्यते ।
शतरुद्रावधि ज्ञेयं सौवर्णं परिवर्तुलम् ॥
वज्रसाराधिकसारं दुर्भेद्यं त्रिदशैरपि ।
हुंफट्कारप्रयोगेण भेदयेत्तु वरानने ॥'
(स्व० १० । ६२१)

इति ॥ १६६ ॥

ननु शतरुद्राः कुत्रावस्थिता, यदवधिकत्वमपि अस्योच्यते, —इत्याशङ्क्याह

प्रतिदिक्कं दश दशे-
त्येवं रुद्रशतं बहिः ॥ १६७ ॥
ब्रह्माण्डाधारकं तच्च
स्वप्रभावेण सर्वतः ।

यदुक्तम्

'दश दश क्रमेणैव दशदिक्षु समन्ततः ।
पूर्वादिक्रमयोगेन कथयाम्यनुपूर्वशः ॥
कपालीशो ह्यजो बुध्नो वज्रदेहः प्रमर्दनः ।
विभूतिरव्ययः शास्ता पिनाकी त्रिदशाधिपः ॥'
(स्व० १० । ६२३)

इति ।

'अग्निरुद्रो हुताशी च पिङ्गलः खादको हरः ।
ज्वलनो दहनो बभ्रुर्भस्मान्तकक्षयान्तकौ ॥'
(स्व० १० । ६२५)

इति ।

'याम्यो मृत्युर्हरो धाता विधाता कर्तृसंज्ञकः ।
संयोक्ता च वियोक्ता च धर्मो धर्मपतिस्तथा ॥'
(स्व० १० । ६२७)

इति ।

नैर्ऋतो दारुणो हन्ता क्रूरदृष्टिर्भयानकः ।
ऊर्ध्वकेशो विरूपाक्षो धूम्रो लोहितदंष्ट्रकौ ॥'
(स्व० १० । ६२९)

इति ।

'बलो ह्यतिबलश्चैव पाशहस्तो महाबलः ।
श्वेतोऽथ जयभद्रश्च दीर्घबाहुर्जलान्तकः ॥
मेघनादी सुनादी च……………।'
(स्व० १० । ६३२)

इति ।

शीघ्रो लघुर्वायुवेगः सूक्ष्मस्तीक्ष्णो भयानकः ।
पञ्चान्तकः पञ्चशिखी कपर्दी मेघवाहनः ॥'
(स्व० १० । ६३४)

इति ।

'निधीशो रूपवान्धन्यः सौम्यदेहो जटाधरः ।
लक्ष्मीरत्नधरौ कामी प्रसादश्च प्रभासकः ॥'
(स्व० १० । ६३६)

इात ।

'विद्याधिपोऽथ सर्वज्ञो ज्ञानदृग्वेदपारगः ।
शर्वः सुरेशो ज्येष्ठश्च भूतपालो बलिः प्रियः ॥'
(स्व० १० । ६३८)

इति ।

' वृषो वृषधरोऽनन्तोऽक्रोधनो मारुताशनः ।
प्रसन्नो डम्बरेशौ च फणीन्द्रो वज्रदंष्ट्रकः ॥'
(स्व०१० । ६४०)

इति ।

'शम्भुर्विभुर्गणाध्यक्षस्त्र्यक्षस्तु त्रिदशेश्वरः ।
संवाहश्च विवाहश्च नभो लिप्सुस्त्रिलोचनः ॥

(स्व० १० । ६४२)

इति ।

'शतरुद्रा इति ख्याता ब्रह्माण्डं व्याप्य संस्थिताः ।'

(स्व० १० । ६४४)

इति । 'स्वप्रभावेण' इति स्ववीर्यमाहात्म्यादित्यर्थः ॥

ननु अण्डं नाम किमुच्यते यदपि ब्रह्मसम्बन्धि स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

अण्डस्वरूपं गुरुभि-
श्चोक्तं श्रीरौरवादिषु ॥ १६८ ॥

तद्ग्रन्थमेव पठति

व्यक्तेरभिमुखीभूतः
प्रच्युतः शक्तिरूपतः ।
आवापवाननिर्भक्तो
वस्तुपिण्डोऽण्ड उच्यते ॥१६९॥
तमोलेशानुविद्धस्य
कपालं सत्त्वमुत्तरम् ।

१ क० पु० व्यक्तावभि इति पाठः ।

रजोऽनुविद्धं निर्मृष्टं
सत्त्वमस्याधरं तमः ॥ १७० ॥

तत्राद्यं श्लोकं विषमत्वात्स्वयमेव व्याचष्टे

वस्तुपिण्ड इति प्रोक्तं
शिवशक्तिसमूहभाक् ।
अण्डः स्यादिति तद्व्यक्तौ
संमुखीभाव उच्यते ॥१७१॥

तथापि शिवमग्नानां
शक्तीनामण्डता भवेत् ।
तदर्थं वाक्यमपरं
ता हि न च्युतशक्तितः ॥ १७२ ॥

तन्वक्षादौ मा प्रसाङ्क्षी-
दण्डतेति पदान्तरम् ।
तन्वक्षादिषु नैवास्ते
कस्याप्यावापनं यतः ॥ १७३ ॥

तन्वक्षसमुदायत्वे
कथमेकत्वमित्यतः ।

अनिर्भक्त इति प्रोक्तं
साजात्यपरिदर्शकम् ॥ १७४ ॥

अगडो हि नाम 'वस्तूनां' तन्वक्षादीनां 'पिण्डः' समुदाय उच्यते, तदस्य लक्षणमित्यर्थः । एवमुक्ते हि शिवस्यापि

'शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं....... ।'

इत्याद्युक्त्या तन्वादिशक्तिसमुदायभाक्त्वात् तत्त्वं प्रसज्यते,—इति तस्याण्डस्य व्यक्तौ संमुखीभाव इदंप्रथमतया बहिरवभासो न तु पूर्वमपि,—इति 'व्यक्तेराभिमुखीभूत' इत्यनेनोच्यते येनैवमतिव्याप्तिर्न स्यात्, स हि 'सकृद्विभातोऽयमात्मा' इति न्यायात् सर्वदैवावभासमानः । एवमपि शक्तिमदैकात्म्यभाजः शक्तिसमूहस्याण्डत्वं प्रसक्तं भवेत् । तासां हि शक्तीनां तत्तदर्थात्मना कादाचित्क एव बहिरभिव्यक्तौ संमुखीभावः, तन्निवृत्त्यर्थं वाक्यान्तरस्योपादानं 'प्रच्युतः शक्तिरूपत' इति । स हि व्यक्त्यभिमुखीभूतत्वादेव शक्त्यात्मनः सूक्ष्माद्रूपात् 'प्रच्युतः' स्थूलतया व्यक्तेरात्मना बहिः

प्रथित इत्यर्थः । शक्तीनां तु व्यक्तावभिमुखीभावेऽपि न शक्तिरूपतः प्रच्यावः स्वरूपविप्रलोपप्रसङ्गात् । एवमपि तन्वक्षादावखण्डता मा प्रसक्ता भूदिति पदान्तरमुपात्तम् । 'आवापवान्' इति । आवापो वस्त्वन्तरप्रक्षेपो विद्यते यस्य स तथा, चतुर्दशविधस्य भूतजातस्य तासु तासु योनिष्वावापनात्; तन्वादौ पुनरेतन्नास्ति अन्याश्रितत्वात्, तथात्वे चान्याश्रयत्वानुपपत्तेः । ननु एवमपि तन्वादीनामानैक्यात् समुदायरूपतया कथमस्यैकत्वेन निर्देशः स्यात्,—इत्युक्तम् 'अनिर्भक्त' इति, तद्विभागाप्रतिपत्तेरेकत्वानुप्राणकं साजात्यमेव परिदर्शयति येनास्य नगरादिज्ञानवदेकत्वमेव न्याय्यं स्यात् ॥ १७४ ॥

ननु यद्येवं तत्प्रातितत्त्वमखण्डत्वं स्यात्,—इत्येतद्व्यावर्तनाय वस्तुपिण्डपदस्याप्युपादानम्, इत्याह

विनापि वस्तुपिण्डाख्य-
पदेनैकैकशो भवेत् ।
तत्त्वेष्वखण्डस्वभावत्वं
नन्वेवमपि किं न तत् ॥ १७५ ॥

गुणतन्मात्रभूतौघ-
मये तत्त्वे प्रसज्यते ।
उच्यते वस्तुशब्देन
तन्वक्षभुवनात्मकम् ॥ १७६ ॥
रूपमुक्तं यतस्तेन
तत्समूहोऽण्ड उच्यते ।

वस्तुशब्देन हि तन्वादिवत् तत्त्वान्यपि उच्यन्ते, तत्तेषामपि पिण्डोऽण्डः,—इति तत्कथं स्यात्; एवं तर्हि पृथ्वीतत्त्वस्यापि एककस्याण्डत्वमनभिधानीयम्, अभिधाने वा प्रत्येकमपि तथात्वम्,–इति व्यर्थमेव वस्तुपिण्डपदोपादानम् । सत्यं, किंतु पृथ्वीतत्त्वं स्थौल्यस्य परा कोटिः, इति तत्र तत्त्वान्तराण्यपि अन्तरवस्थितानि प्रत्यक्षमभिलक्ष्यन्ते,–इत्येकत्वेऽपि अस्य अनेकतत्त्वमयत्वमिवास्ति इत्युक्तम् । यदाहुः 'ब्रह्माण्डं च पञ्चभूतात्मकम्' इति । एवं तर्हि सर्वत्र सर्वमास्ति,–इति पृथ्वीतत्त्वस्यापि तत्त्वान्तरेषु सद्भावः,–इति पुनरपि तदवस्थ एव स दोषः । सत्य, तथापि पृथ्व्यादीनामूर्ध्व

तत्त्वान्तरेषु सूक्ष्मेण रूपेणावस्थितिः, अत्र तु तेषां स्थूलेनेति शेषः। नन्वेवमपि अनेकानि वस्तूनि संभवन्ति,–इति वस्तुशब्देन सत्त्वादयः शब्दादयो वा गुणा अपि उच्यन्ते,—इति तत्पिण्डात्मनि प्रकृत्यादौ तत्त्वेऽपि अण्डत्वं स्यात्,–इत्याशङ्कां दर्शयति 'नन्वेवमित्यादिना'। गुणेति प्रकृतिः। इदमत्र प्रतिसमाधानं यद्वस्तुशब्दस्य विशेषेण धर्मरूपे प्रतिनियते तन्वादावेव वाचकत्वमत्र विवक्षितं न तु सामान्येन,—इति तत्समुदाय एव न तु सत्त्वादिसमुदायोऽपि अण्ड उच्यते इति॥ १७६॥

अत्र च यथासंभवमाशङ्का निराकृतैव,—इत्याह

भवेच्च तत्समूहत्वं
पत्युर्विश्ववपुर्भृतः॥ १७७॥
तदर्थं भेदकान्यन्या-
न्युपात्तानीति दर्शितम्।

पत्युश्च तत्समूहत्वसद्भावे विश्ववपुर्धारित्वं हेतुः। 'भेदकानि' इति, व्यावर्तकानि॥ १७७॥

अन्ये पुनरेतदन्यथा व्याचख्युरित्याह

तावन्मात्रास्ववस्थासु
मायाधीनेऽध्वमण्डले ॥ १७८ ॥
मा भूदण्डत्वमित्याहु-
रन्ये भेदकयोजनम् ।

'तावन्मात्रासु' इति तन्वादिषु । द्वितीयस्तु सुगमत्वात् स्वयं न व्याकृतः,—इति व्याख्यायते—तस्य चाण्डस्य तमोलेशानुविद्धस्य यदुत्तरमुपरितनं कपालं तद्रजोऽनुविद्धं सत्त्वं, गुणान्तरानुवेधेऽपि तत्प्रधानमित्यर्थः। अधरं पुनः कपालं 'निर्मृष्टसत्त्वं' सत्त्वाख्यगुणशून्यं रजोऽनुविद्धं, तमःसंभेदेऽपि तत्प्रधानमेवेत्यर्थः । मध्यं तु रजःप्रधानमित्यर्थसिद्धम् । यदाहुः

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालस्तु मूलतः सर्गः ।
मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥'

(सां० ५५ का०)

इति ॥१७८॥

एवं प्रकरणादण्डस्वरूपं व्याख्याय प्रकृतमेवानुसरति

इत्थमुक्तविरिञ्चाण्ड-
भृतो रुद्राः शतं हि यत् ॥१७९॥
तेषां स्वे पतयो रुद्रा
एकादश महार्चिषः ।

एकादशेति, प्रतिदिशमेकः सर्वेषां चैकः, इति । तदुक्तम्

'स्थितो वै पूर्वतोऽण्डस्य श्वेतः ....।'

(स्व० १० । ६४६)

इति ।

'आग्नेय्यामग्निसंकाशो वैद्युतः ...।'

(स्व० १० । ६४८)

इति ।

'याम्येऽण्डस्य महाकालः ....।'

(स्व० १० । ६४९)

इति ।

'नैर्ऋते विकटो नाम ...।'

(स्व० १० । ६५०)

इति ।

'पश्चिमेऽण्डस्य यो रुद्रो महावीर्य इति स्मृतः ।'

(स्व० १० । ६५१)

इति ।

'वायव्यां दिशि चाण्डस्य वायुवेगः ....।'

(स्व० १० । ६५२)

इति ।

'सुभद्रनामोत्तरतः ...।'

(स्व० १० । ६५३)

इति ।

'विद्याधरो नाम रुद्र ऐशान्याम् ....।'

(स्व० १० । ६५४)

इति ।

'अधः कालाग्निरुद्रोऽन्यः ....।'

(स्व० १० । ६५६)

इति ।

'एतैः समावृतो रुद्रो ....।'

(स्व० १० । ६५७)

इत्युपरिष्टात् ।

'वीरभद्रो वृतो रुद्रैरुपर्यण्डस्य संस्थितः ।'
'एकादशो महाकायैः...... ।'

(स्व० १० । ६५८)

इति च । श्रीपूर्वशास्त्रे पुनरियान्विशेषो यत् तत्रैषां प्रतिदशकं तन्मध्यादेव एक एकः पतिः, इति । वीरभद्रस्तु उभयथाप्यविशिष्टः ॥१७६॥

तदाह

अनन्तोऽथ कपाल्यग्नि-
　　र्यमनैर्ऋतकौ बलः ॥१८०॥
शीघ्रो निधीशो विद्येशः
　　शम्भुः सवीरभद्रकः ।

श्रीवीरभद्रस्य सत्त्वं सर्वाधिपत्यात् । तदुक्तं तत्र

'अनन्तः प्रथमस्तेषां कपालीशस्तथा परः ।
अग्निरुद्रो यमश्चैव नैर्ऋतो बल एव च ॥
शीघ्रो निधीश्वरश्चैव सर्वविद्याधिपोऽपरः ।
शंभुश्च वीरभद्रश्च विधूमज्वलनप्रभाः ॥'

(मा० वि० ५।१४)

इति ॥१८०॥

कथं चैषामत्रावस्थानमित्याह

मधु मधुकृतः कदम्बं
　　केसरजालानि यद्वदावृणते ॥१८१॥
तद्वत्ते शिवरुद्रा
　　ब्रह्माण्डमसंख्यपरिवाराः ।
शराष्टनियुतं कोटि-
　　रित्येषां सन्निवेशनम् ॥१८२॥

श्रीकण्ठाधिष्ठितास्ते च
सृजन्ति संहरन्ति च ।
ईश्वरत्वं दिविषदा-
मिति रौरववार्तिके ॥१८३॥

तदुक्तम्

'आवृत्याण्डं स्थिता ह्येते मधु यद्वन्मधुव्रताः ।
कदम्बकुसुमं यद्वत्केसरैः परिवारितम् ॥'

इति । 'शराः' पञ्च, 'नियुतं' दश लक्षाणि । तेन पञ्चाशीतिः सहस्राणि दश लक्षाणि कोटिश्चैका तद्भुवनानां प्रत्येकं प्रमाणमिति । अत्र च किं प्रमाणम्,—इत्युक्तम् 'इति रौरववार्तिके' इति । तदुक्तं तत्र

'पञ्चाशीतिर्योजनानां नियुतानां तथा परा ।
कोटिश्च तन्निवेशस्य विस्तारः परिकीर्तितः ॥'

इति ।

'श्रीकण्ठाधिष्ठितास्ते च देवानां मनसेप्सितम् ।
ऐश्वर्यं संप्रयच्छन्ति हरन्ति च महौजसः ॥'

इति च ॥१८३॥

अत्र चेयानन्यत्र विशेषः, इत्याह

सिद्धातन्त्रे तु हेमाण्डा-
च्छतकोटेर्बहिः शतम् ।

अण्डानां क्रमशो द्विद्वि-
गुणं रूप्यादियोजितम् ॥१८४॥

तेषु क्रमेण ब्रह्माणः
संस्युर्द्विगुणजीविताः ।
क्षीयन्ते क्रमशस्ते च
तदन्ते तत्त्वमम्मयम् ॥१८५॥

शतमिति, संख्योपलक्षणपरमेषामसंख्यत्वात् । यदुक्तम्

'पृथग्द्वयमसंख्यातमेकैकं च पृथग्द्वयम् ।'

(मा० वि० २।५०)

इति । 'द्विद्विगुणम्' इति द्विशतकोटिचतुःशतकोट्यादि । 'रूप्यादि' इत्यादिशब्दात्ताम्रादियोजितत्वम् । द्विगुणजीविता इत्याद्यब्रह्मापेक्षया । तदुक्तं तत्र

'ऊर्ध्वं कालानलं नाम ब्रह्माण्डं द्विगुणं स्थितम् ।
तावद्यावच्छृत पूर्णमण्डानां ब्रह्मणां तथा ॥
वृद्धिस्तेषु स्मृता देवि द्विगुणा वीरवन्दिते ।
द्विगुणं च भवेदायुः प्रथमात्पद्मजन्मनः ॥
अधुना संप्रवक्ष्यामि अण्डानां नामगोचरम् ।
काञ्चनं कालसंज्ञं च वेतालं च महोदरम् ॥'

इत्यादि ।

'गह्वरं शतमं विद्धि सर्वेषामुपरि स्थितम् ।

इत्यन्तम् । तथा

'प्रथमं काञ्चनं प्रोक्तं रौक्मं चैव द्वितीयकम् ।
ताम्रं च लोहजं चैव क्रमादेवं व्यवस्थिताः ॥
महाकल्पे क्षयं यान्ति सदेवाः सपितामहाः ।
अन्तराक्षीयते ह्येकं महाकल्पशते शते ॥
तावद्यावत्स्थितं शेषं गह्वरं तु महाण्डकम् ।
महाक्षये क्षयस्तस्य सामान्येनैव लुप्यते ।'

इति ॥ १८५ ॥

एवं तत्त्वान्तराणामपि उत्तरोत्तरवृद्ध्या मानं समस्ति, इत्याह

धरातोऽत्र जलादि स्या-
दुत्तरोत्तरतः क्रमात् ।
दशधाहङ्कृतान्तं धी-
स्तस्याः स्याच्छतधा ततः ॥ १८६ ॥
सहस्रधा व्यक्तमतः
पौंस्नं दशसहस्रधा ।
नियतिर्लक्षधा तस्मा-
त्तस्यास्तु दशलक्षधा ॥ १८७ ॥

कलान्तं कोटिधा तस्मा-
न्माया विद्दशकोटिधा ।
ईश्वरः शतकोटिः स्या-
त्तस्मात्कोटिसहस्रधा ॥ १८८ ॥

सादाख्यं व्यश्नुते तच्च
शक्तिर्वृन्देन संख्यया ।
व्यापिनी सर्वमध्वानं
व्याप्य देवी व्यवस्थिता ॥ १८६ ॥

अप्रमेयं ततः शुद्धं
शिवतत्त्वं परं विदुः ।

उत्तरोत्तरत इति, यथा धरातो जलं दशगुणं, ततोऽपि तेजो यावदन्तेऽहङ्कारः । 'तस्या' इति अहङ्क्रियायाः । 'वित्' इति विद्या । 'व्यश्नुते' व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वमिति, शक्त्यादिधरान्तम् । तदुक्तम्

'अधोपरिष्टात्तत्त्वानि उदकादिशिवान्तकम् ।
उत्तरोत्तरयोगेन दशधा संस्थितानि तु ॥
अहङ्कारस्तदूर्ध्वं तु बुद्धिस्तु शतधा स्थिता ।
ऊर्ध्वं सहस्रधा ज्ञेयं प्रधानं वरवर्णिनि ॥

पौरुषं दशसाहस्रं नियतिर्लक्षधा स्मृता ।
तदूर्ध्वं दश लक्षाणि कला यावत्तु सुव्रते ॥
माया तु कोटिधा व्याप्य स्थिता सर्वं चराचरम् ।
दशकोटिगुणा विद्या मायां व्याप्य व्यवस्थिता ॥
शतकोटिगुणेनैव व्याप्तासावीश्वरेण तु ।
सादाख्यं कोटिसाहस्रं बिन्दुनादं तदूर्ध्वतः ॥
योजनानां तु वृन्दं वै शक्तिर्व्याप्य व्यवस्थिता ।
व्यापिनी सर्वमध्वानं व्याप्य देवी व्यवस्थिता ॥
अप्रमेयं ततो ज्ञेयं शिवतत्त्वं वरानने ।'

(स्व० १० । ६७३)

इति ॥ १८९ ॥

एतच्चान्यत्र न क्वचिदपि दृष्टम्,—इत्यतः परं मोक्षस्य न कारणमित्याह

जलादेः शिवतत्त्वान्तं
न दृष्टं केनचिच्छिवात् ॥ १९० ॥
ऋते ततः शिवज्ञानं
परमं मोक्षकारणम् ।

किमत्र प्रमाणम्, इत्याशङ्क्याह

तथा चाह महादेवः
श्रीमत्स्वच्छन्दशासने ॥१९१॥

तदेव अर्थद्वारेण पठति

नान्यथा मोक्षमायाति
पशुर्ज्ञानशतैरपि ।
शिवज्ञानं न भवति
दीक्षामप्राप्य शाङ्करीम् ॥ १६२ ॥
प्राक्तनी पारमेशी सा
पौरुषेयी च सा पुनः ।

दीक्षामप्राप्येति, यदुक्तम्

'न चाधिकारिता दीक्षां विना योगेऽस्ति शाङ्करे ।'
(मा० वि० ४ । ६)

इति । प्राक्तनीति, तत्तज्जन्मान्तरीयाभ्यासबलाद् अनुपायरूपतामासेत्यर्थः । 'पारमेशी' इति विश्वेश्वरादिवत् साक्षात्परमेश्वरकर्तृका । 'पौरुषेयी' इति शास्त्रक्रमेणाचार्यकर्तृका । तदुक्तं तत्र

'यन्न दृष्टं पशुज्ञानैः कुपथभ्रान्तदृष्टिभिः ।'
(स्व० १० । ६७४)

इत्याद्युपक्रम्य

'विना प्रसादादीशस्य ज्ञानमेतन्न लभ्यते ।
न चापि भावो भवति दीक्षामप्राप्य देहिनाम् ॥

यदा तु कारणाच्छक्तिर्भवेन्निर्वाणकारिका ।
शिवेच्छया प्रपद्येत दीक्षां ज्ञानमयीं शुभाम् ॥
मन्त्रयोगात्मिकां दिव्यां ततो मोक्षं व्रजेत्पशुः ।
नान्यथा मोक्षमाप्नोति पशुर्ज्ञानशतैरपि ॥
यस्य प्रकाशितं सर्वं शिवेनान[1]न्तरूपिणा ।
स एव मोक्षं व्रजति शिवः साक्षान्महेश्वरः ॥
तेनेदं ज्ञानमुख्यं तु पुरा प्रोक्तं मया तव ।'

(स्व० १० । ७०६)

इति ॥ १६२ ॥

इदानीमपतत्त्वे भुवनानि वक्तुमुपक्रमते

शतरुद्रोर्ध्वतो भद्र-
कालया नीलप्रभं जयम् ॥१६३॥
न यज्ञदानतपसा
प्राप्यं काल्याः पुरं जयम् ।
तद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति
तन्मण्डलसुदीक्षिताः ॥ १६४ ॥

'नील' इति इन्द्रनीलम् । तन्मण्डलसुदीक्षिता इति, 'अतो भुवनभर्तरि' इत्याद्युक्त्या तद्भुवनं प्राप्तुमित्यर्थः ॥ १६४ ॥

---

१ ग० पु० सर्वमहेश्वर इति पाठः ।

ननु किं तत्प्राप्त्येत्याशङ्क्याह

निर्बीजदीक्षया मोक्षं
दद्राति परमेश्वरी ।

नन्वसत्त्वावास्थितैतद्भुवनमात्रप्राप्त्या कथमेवम्?
इत्याशङ्क्याह

विद्येशावरणे दीक्षां
यावतीं कुरुते नृणाम् ॥ १६५ ॥
तावतीं गतिमायान्ति
भुवनेऽत्र निवेशिताः ।

इयं हि भगवती

'सा देवी सर्वदेवीनां नामरूपैश्च तिष्ठति ।
योगमायाप्रतिच्छन्ना कुमारी लोकभावनी ॥
अचिन्त्या चाप्रमेया च .... ।' (स्व० १० । ७२७)

इत्युक्त्या सर्वोत्कृष्टा, येनैवमत्र माहात्म्यमुक्तम् ॥१६५॥

ततः कोट्या वीरभद्रो
युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ १६६ ॥
विजयाख्यं पुरं चास्य
ये स्मरन्तो महेश्वरम् ।

जलेषु मरुषु चाग्नौ

शिरश्छेदेन वा मृताः ॥१९७॥

ते यान्ति बोधमैशानं

वीरभद्रं महाद्युतिम्।

वैरभद्रोर्ध्वतः कोटि-

र्विष्कम्भाद्विस्तृतं त्रिधा ॥१९८॥

रुद्राण्डं सालिलं त्वण्डं

शक्रचापाकृति स्थितम्।

'मरुषु' इति महापथे महेश्वरं स्मरन्तो मृताः, इति सर्वत्र संबन्धः। अन्यथा हि वैद्युतं यान्ति,—इति पूर्वमुक्तम्। 'ऐश्वरं बोधं' रौद्रं तेजः, स हि रुद्रक्रोधादुद्भूत इति भावः। 'वैरभद्रोर्ध्वत' इति वीरभद्रसंबन्धिनो विजयाख्यात्पुरादूर्ध्वमित्यर्थः। 'सालिलमण्डम्' अम्मयमावरणं, तत्प्रधानं भुवनमिति यावत्। अत एवाप्तत्त्वीयानां समस्तानां भुवनानामूर्ध्वं तेजस्तत्त्वस्य चाधःस्थितं तच्चाण्डं 'रुद्राण्डं' तच्छब्दव्यपदेश्यम्। अत्रापि च वीरभद्राख्य एवासौ भगवान्महात्मा रुद्रः सूक्ष्मरूपेणास्ते,—इत्यभिप्रायः।

तच्च विष्कम्भात्कोटिः, ऊर्ध्वमेतन्मानमित्यर्थः । विस्तृतं त्रिधेति, तिर्यक्कोटित्रयपरीमाणमित्यर्थः । एतच्च निखिलासत्त्वापेक्षया न व्याख्येयं, तन्मानस्य धरापेक्षया दशगुणत्वेन प्रागेवोक्तत्वात् । यदुक्तम्

'भुवनस्यास्य देवेशि ह्युपर्यावरणं महत् ।
अम्मयं तु घनं चापि शक्रचापाकृति स्थितम् ॥
वितानमिव तद्भद्रमन्तरे समवस्थितम् ।
तत्र चास्ते महात्मासावङ्गुष्ठाग्रप्रमाणकः ।
तत्र योजनकोटिर्वै विष्कम्भादूर्ध्वमुच्यते ।
तिर्यक्त्रिगुणविस्तारमाप्यमावरणं प्रिये ॥'

(स्व० १० । ७५८)

इति ।

'रुद्राण्ड इति विख्यातं रुद्रलोक इति प्रिये ।'

(स्व० १० । ७५९)

इति च । एवमिति सिद्धम्—यदसत्त्वस्यारम्भ एव भद्रकाल्या भुवनम्, अत एव तत्र 'शतरुद्रोर्ध्वत' इत्युक्तं, प्रान्ते तु वीरभद्रस्य स्थूलसूक्ष्मतया पुरद्वयमिति ॥१९८॥

तन्मध्ये तु भुवनान्तराणि किं स्थितानि न वा ? इत्याशङ्क्याह

आ वीरभद्रभुवना-
भद्रकाल्यालयात्तथा ॥ १९९ ॥
त्रयोदशभिरन्यैश्च
भुवनैरुपशोभितम् ।

आङ्शब्दो मर्यादायां, तेन भद्रकाल्यालयादारभ्य वीरभद्रभुवनं यावत् अर्थात् भद्रकाल्यालयेन सह त्रयोदश भुवनान्यवस्थितानीत्यर्थः । उपशोभितमिति, अर्थादप्तत्त्वम्, एवं-पाठ एव च आगम इति उद्द्योतकारव्याख्यया न भ्रमितव्यम् ॥ १९९ ॥

तान्येवाह

ततो भुवः सहाद्रेः पू-
र्गन्धतन्मात्रधारणात् ॥ २०० ॥
मृता गच्छन्ति तां भूमिं[1]
धरित्र्याः परमां बुधाः ।
अब्धेः पुरं ततस्त्वाप्यं
रसतन्मात्रधारणात् ॥ २०१ ॥
ततः श्रियः पुरं रुद्र-
क्रीडावतरणेष्वथ ।

१ क० पु० तां भूतिमिति पाठः ।

प्रयागादौ श्रीगिरौ[1] च
विशेषान्मरणेन तत् ॥ २०२ ॥
सारस्वतं पुरं तस्मा-
च्छब्दब्रह्मविदां पदम् ।
रुद्रोचितास्ता मुख्यत्वा-
द्रुद्रेभ्योऽन्यास्तथा स्थिताः ॥२०३॥
पुरेषु बहुधा गङ्गा
देवादौ श्रीः सरस्वती ।
लकुलाद्यमरेशान्ता
अष्टावप्सु सुराधिपाः ॥ २०४ ॥

'सह्याद्रेः' इति मेर्वादिप्रागुक्तपर्वतयुक्ताया इत्यर्थः । 'रसतन्मात्रधारणात्' इति रसतन्मात्रधारणये- त्यर्थः । मृता गच्छन्ति,—इति प्राच्येन संबन्धः । रुद्रस्य क्रीडयावतरणेषु न तु अनुजिघृक्षया, तत्र हि नैतावन्मात्रप्राप्तिर्भवेदिति भावः एतच्चाग्रत एव व्यक्तीभविष्यति,—इति नेहायस्तम् । 'तत्' श्रियः

1 ग० पु० श्रीकुरौ चेति पाठः ।

पुरं, गच्छन्तीति प्राच्येन संबन्धः । 'शब्दब्रह्मविदाम्' इति गीतज्ञानां वाक्तत्त्वधारणानिष्ठानां च । तदुक्तम्

'हाहा हूहूश्चित्ररथस्तुम्बुरुर्नारदस्तथा ।
विश्वावसुर्विश्वरथो दिव्यगीतविचक्षणाः ॥
संयोज्य मनसात्मानं त्यक्त्वा कर्मफलस्पृहाम् ।
ते वै सारस्वतं स्थानं प्राप्ता वै सुरपूजिते ॥
ये च वाग्धारणां ध्यात्वा प्राणान्मुञ्चन्ति देहिनः ।
ते वै सारस्वतं लोकं प्राप्नुवन्ति नरोत्तमाः ॥'

(स्व० १० । ८४३)

इति । 'अप्सु' इत्यनेन तत्त्वयोजनाख्यमपि प्रमेयमुट्टङ्कितम्, एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । अष्टावित्यनेन भद्रकाल्या भुवोऽब्धेः श्रियः सरस्वत्याश्च भुवनानां पञ्चकेन सह त्रयोदश भवन्ति,—इति प्रागुपक्रान्तायाः संख्याया अपि संकलनं स्मारितम् । तदुक्तम्

'लकुली भारभूतिश्च दिण्ड्याषाढी च पुष्करः ।
नैमिषश्च प्रभासश्च अमरेशस्तथाष्टमः ॥
एतत्पत्यष्टकं प्रोक्तम् .... ।'[1]

(मा० वि० ५ । १७)

इति । श्रीस्वच्छन्दशास्त्रे पुनरेषाम्

'अमरेशं प्रभासं च नैमिषं पुष्करं तथा
आषाढिं दिण्डिमुण्डं च भारभूतिं च लाकुलम् ॥

---

१ प्रत्यात्मकं प्रोक्तमिति श्रीमालिनीविजयपाठः ।

गुह्याष्टकमिति ख्यातं जलावरणगं प्रिये ।'

(स्व० १० । ८५४)

इत्यादिनान्यथा पाठः । इह श्रीस्वच्छन्दशास्त्रानुसारं प्रक्रमेऽपि सर्वत्र पूर्वशास्त्रप्रक्रिययैषां पाठेऽयमाशयो—यदेतदेव भुवनेशाष्टकमप्तत्त्वे सर्वागमेषु प्रधानतयोक्तम्,—इत्यत एव प्रतिष्ठायामेतदाद्यष्टकसप्तकस्वीकारेणैव सर्वत्र भुवनानां संकलनम् ॥२०४॥

ततस्तु तैजसं तत्त्वं
शिवाग्नेरत्र संस्थितिः ।
ते चैनं वह्निमायान्ति
वाह्नीं ये धारणां श्रिताः ॥२०५॥
भैरवादिहरीन्द्वन्तं
तैजसे नायकाष्टकम् ।
प्राणस्य भुवनं वायो-
र्दशधा दशधा तु तत् ॥२०६॥
ध्यात्वा त्यक्त्वाथ वा प्राणान्
कृत्वा तत्रैव धारणाम् ।
तं विशन्ति महात्मानो
वायुभूताः खमूर्तयः ॥२०७॥

भीमादिगयपर्यन्त-
मष्टकं वायुतत्त्वगम् ।
खतत्त्वे भुवनं व्योम्नः
प्राप्यं तद्व्योमधारणात् ॥२०८॥
वस्त्रापदान्तं स्थाण्वादि
व्योमतत्त्वे सुराष्टकम् ।

'तत' इत्यसत्त्वात् । तदुक्तम्

'तत्र भैरवकेदारमहाकालाः समध्यमाः ।
आम्रातकेशजल्पेशश्रीशैलाः सहरीन्दवः ॥'
(मा० वि० ५ । १८)

इति । श्रीस्वच्छन्दे तु

'हरिश्चन्द्रं च श्रीशैलं जल्पमाम्रातकेश्वरम् ।
महाकालं मध्यमं च केदारं भैरवं तथा ॥
अतिगुह्यं समाख्यातम्............।'
(स्व० १० । ८७३)

इति । 'वायौ' इति वायुतत्त्वे । दशधेति, प्राणादि-नागादिभेदात् । ध्यानाद्यप्येवमिति पुनर्दशधेति । भीमादीति, तदुक्तम्

'भीमेश्वरमहेन्द्राट्टहासाः सविमलेश्वराः ।
कनखलं नाखलं च कुरुक्षेत्रं गया तथा ॥'
(मा० वि० ५ । १९)

इति । श्रीस्वच्छन्दे तु

'गयां चैव कुरुक्षेत्रं नाखलं कनखलं तथा ।
विमलं चाट्टहासं च माहेन्द्रं भीममष्टमम् ॥
गुह्याद्गुह्यतरं ह्येतत्............।'

(स्व० १० । ८८४)

इति । 'व्योम्न' इत्याकाशस्य । तदुक्तम्

'स्थाणुस्वर्णाक्षकावाद्यौ रुद्रगोकर्णकौ परौ ।
महालयाविमुक्तेशरुद्रकोट्यम्बरापदाः ॥'

(मा० वि० । ५ । २०)

इति । श्रीस्वच्छन्दे तु

'वस्त्रापदं रुद्रकोटिमविमुक्तं महालयम् ।
गोकर्णं भद्रकर्णं च स्वर्णाक्षं स्थाणुमष्टमम् ॥
पवित्राष्टकमेतत्............ ।'

(स्व० १० । ८८७)

इति ॥२०८॥

ननु

'न चाधिकारिता दीक्षां विना योगेऽस्ति शाङ्करे ।'

(मा० वि० ४ । ६)

इत्याद्युक्तयुक्त्या दीक्षामन्तरेणाधिकार एव शाङ्करे योगे नास्ति,—इति का कथा तदभ्यासादेर्वृत्तायां च दीक्षायां निर्व्यूढे च योगाभ्यासे जीवत एव मुक्तिर्भवेत्,—इति कस्तत्र शरीरान्ते सन्देहः ।

गन्धतन्मात्रधारणाद्यभ्यस्यन्तो योगिनः शरीरान्ते धरादिभुवनान्यासादयन्ति,—इति कथमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह

अदीक्षिता ये भूतेषु
शिवतत्त्वाभिमानिनः ॥२०९॥
ज्ञानहीना अपि प्रौढ-
धारणास्तेऽण्डतो बहिः ।
धराब्धितेजोऽनिलख-
पुरगा दीक्षिताश्च वा ॥२१०॥
तावत्संस्कारयोगार्थं
न परं पदमीहितुम् ।
तथाविधावतारेषु
मृताश्चायतनेषु ये ॥२११॥
तत्पदं ते समासाद्य
क्रमाद्यान्ति शिवात्मताम् ।

भूतेष्विति, पृथिव्या एव प्राधान्याद् बहुवचनेन निर्देशः । यद्वा तन्मध्यात् 'प्रौढधारणा' इति पातञ्जलादिपाशवयोगाभ्यासात् । दीक्षिता इति,

'यो यत्राभिलषेद्भोगान्स तत्रैव नियोजितः ।
सिद्धिभाक्............ ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या धरादिपदाप्तये एव कृतलोकधर्मिसाधकदीक्षा इत्यर्थः । तदाह 'तावत्संस्कारेत्यादि' । तथाविधावतारेष्विति, भूमण्डलगतेष्वमरेशाद्यायतनेषु ॥२११॥

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह

पुनः पुनरिदं चोक्तं
श्रीमद्देव्याख्ययामले ॥२१२॥

पुनः पुनरिति, प्रत्यष्टकम् । तदुक्तं तत्र

'ये मृता जन्तवस्तत्र ते व्रजन्तीह तत्पदम् ।'

इति ।

'एतेष्वपि मृताः सम्यग्भित्वा लोकानशेषतः ।
दीप्यमानास्तु गच्छन्ति स्थानेष्वेतेषु ते प्रिये ॥'

इति ॥ २१२ ॥

न केवलमेतदत्रैवोक्तं यावदन्यत्रापि,—इत्याह

श्रीकामिकायां कश्मीर-
वर्णने चोक्तवान्विभुः ।

तद्ग्रन्थमेव पठति

सुरेश्वरीमहाधाम्नि
ये म्रियन्ते च तत्पुरे ॥२१३॥

ब्राह्मणाद्याः सङ्करान्ताः
पशवः स्थावरान्तगाः ।
रुद्रजातय एवैते
इत्याह भगवाञ्छिवः ॥२१४॥
आकाशावरणादूर्ध्व-
महङ्कारादधः प्रिये ।
तन्मात्रादिमनोऽन्तानां
पुराणि शिवशासने ॥२१५॥

शिवशासने इति, उक्तानीति शेषः । तदुक्तम्

आकाशावरणादूर्ध्वमहङ्कारादधः प्रिये ।
भुवनानि प्रवक्ष्यामि.......... ॥'

(स्व० १० । ८९५)

इति ॥२१५॥

तान्येवाह

पञ्चवर्णायुतं गन्ध-
तन्मात्रमण्डलं महत् ।
आच्छाद्य योजनानेक-
कोटिभिः स्थितमन्तरा ॥२१६॥

एवं रसादिमात्राणां
　　मण्डलानि स्ववर्णात
शर्वो भवः पशुपति-
　　रीशो भीम इति क्रमात् ॥२१७॥
तन्मात्रेशा यदिच्छातः
　　शब्दाद्याः खादिकारिणः ।
ततः सूर्येन्दुवेदानां
　　मण्डलानि विभुर्महान् ॥२१८॥
उग्रश्चेत्येषु पतय-
　　स्तेभ्योऽर्केन्दू सयाजकौ ।
इत्यष्टौ तनवः शंभो-
　　र्याः पराः परिकीर्तिताः ॥२१९॥
अपरा ब्रह्मणोऽण्डे ता
　　व्याप्य सर्वं व्यवस्थिताः ।
कल्पे कल्पे प्रसूयन्ते
　　धराद्यास्ताभ्य एव तु ॥२२०॥
ततो वागादिकर्मोत्त-
　　युक्तं करणमण्डलम् ।

अग्नीन्द्रविष्णुमित्राः स-
ब्रह्माणस्तेषु नायकाः ॥ २२१ ॥
प्रकाशमण्डलं तस्मा-
च्छ्रुतं बुद्ध्यक्षपञ्चकम् ।
दिग्विद्युदर्कवरुण-
भुवः श्रोत्रादिदेवताः ॥२२२॥
प्रकाशमण्डलादूर्ध्वं
स्थितं पञ्चार्थमण्डलम् ।
मनोमण्डलमेतस्मात्
सोमेनाधिष्ठितं यतः ॥२२३॥
बाह्यदेवेष्वधिष्ठाता
साम्यैश्वर्यसुखात्मकः ।
मनोदेवस्ततो दिव्यः
सोमो विभुरुदीरितः ॥२२४॥

पञ्चवर्णयुतमिति, तदुक्तम्

'शुक्लपीतसितरक्तहरितं स्फटिकप्रभम् ।
पञ्चवर्णसमायुक्त शक्रचापसमप्रभम् ॥'

(स्व० १० । ८९७)

इति । 'अन्तराच्छाद्य' इति वितानवदाकाशादि सर्वमन्तर्गर्भीकृत्येत्यर्थः । तदुक्तम्

'आदौ तु गन्धतन्मात्रं विस्तीर्णं मण्डलं महत् ।
स्थितं वितानवद्देवि योजनानेककोटयः ॥'

(स्व० १० । ८९६)

इति ।

'शर्वो ह्यधिपतिस्तत्र एक एव वरानने ।
तस्मात्तु जायते पृथ्वी शर्वेशेन प्रचोदिता ॥'

(स्व० १० । ८९८)

इति । यदिच्छात इति, अन्यथा कथमेषां जडानां कारणता भवेदिति भावः । एवमिति, गन्धतन्मात्रमण्डलवदिति भावः । तदुक्तम्

'तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं रसतन्मात्रमण्डलम् ।
हरितं मरकतश्यामं चाषपक्षनिभं प्रिये ॥
भवो ह्यधिपतिस्तत्र एक एव वरानने ।
तस्मादापो विनिष्क्रान्ता भवेशेन प्रचोदिताः ॥
तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं रूपतन्मात्रमण्डलम् ।
स्फुरत्सूर्यांशुदीप्ताभं पद्मरागसमप्रभम् ॥
रुद्रः पशुपतिस्तत्र एक एवावतिष्ठते ।
तस्मात्तेजो विनिष्क्रान्तं तद्धै पशुपतीच्छया ॥'

(स्व० १० । ९०२)

इति ।

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं स्पर्शतन्मात्रमण्डलम् ।
सन्ध्यारुणसमच्छायं..........॥'

(स्व० १० । ९०४)

इति ।

'तत्रैव मण्डले देवि ईशानः संव्यवस्थितः ।
तस्माद्वायुर्विनिष्क्रान्त ईशेच्छाप्रेरितः प्रिये ॥'

(स्व० १० । ९०५)

इति ।

'तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं शब्दतन्मात्रमण्डलम् ।
नीलोत्पलदलश्यामं स्वच्छोदकसमप्रभम् ॥'

(स्व० १० । ९०७)

इति ।

'भीमस्तत्राधिपत्येन एक एवावतिष्ठते ।
तस्मान्नभो विनिष्क्रान्तं भीमेच्छाचोदितं महत् ॥'

(स्व० १० । ९०९)

इति । 'तत' इति तत्तन्मात्रमण्डलमाश्रित्येत्यर्थः । तेन च शब्दतन्मात्रस्योपरितने भागे मण्डलत्रयमेतद्वर्तते, इति । 'विभुः' इति रुद्रः । 'महान्' इति महादेवः । 'तेभ्य' इति निजनिजरुद्राधिपतिचोदितेभ्यः सूर्यादिमण्डलेभ्यः । यदुक्तम्

'तत ऊर्ध्वं सूर्यसंज्ञं यत्र रुद्रो विभुः स्थितः ।
तत ऊर्ध्वं सोमसंज्ञं महादेवश्च तत्पतिः ॥

---

१ ग० पु० तेभ्य इत्यर्थादिति पाठः ।

उग्रेशाधिष्ठितं तस्मादूर्ध्वं वै वेदमण्डलम् ।
एभ्यः सूर्यस्तथा सोमो यजमानो विनिर्गताः ॥
कल्पे कल्पे ह्यसंख्याताः................।'

इति । 'परा' इति तन्मात्रादीनां सूक्ष्मरूपत्वात् । 'ताभ्य' इति पराभ्यस्तनुभ्यः । 'तत' इति तन्मात्रेभ्योऽनन्तरं 'करणमण्डलम्' इति, तत्तच्छब्दोदीरणादिव्यापारात्मकत्वात् करणप्रधानं पञ्चानां तत्त्वानां मण्डलं समूह इत्यर्थः । तच्च वागादिभिः कर्मेन्द्रियैः संबद्धं न तु बुद्धीन्द्रियैरित्युक्तं 'वागादिकर्माक्षयुक्तम्' इति । तदुक्तम्

'एभ्यः परतरं चापि मण्डलं करणात्मकम् ।'
(स्व० १० । ९१९)

इत्युपक्रम्य

'कर्मदेवाः प्रवर्तन्ते तस्माद्धि सर्वदेहिनाम् ।
वाक्पाणिपादपायुश्च उपस्थश्चेति पञ्चमः ॥'
(स्व० १० । ९२१)

इति । 'तेषु' इति वागादिषु पञ्चसु तत्त्वेषु । तेन वाक्तत्त्वे वह्निर्नायको यावदुपस्थतत्त्वे ब्रह्मा । तदुक्तम्

'कर्मेन्द्रियाणां पतयो वह्नीन्द्रहरिवेधसः ।
मित्रश्च.................... ... .॥'

इति । तस्मात्करणमण्डलादूर्ध्वं तत्तच्छब्दाद्यर्थ-प्रकाशत्वात् प्रकाशप्रधानं तत्त्वानां मण्डलं बुद्‌ध्य-न्तपञ्चकं 'श्रुतं' तत्त्वेन विख्यातमित्यर्थः । तदुक्तम्

'तेभ्यः प्रकाशकं नाम परितः सूर्यसन्निभम् ।
तस्माद्वै संप्रवर्तन्ते पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि तु ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका च यथाक्रमम् ।'
(स्व० १० । ९२३)

इति । श्रोत्रादीति, तेन श्रोत्रे दिशां देवतात्वं याव-द्‌घ्राणे पृथिव्या इति । तदुक्तम्

'घ्राणादिश्रोत्रपर्यन्ता पृथिवी च अपां पतिः ।
रविर्विष्णुर्दिशो ह्येवं स्थिता बुद्धीन्द्रियेषु ते ॥'

इति । प्रकाशमण्डलादूर्ध्वमिति, मनस्तत्त्वे तत्रैव पञ्चानामपि शब्दादीनामर्थानामवस्थानमुचितं, यत्तद्विषयत्वेनैव मनस्तानि तानीन्द्रियाणि प्रवर्त-यतीति । तदत्रैषां परेण रूपेणैतद्‌भुवनमिति भावः । यदुक्तम्

'एभ्यः परतरं चास्ति चन्द्रमण्डलसन्निभम् ।
विस्तारात्परिणाहाच्च सर्वतो रश्मिमण्डलम् ।
तस्माद्वै संप्रवर्तन्ते पञ्चार्थाः सर्वदेहिनाम् ॥'
(स्व० १० । ९२५)

इति । मनोमण्डलमिति, मनसः प्रधानं भुवनमि-

त्यर्थः । एतस्मादिति प्रकाशमण्डलादप्यूर्ध्वम् । अत्र च सोमस्याधिष्ठातृत्वे किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह 'यतः' इत्यादि । यतः साम्येनाविशेषेण सर्वेन्द्रियाणां तत्तद्विषयौन्मुख्येन प्रवर्तकत्वात्मकं यत् 'ऐश्वर्यसुखं' स्वातन्त्र्यचमत्कारस्तदात्मकः संस्तत्तत्सङ्कल्पात्मव्यवहाररूपत्वात् मन एव देवो 'बाह्यदेवेषु' बहीरूपतया द्योतमानेषु बुद्धीन्द्रियादिष्वधिष्ठाता, ततोऽस्य 'दिव्यः' सर्वदेवानामाप्यायकारितया दिवे हितः सोमो विभुरुक्त इत्यर्थः ॥ २२४ ॥

ततोऽपि सकलात्तत्त्वाणां
योनेर्बुद्ध्यत्तजन्मनः ।
स्थूलादिच्छगलान्ताष्ट-
युक्तं चाहङ्कृतेः पुरम् ॥२२५॥

बुद्धितत्त्वं ततो देव-
योन्यष्टकपुराधिपम् ।
पैशाचप्रभृतिब्राह्म-
पर्यन्तं तच्च कीर्तितम् ॥२२६॥

एतानि देवयोनीनां
स्थानान्येव पुराण्यतः ।
अवतीर्यात्मजन्मानं
ध्यायन्तः संभवन्ति ते ॥२२७॥

'ततोऽपि' इति मनसोऽप्यनन्तरम् । 'अहङ्कृतेः' इति अहङ्कारस्य । ननु किमिति नामास्य मनस ऊर्ध्वं बुद्धेश्चाधोऽवस्थानम्? इत्याशङ्क्योक्तं 'सकलाक्षाणां योनेर्बुद्ध्यक्षजन्मन' इति । 'स्थूल' इति स्थूलेश्वरः । 'छगल' इति छगलाण्डः । तदुक्तम्

'स्थूलस्थलेश्वरौ शङ्कुकर्णकालञ्जरावपि ।
मण्डलेश्वरमाकोटदुरण्डच्छगलाण्डकाः ॥'
(मा० वि० ५ । २१)

इति । श्रीस्वच्छन्दे च

'छगलाण्डं दुरदण्डं च माकोटं मण्डलेश्वरम् ।
कालञ्जरं शङ्कुकर्णं स्थूलेश्वरस्थलेश्वरौ ॥
स्थाण्वष्टकं समाख्यातं........................ ।'
(स्व० १० । ८८९)

इति । देवयोन्यष्टकमेव 'पुराधिपं' भुवनेश्वरं यत्र तत्तथा 'तत्' इति देवयोन्यष्टकम् । तदुक्तम्

'पैशाचं राक्षसं याक्षं गान्धर्वं त्वैन्द्रमेव च ।
सौम्यं तथा च प्राजेशं ब्राह्ममष्टममुच्यते ॥'
(मा० वि० ५ । २३)

इति । एतान्येव बुद्धिगतानि ककुभादीनि पुराणि आसां देवयोनीनां 'स्थानानि' मुख्यानि अवस्थितेर्धामानीत्यर्थः । अधः पञ्चाष्टकादिरूपतयावस्थितानां पुनरासाममुख्यानि भुवनानीति भावः । 'अवतीर्य' इत्यर्थादधो ब्रह्माण्डादौ, 'संभवन्ति' इति पुनःपुनः सृष्टिमासादयन्तीत्यर्थः ॥२२७॥

अत्रैव निमित्तमाह

परमेशनियोगाच्च
चोद्यमानाश्च मायया ।
नियामिता नियत्या च
ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥२२८॥
व्यज्यन्ते तेन सर्गादौ
नामरूपैरनेकधा ।

ब्रह्मणः सर्गादौ 'व्यज्यन्ते' तथा तथा स्थूलेन रूपेण व्यक्तीभवन्तीत्यर्थः । अनेकधेति, तारतम्यादिभेदात् ॥ २२८ ॥

न चैवमपि आसां बुद्धाववस्थितेभ्यो भुवनेभ्यः प्रच्यावः,—इत्याह

स्वांशेनैव महात्मानो
न त्यजन्ति स्वकेतनम् ॥ २२९ ॥

एतच्च बृहस्पतिपादैरेवं स्वग्रन्थे व्याकृतमित्याह

उक्तं च शिवतनाविद-
माधिकारपदास्थितेन गुरुणा नः ।
अष्टानां देवानां
शक्त्याविर्भावयोनयो ह्येताः ॥ २३० ॥

'देवानां' पिशाचादीनाम् 'आविर्भावो' व्यक्तिस्तेन शक्तिव्यक्तिरूपाद् विविधा योनय इत्यर्थः । तत्र बुद्धौ शक्त्यात्मना आसामवस्थितिरधस्तु व्यक्त्यात्मनेति ॥ २३० ॥

तदाह

तनुभोगाः पुनरेषा-
मधः प्रभूतात्मकाः प्रोक्ताः ।

'प्रभूतात्मकाः' स्थूलरूपाः ॥

तदेव दर्शयति

चत्वारिंशत्तुल्यो-
　　पभोगदेशाधिकानि भुवनानि ॥ २३१॥

चत्वारिंशदिति, लकुल्यादिभेदात् ॥ २३१ ॥

ननु यद्येषां तुल्योपभोगादित्वमस्ति तत्कथं गुह्याष्टकाद्यष्टकपञ्चकतया भेदः? इत्याशङ्क्याह

साधनभेदात्केवल-
　　मष्टकपञ्चकतयोक्तानि ।

साधनभेदमेवाह

एतानि भक्तियोग-
　　प्राणत्यागादिगम्यानि ॥ २३२ ॥

तेषूमापतिरेव
　　प्रभुः स्वतन्त्रेन्द्रियो विकरणात्मा ।
तरतमयोगेन ततोऽ-
　　पि देवयोन्यष्टकं लक्ष्यं तु ॥ २३३ ॥

प्राणत्याग एतत्क्षेत्रादौ, आदिशब्दाल्लोकधर्मिसाधकदीक्षादि । एषां चैवं व्यक्तीभावः किं स्वयमुत कस्यापि अधिष्ठानेन? इत्याशङ्क्याह 'तेष्वित्यादि'

पिशाचादिषु । स्वतन्त्रेन्द्रियत्वादेव 'विकरणात्मा' स्वेच्छाधीनेन्द्रियवृत्तिरित्यर्थः । यदुक्तं तत्रैव

'इच्छाधीनानि पुनर्विकरणसंज्ञानि ।'

इति । नन्वासामविशेषेणैव किं सर्वत्रावस्थानं न वा ? इत्याशङ्क्याह 'तरतमेत्यादि' । 'तत' इति बुद्धेः । अपिर्भिन्नक्रमः, तेन अष्टावपीति योज्यम् ॥ २३३ ॥

न केवलमासामेव तरतमभावो यावदक्ष्णा-मपि, इत्याह

लोकानामक्षाणि च
विषयपरिच्छित्तिकरणानि ।

पिशाचादयो हि व्यवहितमपि चक्षुषा पश्यन्ती-त्याशयः ॥

न केवलमासां प्रतितत्त्वमेव तरतमभावो यावद-न्योन्यमपीत्याह

गन्धादेर्महदन्ता-
देकाधिक्येन जातमैश्वर्यम् ॥२३४॥

अणिमाद्यात्मकमस्मि-
न्पैशाचाद्ये विरिञ्चान्ते ।

गन्धशब्देनात्र पृथ्व्या अभिधानं, कार्यकारण-योरभेदोपचारात् । एकाधिक्येन इति, तत्पैशाचे यादृशमैश्वर्यं ततोऽपि द्विगुणं राक्षसे, यावद्ब्राह्मेऽष्टगुणमित्यर्थः ॥२३४॥

अत एव च दीक्षायामेतच्छुद्धौ यतितव्यमित्याह

ज्ञात्वैवं शोधयेद्बुद्धिं
सार्धं पुर्यष्टकेन्द्रियैः ॥२३५॥

एवमिति, बुद्धेरेवेदं निखिलं जगद्विजृम्भितम्,-इत्यत एवोक्तं 'पुर्यष्टकेन्द्रियैः सार्धम्' इति ॥२३५॥

न केवलमत्र देवयोन्यष्टकमेवास्ति यावदन्यदपि, इत्याह

क्रोधेशाष्टकमानीलं
संवर्ताद्यं ततो विदुः ।
तेजोष्टकं बलाध्यक्ष-
प्रभृतिक्रोधनाष्टकात् ॥२३६॥

अकृतादि ततो बुद्धौ
  योगाष्टकमुदाहृतम् ।
स्वच्छन्दशासने तत्तु
  मूले श्रीपूर्वशासने ॥२३७॥
योगाष्टकपदे यत्तु
  सोमे श्रैकण्ठमेव च ।
ततो मायापुरं भूयः
  श्रीकण्ठस्य च कथ्यते ॥२३८॥
तेन द्वितीयं भुवनं
  तयोः प्रत्येकमुच्यते ।
तत्र मायापुरं देव्या
  यया विश्वमधिष्ठितम् ॥२३९॥
प्रतिकल्पं नामभेदै-
  र्भण्यते सा महेश्वरी ।
उमापतेः पुरं पश्चा-
  न्मातृभिः परिवारितम् ॥२४०॥
श्रीकण्ठ एव परया
  मूर्त्योमापतिरुच्यते ।

'आनीलम्' इति नीलोत्पलाभम् । तदुक्तम्

'संवर्तस्त्वेकवीरश्च कृतान्तो जननाशनः ।
मृत्युहर्ता च रक्ताक्षो महाक्रोधश्च दुर्जयः ॥
नीलोत्पलदलाभानि तेषां वै भुवनानि तु ।'

(स्व० १० । ९७६)

इति । क्रोधनाष्टकादिति, तदूर्ध्वमित्यर्थः । तदुक्तम्

'क्रोधेश्वराष्टकादूर्ध्वं स्थितं तेजोऽष्टकं महत् ।
बलाध्यक्षो गणाध्यक्षस्त्रिदशस्त्रिपुरान्तकः ॥
सर्वरूपश्च शान्तश्च निमेषोन्मेष एव च ।'

(स्व० १० । ९७८)

इति । 'तत' इति तेजोष्टकादनन्तरम् । तदुक्तम्

'अकृतं च कृतं चैव वैभवं ब्राह्ममेव च ।
वैष्णवं त्वथ कौमारमौमं श्रैकण्ठमेव च ॥'

(स्व० १० । ९८१)

इति । तुशब्दो व्यतिरेके 'मूल' इति प्रकृतौ । यदुक्तं तत्र

'योगाष्टकं प्रधानं च..............................'

इति । 'योगाष्टकपद' इत्यपरेण रूपेणोक्तं, भूय इति परेण रूपेण, तयोरिति उमापतिश्रीकण्ठयोः, तत्रेति द्वयनिर्धारणे । पुरमिति, अर्थाद् द्वितीयम् ।

एवं विश्वाधिष्ठाने हेतुर्भण्यते 'सा महेश्वरी' इति । तदुक्तम्

'ततः साक्षाद्भगवती जगन्माता व्यवस्थिता ।
उमा त्वमेया विश्वस्य विश्वयोनिः स्वयंभवा ॥'
(स्व० १० । ९८३)

इत्यादि ।

'कल्पे पूर्वे जगन्माता जगद्योनिर्द्वितीयके ।
तृतीये शाम्भवी नाम चतुर्थे विश्वरूपिणी ॥'
(स्व० १० । ९९२)

इत्यादि । मध्ये

'कात्यायनीति दुर्गेति विविधैर्नामपर्ययैः ।
मानुषाणां तु भक्तानां वरदा भक्तवत्सला ॥
पूर्वमेवावतीर्णासि विन्ध्यपर्वतमूर्धनि ।'
(स्व० १० । १००३)

इत्यन्तम् । 'पश्चात्' इत्युमापुरानन्तरम् । ननु श्रीकण्ठस्य 'भूयः पुरं कथ्यते' इत्युपक्रम्य कथमुमापतेरित्युक्तम् ? इत्याशङ्क्याह 'श्रीकण्ठ एव' इत्यादि ॥२४०॥

कास्ता मातरः ? इत्याशङ्क्याह

ब्राह्म्यैशी स्कान्दजा हारी
वाराह्यैन्द्री सविच्चिका [चर्चिका] ॥२४१॥

पीता शुक्ला पीतनीले
नीला शुक्लारुणा क्रमात् ॥
अग्नीशसौम्ययाम्याप्य-
पूर्वनैर्ऋतगास्तु ताः ॥२४२॥
अंशेन मानुषे लोके
धात्रा ता ह्यवतारिताः ।

तदुक्तम्

'ब्राह्मी कमलपत्राभा दिव्याभरणभूषिता ।
आग्नेय्यां दिशि ... ... ।'

(स्व० १० । १०१७)

इति ।

'शंखगोक्षीरसंकाशा त्वैशान्यां तु वरानने ।
माहेश्वरी .... ॥'

(स्व० १० । १०१८)

इति ।

'कौमारी पद्मगर्भाभा हारकेयूरभूषिता ।
दिश्युत्तरस्यां .... ॥'

(स्व० १० । १०१९)

इति ।

'स्निग्धनीलोत्पलनिभा हारकुण्डलमण्डिता ।
दक्षिणस्यां दिशि तु सा उपास्ते परमेश्वरम् ॥

वैष्णवीति च विख्याता .... ।'

(स्व० १० । १०२०)

इति ।

'नीलजीमूतसंकाशा सर्वाभरणभूषिता ।
वारुण्यां दिशि वाराही............ ॥'

(स्व० १० । १०२१)

इति ।

'शङ्खकुन्देन्दुधवला हारकुण्डलमण्डिता ।
ऐन्द्र्यां दिशि तु चैन्द्राणी................॥'

(स्व० १० । १०२२)

इति ।

करालवदना दीप्ता सर्वाभरणभूषिता ।
नैर्ऋत्यां दिशि चामुण्डा.........॥'

(स्व० १० । १०२३)

इति च । अंशेनेति, न तु सर्वसर्विकया । तदुक्तम्

'न त्यजन्ति हि ता देवं सर्वभावसमन्वितम् ।
अंशेन मानुषं लोकं ब्रह्मणा चावतारिताः ॥
असुराणां वधार्थाय मानुषाणां हिताय च ।'

(स्व० १० । १०२५)

इति ॥ २४२ ॥

न चेयदन्तमेवासां व्याप्तिरित्याह

स्वच्छन्दास्ताः पराश्चान्याः
परे व्योम्नि व्यवस्थिताः ॥ २४३ ॥

स्वच्छन्दं ता निषेवन्ते
सप्तधेयमुमा यतः ॥

'परे व्योम्नि' इति उन्मनाधाम्नि । 'उमा' इति पराशिवाभिन्ना परा पारमेश्वरी शक्तिः । तदुक्तम्

'स्वच्छन्दाश्च पराश्चान्याः परे व्योम्नि व्यवस्थिताः ।
स्वच्छन्दं पर्युपासीनाः परापरविभागतः ॥
उमा वै सप्तधा भूत्वा नामरूपविपर्ययैः ।'
(स्व० १०।१०२७)

इति ॥ २४३ ॥

उमापतिपुरस्योर्ध्वं
स्थितं मूर्त्यष्टकं परम् ॥ २४४ ॥
शर्वादिकं यस्य सृष्टि-
र्धराद्या याजकान्ततः ।
ताभ्य ईशानमूर्तिर्या
सा मेरौ संप्रतिष्ठिता ॥ २४५ ॥
श्रीकराठः स्फटिकाद्रौ सा
व्याप्ता तन्वष्टकैर्जगत् ।
ये योगं सगुणां शम्भोः
संयताः पर्युपासते । २४६ ॥

तन्मण्डलं वा दृष्ट्वैव
मुक्तद्वैता हतत्रयाः ।

मूर्त्यष्टकमिति, तदधिष्ठातृ परमिति, अपरस्य परापरस्य च पूर्वमुक्तत्वात् । 'यस्य' इति मूर्त्यष्टकाधिष्ठातुः शर्वादेः । 'ताभ्य' इति अष्टाभ्यो मूर्तिभ्यो मध्यात् 'सगुणम्' इति सत्त्वादिवृत्तिप्रधानं न तु पराद्वयरूपम् । तन्मण्डलमिति, श्रीश्रीकण्ठाद्युक्तम् । 'मुक्तद्वैता' इति सांख्यादिक्रमेण लब्धकैवल्याः ॥२४६॥

ननु यदि नाम योगस्येयदन्तं प्राप्तौ सामर्थ्यमस्ति तत्कथमस्य अधराधरतत्त्वप्राप्तिरप्युक्ता ? इत्याशङ्क्याह

गुणानामाधरौत्तर्या-
च्छुद्धाशुद्धत्वसंस्थितेः ॥२४७॥
तारतम्याच्च योगस्य
भेदात्फलविचित्रता ।
ततो भोगफलावाप्ति-
भेदाद्भेदोऽप्यमुच्यते ॥२४८॥

'आधरौत्तर्यात्' इति गुणप्रधानभावात् । शुद्धत्वं, निर्बीजत्वात् । अशुद्धत्वं, सबीजत्वात् । 'तारतम्यात्' इति मृदुमध्याधिमात्ररूपत्वात् । फलविचित्रतेति, तत्तत्त्वप्राप्तिरूपा येनायं भेदः । कस्यचिद्योगस्योर्ध्वोर्ध्वं तत्त्वेषु प्राप्तिनिमित्तत्वम्, अन्यस्य च अधराधरेष्विति ॥२४८॥

मूर्त्यष्टकोपरिष्टात्तु
　　सुशिवा द्वादशोदिताः ।
वामाद्येकशिवान्तास्ते
　　कुङ्कुमाभाः सुतेजसः ॥२४९॥
तदूर्ध्वं वीरभद्राख्यो
　　मण्डलाधिपतिः स्थितः ।
यत्त [स्त] त्सायुज्यमापन्नः
　　स तेन सह मोदते ॥२५०॥
ततोऽप्यङ्गुष्ठमात्रान्तं
　　महादेवाष्टकं भवेत् ।

'सुतेजस' इति सूर्यकोटिसमप्रभाः । तदुक्तम्

'वामो भीमस्तथोग्रश्च शिवः शर्वस्तथैव च ।
विद्यानामधिपश्चैव एकवीरः प्रचण्डधृत् ॥
ईशानश्चाप्युमाभर्ता अजेशोऽनन्त एव च ।
तथा एकशिवश्चैव सुशिवा द्वादश स्मृताः ॥
सर्वे कुङ्कुमसङ्काशाः सूर्यकोटिसमप्रभाः ।'

(स्व० १० । १०३८)

इति । तदूर्ध्वमिति, तच्छब्देन सुशिवपरामर्शः । 'तत' इति वीरभद्रमण्डलादप्यनन्तरम् । तदुक्तम्

महादेवो महातेजा वामदेवभवोद्भवौ ।
एकपिङ्गेक्षणेशानभुवनेशपुरःसराः ॥
अङ्गुष्ठमात्रसहिता महादेवाष्टके शिवाः ।'

(स्व० १० । १०४२)

इति ॥२५०॥

एतदेवोपसंहरति

बुद्धितत्त्वमिदं प्रोक्तं
देवयोन्यष्टकादितः ॥२५१॥
महादेवाष्टकान्ते तद्
योगाष्टकमिहोदितम् ।
तत्र श्रीकण्ठमुक्तं यत्
तस्यैवोमापतिस्तथा ॥२५२॥

मूर्तयः सुशिवा वीरो
महादेवाष्टकं वपुः ।

एवंविधे च बुद्धितत्त्वे योगाष्टकमध्ये यदष्टमं श्रैकण्ठं भुवनमुक्तं तदधिष्ठाता च यः श्रीकण्ठनाथ उक्तः, तस्यैवायमुमापतेरारभ्य सर्वः प्रपञ्चः,—इत्युक्तं 'तस्यैवेत्यादि' । 'वीरो' वीरभद्रः । तदुक्तम्

'सर्वेश्वरानधिष्ठाय श्रीकण्ठः कारणेच्छया ।
एकः स बहुभी रूपैरास्ते प्रतिनिकेतनम् ॥'

इति ॥ २५२ ॥

उपरिष्टाद्धियोऽधश्च
प्रकृतेर्गुणसंज्ञितम् ॥ २५३ ॥
तत्त्वं तत्र तु संक्षुब्धा
गुणाः प्रसुवते धियम् ।

'गुणसंज्ञितं तत्त्व' गुणतत्त्वमित्यर्थः । ननु 'प्रकृतेर्महान्' (सां० का० २२) इत्युक्त्या प्रकृत्यनन्तरं तत्कार्यभूतं बुद्धितत्त्वमन्यैरुक्तम्,—इति कथमिहान्तरा गुणतत्त्वमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह 'तत्र तु' इत्यादि । तुशब्दो हेतौ । 'संक्षुब्धा' इति परस्परा-

ङ्गाङ्गिभावेन वैषम्यापत्त्या कार्यजननोन्मुखा इत्यर्थः । प्रकृतौ हि तेषामविशेषेणावस्थानम् । यदाहुः

"सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः ।"

(सा० सू० १ । ६१)

इति ॥

न च वैषम्यमनापन्नं कारणं कार्यं जनयेत्, बीजं हि जलादिसंपर्कादुच्छूनतामापन्नं सत् अङ्कुरादि उत्पादयेत् नान्यथा, तथात्वे हि मूलादपि तदुत्पादः स्यात्, तदाह

न वैषम्यमनापन्नं
कारणं कार्यसूतये ॥ २५४ ॥

अत एव वैषम्यमनापन्ना प्रकृतिः कथं बुद्धिजन्मनि कारणं स्यात् ? इत्याह

गुणसाम्यात्मिका तेन
प्रकृतिः कारणं भवेत् ।

'तेन' इति वैषम्यापत्तिभावेन । तदवश्यं प्रकृतिकार्यं तत्क्षोभरूपं गुणतत्त्वमन्तराङ्गीकार्यं येन बुद्धिजन्म स्यात् ॥

---

१ क० ख० पु० मूलस्यादिति पाठः ।

ननु यद्येवं तद्गुणतत्त्वमपि प्रकृतिः किं क्षोभं विना जनयेन्न वा? तत्राद्ये पक्षे बुद्धितत्त्वमेव तथा जनयतु किमन्तराकल्पितेन गुणतत्त्वेन। अथ सति क्षोभे तत् सोऽपि क्षोभः किं क्षोभान्तरे सत्यसति वा? इत्यनवस्था स्यात्, येन न गुणानां नापि बुद्धेर्जन्म सिद्ध्येत्; तदाह

नन्वेवं सापि संक्षोभं
विना तान्विषमान्गुणान् ॥ २५५ ॥
कथं सुवीत तत्राद्ये
क्षोभे स्यादनवस्थितिः ।

ननु भवेदयं दोषः किंतु सांख्यस्य न पुनरस्माकं, न हि नाम जडं कारणं क्षोभं विना कार्यमेव जनयितुमलं लोके बीजाङ्कुरादौ तथा दर्शनात्, तदाह

सांख्यस्य दोष एवायं

एवकारो भिन्नक्रमः। तेन सांख्यस्यैवेति। यद्वा तस्यापि नायं दोषो यत्तेन स्वत एव क्षुब्धास्ते गुणा अव्यक्तस्य रूपमिष्टम्, अन्यथा कथं तत्कार्योत्पादः स्यात्; अत एव 'प्रसवधर्मि' (सां०का० ११) इत्युक्तम्॥

तदाह

यदि वा तेन ते गुणाः ॥२५६॥

अव्यक्तमिष्टाः

ननु यद्येवं तत्तस्य 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः' इति कथं संगच्छेत ? इत्याशङ्क्याह

साम्यं तु

सङ्घमात्रं न चेतरत् ।

साम्यं पुनरत्र गुणानां सङ्घमात्रत्वं, क्षुब्धत्वेऽपि समस्पर्धितया समुदितत्वमेव केवलं विवक्षितं न त्वितरत् अक्षुब्धत्वात् अविशेषेणावस्थानं, तथात्वे हि यथोक्तदोषावकाशात्मा बाधः स्यात् ॥

तन्न सांख्यानां कश्चिद्दोष उक्तः किंतु गुणतत्त्ववादिनामेव ? इत्याशङ्क्याह

अस्माकं तु स्वतन्त्रेश-

तथेच्छाक्षोभसंगतम् ॥ २५७ ॥

अव्यक्तं बुद्धितत्त्वस्य

कारणं क्षोभिता गुणाः ।

इह तावज्जडं कारणं क्षुब्धतामनापन्नं सत् कार्यं जनयितुमेव नालमित्युक्तं, न चास्य क्षुब्धतापत्ता-

वपि क्षोभान्तरमपेक्षणीयम् ईश्वरेच्छातस्तथाभावात्, न च तामन्तरेण कार्यकारणभाव एव स्यात्,—इत्यग्रे भविष्यति,—इति नेहायस्तम् । अतश्च अस्मद्दर्शने प्रकृतितत्त्वाधिष्ठातुः स्वतन्त्रस्येश्वरस्य तथा स्वतन्त्रैवेयमिच्छा, तया क्षुब्धमव्यक्तं क्षोभिता गुणा गुणात्मतत्त्वात्मतां यातं सत् बुद्धितत्त्वस्य 'कारणं' तत्प्रसवसमर्थमित्यर्थः ॥ २५७ ॥

ननु यद्येवं तदीश्वरेच्छातः क्षुब्धं सदव्यक्तं बुद्धितत्त्वमेव जनयतु किमन्तरापरिकल्पितेन प्रतिपत्तिगौरवकारिणा गुणतत्त्वेन ? इत्याह

ननु तत्त्वेश्वरेच्छातो
यः क्षोभः प्रकृतेः पुरा ॥२५८॥
तदेव बुद्धितत्त्वं स्यात्
किमन्यैः कल्पितैर्गुणैः ।

एतदेव प्रतिविधत्ते

नैतत्कारणतारूप-
परामर्शाविरोधि यत् ॥ २५९ ॥

१ ग० पु० अविरोधीति पाठः ।

क्षोभान्तरं ततः कार्यं
बीजोच्छूनाङ्कुरादिवत्।

तद्धि नाम कारणमुच्यते यत्क्षोभापत्तावपि तद्रूपतापरामर्शमेव अवरुन्ध्यात्, उच्छूनमपि हि बीजं बीजमेवोच्यते, तेन तत्क्षोभरूपमपि गुणतत्त्वं कारणत्वपरामर्शमवरोद्धुमुत्सहते, तथात्वेऽपि कथंचित् प्रकृत्यैक्यानपायात्; अतश्च गुणतत्त्वं नाम न प्रकृतितत्त्वातिरिक्तं तत्त्वान्तरं किंतु तस्यैव कार्यजननोन्मुखं क्षुब्धं रूपान्तरमिति। तस्य हि तत्त्वान्तरत्वे सप्तत्रिंशत्तत्त्वानि स्युरिति।

'षट्त्रिंशत्तत्त्वमुख्यानि यथा शोध्यानि पार्वति।
पृथिव्यादिशिवान्तानि......................॥' (स्व० ५।२)

इत्यादि दुष्येत्।

'चतुर्विंशतितत्त्वानि ब्रह्मा व्याप्य व्यवस्थितः।
प्रधानान्तं.............................॥' (स्व० ११।४६)

इति। तथा

'..................................पुरुषः पञ्चविंशकः।'

इत्याद्यपि विरुध्येत, एवं हि प्रधानं पञ्चविंशं स्यात् पुरुषश्च षड्विंशकः इति। तस्मात् यथा मायाया

ग्रन्थितत्त्वात्मना द्वैविध्यं तथा प्रकृतेरपि क्षुब्धाक्षुब्धरूपतया,—इत्यवगन्तव्यं येन सर्वं समञ्जसं स्यात् । बुद्धितत्त्वं तु सर्वस्यैवोद्रेकादत्यन्तमेव ततो विलक्षणं बीजादिवाङ्कुरः,—इति तत्कार्यमेव न तु कारणमपि,—इत्यवश्यमन्तरा बुद्धिकारणं गुणतत्त्वमङ्गीकार्यम् । एवं 'स्वतः क्षुब्धा एव गुणाः प्रकृतिः?'—इत्यभिदधतोऽपि सांख्यस्य न दोषावकाशः,—इति प्रकाशितम् । तथात्वे हि गुणानामक्षुब्धमपि रूपं पूर्वं वक्तव्यम् अन्यथा क्षुब्धत्वं किमपेक्षं स्यात्; अत एवात्र 'बीजोच्छूनाङ्कुरादिवत्' इत्यवस्थात्रयमेव दर्शितम् ॥ २५९ ॥

एवं गुणतत्त्वं साधयित्वा तदन्तर्वर्ति भुवनजातमपि दर्शयति

क्रमात्तमोरजःसत्त्वे
　गुरूणां पङ्क्तयः स्थिताः ॥ २६० ॥
तिस्रो[1] द्वात्रिंशदेकात-
　स्त्रिंशदप्येकविंशतिः ।

---

१ क० ख० ग० पु० 'ऽपरीतेः प्राक्त्रयस्त्रिंशत्ततस्त्रिंशच्च विंशतिः ।' इति पाठः ।

स्वज्ञनयोगबलतः
क्रीडन्तो देशिकोत्तमाः ॥२६१ ॥
त्रिनेत्राः पाशनिर्मुक्ता-
स्ते ऽनुग्रहकारिणः ।

'तमोरजःसत्त्वे' इति समाहारः । तदुक्तम्

'प्रथमा तमसः पङ्क्तिरुपरिष्टाद्व्यवस्थिता ।
तेषां नामानि कथ्यन्ते यथावदनुपूर्वशः ॥
शिवः प्रभुर्वामदेवश्चण्डश्चैव प्रतापवान् ।
प्रह्लादश्चोत्तमो भीमः करालः पिङ्गलस्तथा ॥
महेन्द्रो दिनकृच्चैव प्रतोदो दक्ष एव च ।
कडेवरश्च विख्यातस्तथैव च कटङ्कटः ॥
अम्बुहर्ता च नारीशः श्वेत ऋग्वेद एव च ।
यजुर्वेदः साम्वेदस्त्वथर्वा सुशिवस्तथा ॥
विरूपाक्षस्तथा ज्येष्ठो विप्रो नारायणस्तथा ।
गण्डोदरो यमो माली गहनेशश्च पीडनः ॥
प्रथमा पङ्क्तिरुद्दिष्टा रुद्रैर्द्वात्रिंशता कृता ।
रजसश्चोपरिष्टात्तु द्वितीया पङ्क्तिरुच्यते ॥
शुक्लो दासः सुदासश्च लोकाक्षः सूर्य एव च ।
सुहोत्र एकपादश्च गृद्ध्रश्चैव शिवेश्वरः ॥
गौतमश्चैव योगीशो दधिबाहुस्तथापरः ।
ऋषभश्चैव गोकर्णो देवश्चैव गुहेश्वरः[2] ॥
गुहेशानः शिखण्डी च जटो माली तथोग्रकः ।

१ क० ख० पु० स्तोत्रेति ग० पु० तेनेति पाठः ।

२ महेश्वर इति श्रीस्वच्छन्दपाठः ।

मृगुः शिखी तथा शूली सुगतिश्च सुपालनः ॥
अट्टहासो दारुकश्च लाङ्गुलिश्च त्रिदण्डकः ।
भावनश्च तथा भाव्यो लकुलेशस्तथा परः ॥
त्रिंशद्रुद्राः समाख्याता द्वितीया पङ्क्तिरुत्तमा ।
सत्त्वस्य चोपरिष्टात्तु तृतीया पङ्क्तिरुच्यते ॥
देवाख्यो दीर्घबाहुररिर्भूतिश्च स्थाणुकः ।
सद्योजातस्तथा शण्डी षण्मुखश्चतुराननः ॥
चक्रपाणिश्च कूर्माक्षस्त्वर्धनारीश एव च ।
संवर्तकश्च भस्मीशः कामनाशन एव च ॥
कपाली भूर्भुवश्चैव वषट्कारस्तथैव च ।
वौषट्कारस्तथा स्वाहा सुधा च परिकीर्तिता ॥
[1]एकविंशतिरुद्रास्तु पङ्क्तिरेषा तृतीयिका ।(स्व० १० । १०५८)

इति ॥ २६१ ॥

इयदन्तं भुवनानि संकलयति

बुद्धेश्च गुणपर्यन्त-
मुभे सप्ताधिके शते ॥ २६२ ॥
रुद्राणां भुवनानां च
मुख्यतोऽन्ये तदन्तरे ।

बुद्धेरिति, कार्यप्रपञ्चरूपायाः । तेन पृथ्वीतत्त्वादारभ्य गुणतत्त्वपर्यन्तं मुख्यतोऽन्यथा संख्याया आनन्त्यात् भुवनानां सप्ताधिकं शतद्वयं भवेत् ।

---

१ क० ख० ग० पु० एवं विंशतीति पाठः ।

तथा हि पृथिव्यामधस्तादनन्तस्यैकं भुवनम्, अन्तः कालाग्निकूष्माण्डहाटकब्रह्मविष्णुरुद्राणां षट्, बहिः शतरुद्राणां शतं, तदधिष्ठातुर्वीरभद्रस्य चैकम्,—इत्यष्टोत्तरं शतम्। अप्तत्त्वे तदधिष्ठातुर्वीरभद्रस्य गुह्याष्टकस्य च,—इति नव भुवनानि। तेजस्तत्त्वे शिवाग्नेरतिगुह्याष्टकस्य च,—इति नव। वायुतत्त्वे प्राणस्य गुह्याद्गुह्यतराष्टकस्य च,—इति नव। आकाशतत्त्वे आकाशस्य पवित्राष्टकस्य चेति नव। तन्मात्रेषु मूर्तीनामष्टौ, कर्मेन्द्रियाधिपानां पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाधिपानां पञ्च, मनसि सोमस्यैकम्, अहङ्कारेऽहङ्कारेशस्य स्थाणवष्टकस्य चेति नव, बुद्धौ देवयोनिक्रोधतेजोयोगाख्यानि चत्वार्यष्टकानि, इति द्वात्रिंशत्, गुणतत्त्वे च पङ्क्तित्रयमिति ॥ २६२ ॥

अन्यत्र पुनरियान्विशेषः, इत्याह

योगाष्टकं गुणस्कन्धे
प्रोक्तं शिवतनौ पुनः ॥ २६३ ॥

'गुणस्कन्धे' गुणतत्त्वे ॥२६३॥

तद्ग्रन्थमेव पठति

योनीरतीत्य गौणो
　　स्कन्धे स्युर्योगदातारः ।
अकृतकृतविभुविरिञ्चा
　　हरिर्गुहः क्रमवशात्ततो देवी ॥२६४॥
करणान्यणिमादिगुणाः
　　कार्याणि प्रत्ययप्रपञ्चश्च ।
अव्यक्तादुत्पन्ना
　　गुणाश्च सत्त्वादयोऽमीषाम् ॥ २६५ ॥
धर्मज्ञानविरागा-
　　नैश्वर्यं तत्फलानि विविधानि ।
यच्छन्ति गुणोभ्योऽमी
　　पुरुषेभ्यो योगदातारः ॥ २६६ ॥
तेभ्यः परतो भुवनं
　　सत्त्वादिगुणासनस्य देवस्य ।
सकलजगदेकमातु-
　　र्भर्तुः श्रीकण्ठनाथस्य ॥ २६७ ॥

'प्रत्ययप्रपञ्च' इति विपर्ययादिः पञ्चाशदात्मकः । 'अमीषाम्' अकृतादीनां योगदातॄणाम् । एतच्चैषां

१ ग० पु० धातार इति पाठः ।

दातृत्वं यत्परेभ्योऽपि धर्मादि प्रयच्छन्तीति ।
'परत' इत्यूर्ध्वम् ॥२६७॥

ननु एभ्योऽप्यूर्ध्वमवस्थानेन अस्य किं स्यात् ?
इत्याशङ्क्याह

येनोमागुहनील-
ब्रह्मर्भुक्तकृताकृतादिभुवनेषु ।
ग्रहरूपिण्या शक्त्या
प्राण्याधिष्ठानि भूतानि ॥ २६८ ॥

'नीलो' विष्णुः, ग्रहरूपिण्येति, अवष्टम्भा-
त्मिकयेत्यर्थः । 'अधिष्ठानि' अधिष्ठितानि ॥ २६८ ॥

तत्तदधिष्ठानमेव व्याचष्टे

उपसंजिहीर्षुरिह य-
श्चतुराननपङ्कजं समाविश्य ।
दग्ध्वा चतुरो लोका-
ञ्जनलोकान्निर्मिणोति पुनः ॥२६९॥
यस्येच्छातः सत्त्वा-
दिगुणाशरीरा विसृजति रुद्राणी ।

अनुकल्पो रुद्राणया
वेदी तत्रेज्यतेऽनुकल्पेन ॥ २७० ॥
पशुपतिरिन्द्रोपेन्द्र-
विरिञ्चैरथ तदुपलम्भतो देवैः ।
गन्धर्वयक्षराक्षस-
पितृमुनिभिश्चित्रितास्तथा यागाः
॥२७१॥

'समाविश्य' इति अधिष्ठाय 'दग्ध्वा' इति अर्थात्कालाग्निरूपतया । 'रुद्राणी' उमादेवी । 'अनुकल्पो' गौणी मूर्तिः, 'वेदी' क्रियाशक्त्यात्मा पीठिका । तत्रेति वेद्यां । पशुपतिरिति, अर्थाद् बाह्यलिङ्गरूपः ॥ २७१ ॥

गुणानां यत्परं साम्यं
तदव्यक्तं गुणोर्ध्वतः ।
क्रोधेशचण्डसंवर्ता
ज्योतिःपिङ्गलसूरकौ ॥ २७२ ॥
पञ्चान्तकैकवीरौ च
शिखोदश्चाष्ट तत्र ते ।

'परं साम्यम्' इति अक्षुब्धतयावस्थानम्, अत एव

१ म० पु० च तत्र इति पाठः ।

'अव्यक्तम्' इत्युक्तम् । इह सर्वत्र भुवनेश्वराणामादिग्रहणेनैव प्रक्रान्तेऽपि संग्रहे स्वकण्ठेनैव पाठेऽयमाशयो—यदत्र बहूनि शास्त्रान्तरेष्वसमञ्जसानि पाठान्तराणि संभवन्ति,—इति श्रोतॄणां मा भूत्संमोहः—इति । तदुक्तं श्रीरुरौ

'क्रोधेशचण्डसंवर्तज्योतिःपिङ्गलसूरकाः ।
पञ्चान्तकैकवीरेशशिखोदाख्या महेश्वराः ॥'

इति । श्रीनन्दिशिखायामपि

'अष्टौ भुवनपाला ये क्रोधेशश्चण्डसंज्ञकः ।
संवर्तः पिङ्गलो ज्योतिस्तथा पञ्चान्तको विभुः ॥
एकवीरः शिखोदश्च गुणानां परतः स्थिताः ।'

इति ॥ २७२ ॥

अत्रापि शिवतनावुक्तं विशेषं दर्शयति

गहनं पुरुषनिधानं
प्रकृतिर्मूलं प्रधानमव्यक्तम् । २७३ ॥
गुणकारणमित्येते
मायाप्रभवस्य पर्यायाः ।

नन्वेवमभिधानानामत्र प्रवृत्तौ किं निमित्तम्? इत्याशङ्क्याह

यावन्तः क्षेत्रज्ञाः
सहजागन्तुकमलोपदिग्धाचितः ॥२७४॥
ते सर्वेऽत्र विनिहिता
रुद्राश्च तदुत्थभोगभुजः[1] ।
मूढविवृत्तविलीनैः
करणैः केचित्तु विकरणाकाः ॥ २७५ ॥

यतोऽत्र सर्व एव क्षेत्रज्ञा रुद्रा वा विनिहिताः सन्तः केचिन्मूढादिरूपैः करणैस्तदुत्थं भोगं भुञ्जते, केचित्तु विकरणा एव,—इति । 'सहज' आणवः । 'आगन्तुकौ' कार्ममायीयौ ॥ २७५ ॥

मूढादिरूपत्वमेव व्याचष्टे

अकृताधिष्ठानतया
कृत्याशक्तानि मूढानि ।
प्रतिनियतविषयभाञ्जि
स्फुटानि शास्त्रे विवृत्तानि ॥२७६॥
भग्नानि महाप्रलये
सृष्टौ नोत्पादितानि लीनानि ।

---

1 ग० पु० भोगभाज इति पाठः ।

इच्छाधीनानि पुन-

विंकरणसंज्ञानि कार्यमप्येवम् ॥ २७७ ॥

'कृत्यं' शब्दाद्यालोचनम्; अत एव बाधिर्यादिविशिष्टवृत्तित्वे हेतुः 'प्रतिनियतविषयभाञ्जि' इति । सृष्टावनुत्पाद एव लीनत्वे हेतुः । 'इच्छाधीनानि' इति स्वात्मायत्तानीत्यर्थः । अत एव श्रीकण्ठादीनां स्वतन्त्रेन्द्रियत्वम् । यदुक्तमत्रैव

'तेषूमापतिरेव प्रभुः स्वतन्त्रेन्द्रियो विकरणात्मा ।'

(तं० ८ । २२९)

एवमिति, मूढादिभेदाच्चतुर्धा ॥२७७॥

पुंस्तत्त्वे तुष्टिनवकं

सिद्धयोऽष्टौ च तत्पुरः ।

तावत्य एवाणिमादि-

भुवनाष्टकमेव च ॥ २७८ ॥

तावत्यो, नवाष्टौ च । तदुक्तम्

'अम्बा च सलिला ओघा वृष्टिः सार्धं च तारया ।
सुतारा च सुनेत्रा च कुमारी च ततः परम् ॥
उत्तमाम्भसिका चैव तुष्टयो नव कीर्तिताः ।
तारा चैव सुतारा च तारयन्ती प्रमोदिका ॥
प्रमुदिता मोदमाना रम्यका च ततः परम् ।
सदाप्रमुदिका चैव सिद्ध्यष्टकमुदाहृतम् ॥
अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च ।

प्राकाम्यं च तथेशित्वं वशित्वं यदुदाहृतम् ॥
यत्र कामावसायित्वमणिमाद्यष्टकं स्मृतम् ।'
(स्व० १० । १०७०)

इति ॥ २७८ ॥

तुष्ट्यादीनां च किं रूपम् ? इत्याशङ्क्याह

अतत्त्वे तत्त्वबुद्ध्या यः
सन्तोषस्तुष्टिरत्र सा ।
हेयेऽप्यादेयधीः सिद्धिः

न चैतदस्मदुपज्ञमेवेत्याह

तथा चोक्तं हि कापिलैः ॥२७९॥

तदाह

[1]आध्यात्मिकाश्चतस्रः
प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
पञ्च विषयोपरमतोऽ-
र्जनरक्षासङ्गसंक्षयविघातैः ॥२८०॥
ऊहः शब्दोऽध्ययनं
दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ
सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥२८१॥

१ सा० का० ५०—५१ ।

'आध्यात्मिका' इति अनात्मरूपे प्रकृत्यादौ भवन्तीत्यर्थः । तत्र प्रधानमहदादिरूपतयाष्टविधा प्रकृतिरेव विश्वोत्पत्तिनिमित्तं नान्यत्,—इति तत्रैव सङ्गद्वेषादिनिवृत्तिनिमित्तं भोक्तृत्वाद्यध्यवस्यतो योगिनः प्रकृत्याख्या तुष्टिः । एवं च प्रकृतेरविशेषात् सर्वदा सर्वस्माच्च सर्वस्योत्पत्तिः स्यात्,—इति यथास्वोपादानं भावानामुत्पादो न्याय्यः,—इति । तदेव विश्वकारणम्,— इति पृथिव्यादावुपादान एव भोक्तृत्वाद्यध्यवस्यत उपादानाख्या । एवमपि कालमपेक्ष्य भावानामुत्पत्तिरिति स एव विश्वकारणम्,—इति तत्रैव भोक्तृत्वाद्यध्यवस्यतः कालाख्या । एवमपि भाग्यविशेषात्फलविशेषः,—इति तेषामेव विश्वकारणत्वमिति तत्रैव भोक्तृत्वाद्यध्यवस्यतो भाग्याख्येति चतस्रः । पञ्चेति, बाह्यविषयोपरमस्य पञ्चहेतुत्वात्, ते चार्जनादयः, सर्वस्य सुखार्थं विषयेषु प्रवृत्तिः न च तेभ्यः कदाचिदपि तद्भवेत् यद्विषयाणामर्जनादौ त्रितये यतमानस्य पुंसः परं कष्टमेव, एवमपि एषामाकस्मिकः स्वयमेव संक्षयः,—इति महत्कष्टम्, न चैतत्परोपघातं विना सिद्ध्येत्,—

इति कष्टात्कष्टतरम् । तदेषामेवं दोषदर्शनान्माध्यस्थ्यमवलम्बमानस्य योगिनः पञ्चेति नवाम्बाद्यास्तुष्टयः क्रमेण उक्ताः । अनेन च पाठेनैवमीश्वरकृष्णः शिक्षितो—यदन्यथा नवानां तुष्टीनां स्वकपाठेनैवोपादानं न स्यादिति । ऊहः प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यतिरेकेण स्वयमेव तत्तदर्थविषयः प्रत्ययः, शब्दः स्वयमेवमप्रतिपत्तौ तद्विषयः सकृद्गुरूपदेशः, अध्ययनमेवमप्रतिपत्तौ तत्रैव पौनःपुन्येनाभ्यासः, एषां पञ्च प्रत्यनीका दुःखत्रयं सन्देहो दौर्भाग्यं चेति । तत्र दुःखत्रयस्य शास्त्रान्तरदृष्टैरुपायैर्विघातं कृत्वा कल्याणमित्रपरिचयाच्च सन्देहं व्युदस्य, दानेन च दौर्भाग्यमपाकृत्य पूर्वेषां त्रयाणामन्यतमेन साधयन्ति,—इत्यष्टौ सिद्धयस्ताराद्याः क्रमेण उक्ताः । ननु सर्वेषामविशेषेणैताः सिद्धयः किं न स्युरित्याशङ्क्योक्तम् 'सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः' इति पूर्वो विपर्ययाशक्त्यतुष्टिलक्षणोऽङ्कुशो निरोधकारित्वात्, तेनाविशेषेण सर्वप्राणिषु सिद्धीनामप्रवृत्तिरिति ॥२८१॥

अणिमाद्यूर्ध्वतस्तिस्रः
पङ्क्तयो गुरुशिष्यगाः ।
तत्रापि त्रिगुणाच्छाया-
योगात् त्रित्वमुदाहृतम् ॥ २८२ ॥
नाडीविद्याष्टकं चोर्ध्वं
पङ्क्तीनां स्यादिडादिकम् ।

तत्रापीति, अपिशब्देन न केवलं गुणतत्त्वे गुरूणां गुणत्रययोगितया त्रित्वमुक्तं यावदिहापि,—इत्यभिहितम् । तदुक्तम्

'यथोर्ध्वं गुरुशिष्याणां पङ्क्तित्रयमतः शृणु ।
मस्करी पूरणः कृत्स्नः कपिलः काश एव च ॥
सनत्कुमारगौतमवसिष्ठाद्यांशकास्तथा ।
काश्यपो नासिकेतुश्च गालवो भौतिकस्तथा ॥
शाकल्यस्तु समाख्यातो दुर्वासाः परमो मुनिः ।
वाल्मीकिश्च गुरुश्रेष्ठः सपराशरगालवः ॥
पिप्पलादश्च सौमित्रो वायुपुत्रो भदन्तकः ।
मस्कर्यादिभदन्तान्ता दृष्टादृष्टस्य वादिनः ॥
द्वाविंशतिर्गुरुवराः प्रथमा पङ्क्तिरिष्यते ।
जह्नुश्च तृणबिन्दुश्च मुनिस्तार्क्ष्यस्तथैव च ॥
ध्यानाग्रयोऽथ दीर्घश्च होताजगर एव च ।
अगस्त्यो वसुभौमश्च उपाध्यायश्च कीर्तितः ॥

शुक्रो भृग्वङ्गिरा रामो जमदग्निसुतोऽध्वगः ।
स्थूलशिरा बालखिल्यो मनुजश्चेति कीर्तितः ॥
वज्रात्रेयो विशुद्धश्च शिवश्चारुस्थानुगः ।
जह्वादिचारुपर्यन्ता द्वितीया पङ्क्तिरिष्यते ॥
हरो जण्ठी प्रतोदश्च ग्रमरेशश्चतुर्थकः ।
कृष्णपिङ्गेशरुद्रश्च इन्द्रजिद्वृषभः शिवः ॥
यमः क्रूरश्च विख्यातो गङ्गाधर उमापतिः ।
भूतेश्वरः कपालीशः शङ्करश्च तथैव च ॥
अर्धनारीश्वरश्चैव पिङ्गलश्च तथा परः ।
महाकालश्च संवर्तो मण्डली त्वेकवीरकः ॥
तथा चान्यश्च विख्यातो भारभूतेश्वरो ध्रुवः ।
जह्न्वादिचारुपर्यन्ता ऋषयः पञ्चविंशतिः ॥
हरादयो ध्रुवान्ताश्च गुरवो विंशतिः स्मृताः ।'
(स्व० १० । १०८३)

इति । अत्र च पङ्क्तिद्वये गुरुशब्दोपादानान्मध्यमायां पङ्क्तौ शिष्या एव,—इत्यर्थसिद्धम् । नाडीरूपाश्च ता विद्यास्तदधिष्ठातृदेवता इत्यर्थः । तदुक्तम्

'इडा च चन्द्रिणी चैव शान्तिः शान्तिकरी तथा ।
माला च मालिनी चैव स्वाहा चैव सुधा तथा ॥' स्व०१० । १०८५)

इति ॥ २८२ ॥

ननु नाड्यधिष्ठातृदेवतानां पुंस्तत्त्वावस्थाने किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

पुंसि नादमयी शक्तिः
प्रसराख्या च यत्स्थिता ॥ २८३ ॥

चोऽवधारणे। यद्यस्मात्पुंस्तत्त्वाधिष्ठातरि संकुचितरूपत्वात् अणुशब्दादिव्यपदेश्ये पुंस्येव, नदति स्वात्माभेदेन विश्वं परामृशति इति 'नादः' स्वातन्त्र्यात्मपरकर्तृत्वलक्षणो विमर्शः, तन्मयी शक्तिर्बहीरूपतया प्रसरणशीलत्वात् प्रसराख्या स्थिता, क्रियाशक्तिपर्यन्तेन स्थूलरूपेण स्फुरतीत्यर्थः । इदमुक्तं भवति, चिच्छक्तिरेव हि स्वस्वातन्त्र्यात् संकुचितात्मरूपतामाभास्य देहाद्यात्मतामपि जिघृक्षुः प्रथमं नाडीरूपतामियादिति । यदुक्तं प्राक्

'चित्स्पन्दप्राणवृत्तीनामन्त्या या स्थूलता सुषिः ।
सा नाडीरूपतामेत्य देहं सन्तानयेदिदम्' ॥ (तं० ७ । ६६)

इति ॥ २८३ ॥

ननु भवेदेवं यदि पुंसः कर्तृत्वं सिद्ध्येत्, तदेव पुनरतिदुर्लभं यत् तथात्वेऽस्य क्षीरादिवदचैतन्यं स्यात्,—इत्याशङ्क्याह

न ह्यकर्ता पुमान्कर्तुः
कारणत्वं च संस्थितम् ।

एवं हि भुजिक्रियाकर्तृत्वायोगात् भोक्तृत्वमपि अस्य न स्यात् । ननु भवद्भिर्जगतां कार्यत्वं साधयितुं पुंसः कर्तृत्वमभ्युपेयते, तच्च अस्माकं प्रकृतिरेव उद्वोढुमुत्सहते,—इति किं तेन अचैतन्याधायिना,—इत्याशङ्क्योक्तं 'कर्तुः कारणत्वं च संस्थितम्' इति । कर्तुरिति न तु जडस्य प्रकृत्यादेः । एतच्च समनन्तराह्निक एव साधयिष्यते तत एवावधार्यम् ॥

ननु यद्यचैतन्यात्पुंसः कर्तृत्वं नाभ्युपेयेत तत्तथात्वेऽपि तन्नोपरमेत्, इत्याह

अकर्तर्यपि वा पुंसि
　सहकारितया स्थिते ॥ २८४ ॥
शेषकार्यात्मतैष्टव्या-
　न्यथा सत्कार्यहानितः ।

इह तावद्विश्वोत्पत्तौ प्रकृतिः कारणं सा च पुरुषमनपेक्ष्य न किंचिदाधातुं शक्नुयात् तत्संयोगेनैव विश्वोत्पादस्योक्तत्वात् । यदाहुः

पुरुषस्य दर्शनार्थः कैवल्यार्थस्तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संसर्गस्तत्कृतः सर्गः ॥ (सां० २१ का०)

इति । तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् पुमानपि विश्वो-

त्पत्तौ कारणं, तच्च विश्वस्य तद्रूपानुवृत्त्यसंभवात् नोपादानरूपं किंतु सहकारिरूपं तथात्वे च अस्योपादेयातिरिक्तसहकार्यात्मतावश्यमेषितव्यान्यथा सत्कार्यवादो हीयेत,—इत्येवमपि अस्य विश्वात्मतापरिणामादचैतन्यमेवापतेत् ॥२८४॥

तदेवं विश्वोत्पत्तौ पुंस एव कर्तृत्वमेष्टव्यं येनास्य तत्तद्रूपोपग्रहेऽपि स्वस्वरूपाप्रच्युतेरचैतन्यं न स्यात्, तदाह

तस्मात्तथाविधे कार्ये
या शक्तिः पुरुषस्य सा ॥२८५॥
तावन्ति रूपाण्यादाय
पूर्णतामधिगच्छति ।

'तथाविध' इति क्रियाशक्त्यात्मनि स्थूलरूपे । तावन्तीति, नाडीविद्यादिरूपाणि । पूर्णतामित्येवमपि स्वात्ममात्रविश्रान्तत्वात् ॥२८१॥

इदानीं प्रकृतमेवानुसरति

नाड्यष्टकोर्ध्वे कथितं
विग्रहाष्टकमुच्यते ॥ २८६ ॥

कथितमिति, सर्वशास्त्रे ॥२८६॥

तदाह

कार्यं हेतुर्दुःखं
　　सुखं च विज्ञानसाध्यकरणानि ।
साधनमिति विग्रहता-
　　युगष्टकं भवति पुंस्तत्त्वे ॥२८७॥

कार्यं तन्मात्रं हेतुरिति, वागादीन्द्रियदशकात्म कारणम् । 'विज्ञानसाध्य' इत्यनेन बुद्धिकर्मेन्द्रियाभिव्यङ्ग्यं ज्ञानमात्रं व्यापारमात्रं चोक्तम्। करणेति, अन्तःकरणत्रयम् । साधनमिति, सर्वकारणं प्रधानमित्यर्थः । विग्रहतायुगिति, सूक्ष्मशरीरारम्भकत्वात्, भवति—इति सूक्ष्मेण रूपेण, स्थूलेन रूपेणैषामुक्तत्वात्, परेण च रूपेण मायाया वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २८७ ॥

भुवनं देहधर्माणां
　　दशानां विग्रहाष्टकात् ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं
　　ब्रह्माकल्काक्रुधो गुरोः ॥ २८८ ॥

शुश्रूषाशौचसन्तोषा
ऋजुतेति दशोदिताः ।
पुंस्तत्त्व एव गन्धान्तं
स्थितं षोडशकं पुनः ॥ २८९ ॥
आरभ्य देहपाशाख्यं
पुरं बुद्धिगुणास्ततः ।
तत्रैवाष्टावहंकार-
स्त्रिधा कामादिकास्तथा ॥ २९० ॥
पाशा आगन्तुक[2]गाणो-
शवैद्येश्वरभेदिताः ।
त्रिविधास्ते स्थिताः पुंसि
मोक्षमार्गोपरोधकाः ॥ २९१ ॥

विग्रहाष्टकादिति, ऊर्ध्वम् । पुंस्तत्त्व एवेत्यर्थात्, दशविधस्यापि धर्मस्योर्ध्वम् । देहपाशेत्याद्यावृत्त्यापि एतदनन्तरं देहपाशानां सूक्ष्मदेहारम्भिणां विषय-शब्दवाच्यानां शब्दादीनां पञ्चानामपि पुरं व्याख्ये-यम् । तदुक्तम्

---

१ ग० पु० के मनः इति पाठः ।

२ ग० पु० आगन्तुकयोगशैवेश्वरभिदोदिता इति पाठः ।

'शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः।
विषयास्तु समाख्याताः शोधनीयाः प्रयत्नतः॥'

(स्व० १०।१०९६)

इति। एतच्च यद्यपि श्रीस्वच्छन्दे त्रिविधादहङ्कारादनन्तरमुक्तं तथापि इह विकारषोडशकसाजात्येनैवं व्याख्यातम्। शब्दादीनामेव च सर्वतोमुखं परं बन्धकत्वं समस्ति,—इति परसूक्ष्मस्थूलतयैषां तत्र तत्र पौनःपुन्येन शोध्यत्वेनाभिधानम्,—इति न कश्चिद्दोषः। कामादिकाः पाशास्त्रिविधा उदिता इति संबन्धः। एषां चात्र अवस्थाने हेतुर्मोक्षभागोंपरोधका इति। तदुक्तम्

'कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहः पैशुन्यमेव च।
जन्ममृत्युजराव्याधिक्षुत्तृट्तृष्णास्तथैव च॥
विषादश्च भयं चैव मदो हर्षस्तमेव च।
रागो द्वेषश्च वैचित्त्यं कुपितानृतद्रोहिता॥
माया मात्सर्य धर्मश्च अधर्मश्चास्वतन्त्रता।
आगन्तुकाश्च बोद्धव्या गणपाशास्त्रिबोध मे॥
देवी नन्दिमहाकालौ गणेशो वृषभस्तथा।
भृङ्गी चण्डेश्वरश्चैव कार्तिकेयोऽष्टमः स्मृतः॥
अनन्तस्त्रितनुः सूक्ष्मः श्रीकण्ठश्च शिवोत्तमः।
शिखण्डी चैकनेत्रश्च एकरुद्रस्तथा परः॥
विद्येश्वराष्टकान्पाशान्दीक्षाकाले विशोधयेत्।'

(स्व० १०।११०१)

इति ॥ २६१ ॥

नन्विह त्रिविधाः पाशाः—आणवः कार्मो मायीयश्चेति । तत्र विकारषोडशकादेः पाशत्वं यद्यभिधीयते तदास्तां, स हि मायीयस्यैव पाशस्य प्रपञ्चः; यत्पुनरिदं गणानां विद्येशानां च पाशत्वमुच्यते तदपूर्वमिव नः प्रतिभासते,—इत्याशङ्क्याह

यत्किंचित्परमाद्वैत-
संवित्स्वातन्त्र्यसुन्दरात् ।

पराच्छिवादुक्तरूपा-
'दन्यत्तत्पाश उच्यते ॥ २६२ ॥

इह खलु पूर्वमुक्तस्वरूपात्प्रकाशैकमात्रवपुषः 'परात्' पूर्णाच्छिवात् यत्किंचित् न तु नियतमेव 'अन्यत्' अतिरिक्तं तन्निखिलमेव पाश उच्यते, बन्धकतयैव अभिमतमित्यर्थः । ननु परस्मात्प्रकाशादन्यन्नाम न किंचिदेव संभवेत् तदतिरेकेणास्य भानायोगात्, तथात्वे वा तदेकमात्ररूपत्वात् तत्कस्य पाशत्वेन अभिधानम् ? इत्याशङ्क्योक्तं 'परमाद्वैत-

संवित्स्वातन्त्र्यसुन्दरात्' इति। स हि परः शिवः परमाद्वैतसंविद्रूपत्वेऽपि स्वातन्त्र्यसुन्दरो येन स्वं स्वरूपं गोपयित्वा तेन तेन संकुचितेन रूपेण प्रस्फुरेत्, यतोऽयं भेदप्रथात्मा मायीय एव मलः प्रबलतामियात् ॥ २९२ ॥

नन्वेवं वेदकैकस्वरूपात् पराच्छिवादन्ये वेद्यैकरूपास्तनुकरणादयो जडा यदि पाशत्वेनेष्यन्ते तदास्तां, कथं पुनः वेदकैकस्वभावाः पररूपाः प्रमातारोऽपि ? इत्याशङ्क्याह

तदेवं पुंस्त्वमापन्ने[1]
पूर्णोऽपि परमेश्वरे ।
तत्स्वरूपापरिज्ञानं
चित्रं हि पुरुषास्ततः ॥ २९३ ॥

इह खलु पारमेश्वराद्रूपात् भेदेन प्रथनं नाम बन्धो यदख्यातिरिति सर्वत्रोद्घोष्यते, तच्च वेदकानां वेद्यानां चाविशिष्टम्,—इति सर्वेषामपि पाशरूपतायां समानः पन्थाः। एवमपि तत्स्वरूपापरिज्ञाने पुंसामन्योन्यमतिशयः संभवेत् येनैषा-

१ क० ख० पु० तदेव पुंस्त्वमादत्ते इति पाठः ।

मपि वैचित्र्यम् । तथा हि—कस्यचिदेक एव मलः कस्यचित् द्वौ, कस्यचित्त्रयोऽपीति । एवमपि पाशरूपतायामेषां न कश्चिद्विशेषः, पारमेश्वरस्य स्वरूपापरिज्ञानस्य तादवस्थ्यात् । एवं च विद्येशत्वं त्वपरा मुक्तिः,—इत्यादि युक्तमेव । अत एव

'समनान्तं वरारोहे पाशजालमनन्तकम् ।' (स्व० ४।४२९)

इत्याद्युक्तम् ॥ २६३ ॥

एवमिहापि अनुक्तं यत्किंचित्पराच्छिवादन्यत् तत्सर्वं पाशतयैव ज्ञेयमित्याह

उक्तानुक्तास्तु ये पाशाः
परतन्त्रोक्तलक्षणाः ।
ते पुंसि सर्वे तांस्तत्र
शोधयन्मुच्यते भवात् ॥ २६४ ॥

पुंस ऊर्ध्वं तु नियति-
स्तत्रस्थाः शंकरा दश ।
हेमाभाः सुसिताः काल-
तत्त्वे तु दश ते शिवाः ॥ २६५ ॥

कोटिः षोडशसाहस्रं
प्रत्येकं परिवारिणः ।
रागे वीरेशभुवनं
गुर्वन्तेवासिनां पुरम् ॥ २९६ ॥
पुरं चाशुद्धविद्यायां
स्याच्छक्तिनवकोज्ज्वलम् ।
मनोन्मन्यन्तगास्ताश्च
वामाद्याः परिकीर्तिताः ॥ २९७ ॥
कलायां स्यान्महादेव-
त्रयस्य पुरमुत्तमम् ।

'शंकरा' इत्येतत्संज्ञाः ।

'वामदेवस्तथा शर्वस्तथा चैव भवोद्भवौ ।
वज्रदेहः प्रभुश्चैव दाता च क्रमविक्रमौ ॥
सुप्रभेदश्च दशमो नियत्यां शंकराः स्मृताः ।'
(स्व० १० । ११०४)

इति । हेमाभा इति, शंकराः । सुसिता इति, शिवाः । तदुक्तम्

'हेमाभाः शंकराः प्रोक्ताः शिवाः स्फटिकसंनिभाः ।'
(स्व० १० । ११०८)

इति ।

'शुद्धो बुद्धः प्रबुद्धश्च प्रशान्तः परमाक्षरः ।
शिवश्च सुशिवश्चैव ध्रुवश्चाक्षरशंभुराट् ॥
दशैते कालतत्त्वे तु शिवा ज्ञेया वरानने ।'
(स्व० १० । ११०७)

इति च । वीरेशभुवनमिति, अर्थादष्टसंख्यावच्छिन्नम् । 'परम्' इति अन्यत् दशसंख्यावच्छिन्नम् । तदुक्तम्

'अत ऊर्ध्वं हरिहरौ रागतत्त्वे निबोध मे ।
संहृष्टः सुप्रहृष्टश्च सुरूपो रूपवर्धनः ॥
मनोन्मनो महावीरो वीरेशाः परिकीर्तिताः ।'
(स्व० १० । १११२)

इति ।

'कल्याणः पिङ्गलो बभ्रुर्वीरश्च प्रभवस्तथा ।
मेधातिथिश्छेदकश्च दाहकः शास्त्रकारिणः ॥
पञ्च शिष्यास्तथाचार्या दशैते संव्यवस्थिताः ।'
(स्व० १० । १११४)

इति च । 'ता' इति शक्तयः । तदुक्तम्

'वामा ज्येष्ठा च रौद्री च काली विकरणी तथा ।
बलविकरणी चैव बलप्रमथनी तथा ॥
सर्वभूतदमनी च तथा चैव मनोन्मनी ।' (स्व० १०।११४४)

इति च । अत्र च स्त्रीपाठ एव साधुर्महाजनैः परिगृहीतत्वात् । उत्तममिति, विश्वस्य परायां काष्ठायामधिरोहात् । तदुक्तम्

'महादेवो महातेजा महाज्योतिः........।'

इति ॥ २९७ ॥

इदानीं ग्रन्थितत्त्वशक्त्यात्मना त्रिप्रकारं मायायाः स्वरूपं निरूपयति

ततो माया त्रिपुटिका
मुख्यतोऽनन्तकोटिभिः ॥२९८॥
आक्रान्ता सा भगबिलैः
प्रोक्तं शैव्यां तनौ पुनः ।
अङ्गुष्ठमात्रपर्यन्तं
महादेवाष्टकं निशि ॥ २९९ ॥
चक्राष्टकाधिपत्येन
तथा श्रीमालिनीमते ।

मुख्यत इति, अन्यथा हि अस्या वक्ष्यमाणदृशा पुटानामानैक्यम् । 'महादेवाष्टकं निशि' इत्यत्रापि 'शैव्यां तनौ' इति योज्यम् । तदुक्तं तत्र

'भगबिलसहस्रकलितं गुहाशिरो यत्प्रपञ्चसर्वगतम् ।'

इति ।

'तत्रानघप्रभावः प्रथमश्चक्राधिपो महातेजाः ।
वामो नाम्ना बलवान् द्वितीयचक्राधिपो रुद्रः ॥

चक्रं भवोद्भवाख्यस्तृतीयमधितिष्ठति स्ववीर्येण ।
प्रभुरेकपिङ्गचक्षुश्चक्रस्य पतिश्चतुर्थस्य ॥
ईशान इति प्रथितो यश्चक्रं पञ्चमं प्रवर्तयति ।
षष्ठस्याधिष्ठाता भुवनेशो भुवनचक्रस्य ॥
प्रथितः पुरःसराख्यो यः सप्तमचक्रनायको देवः ।
अङ्गुष्ठमात्रनामा पतिरष्टमभुवनचक्रस्य ॥'

इति च । न केवलमत्रैवैतदुक्तं यावदन्यत्रापि,—इत्याह 'तथा श्रीमालिनीमते' इति । यदुक्तं तत्र

'महातेजःप्रभृतयो मण्डलेशानसंज्ञकाः ।
मायातत्त्वे स्थितास्तत्र वामदेवभवोद्भवौ ॥
एकपिङ्गेक्षणेशानभुवनेशपुरःसराः ।
अङ्गुष्ठमात्रसहिताः कालानलसमत्विषः ॥'

(मा० वि० ५ । २९)

इति ॥ २९९ ॥

अत्र च श्रीपूर्वशास्त्रादपि विशेषान्तरमस्ति,—इत्याह

वामाद्याः पुरुषादौ ये
प्रोक्ताः श्रीपूर्वशासने ॥ ३०० ॥
ते मायातत्त्व एवोक्ता-
स्तनौ शैव्यामनन्ततः ।

पुरुषादाविति, आदिशब्दाद्रागतत्त्वम् । यदुक्तं तत्र

'पुरुषे वामभीमोग्रभवेशानैकवीरकाः ।
प्रचण्डो माधवोऽजश्च अनन्तैकशिवावथ ॥'

(मा० वि० ५ । २६)

इति । 'अनन्तत' इति अनन्तपर्यन्तमित्यर्थः । यदुक्तं तत्र

'वामस्य ततो भुवनं तस्माद्भैमं ततोऽपि चोग्रस्य ।
तस्माद्भवस्य भुवनं तदुपरि शर्वस्य देवस्य ॥'

इति ।

'तस्माद्गुणौर्विचित्रैर्भुवनवरं चकवीरस्य ।'

इति ।

'अपरिमितगुणनिधानं भुवनवरं तदुपरि प्रचण्डस्य ।
यत्र प्रचण्डनामा स्थितोऽनुशास्त्येकवीरादीन् ॥'

इति च ॥ ३०० ॥

अत्र चैषामुपदेशेन कोऽर्थः ? इत्याशङ्क्याह

कपालव्रतिनः स्वाङ्ग-
होतारः कष्टतापसाः ॥ ३०१ ॥
सर्वाभयाः खड्गधारा-
व्रतास्तत्तत्त्ववेदिनः ।

'तत्तत्त्ववेदिन' इति वामादिसायुज्यभाज इत्यर्थः । तदुक्तम्

'ज्ञातज्ञेया विप्राः कापालव्रतभृतो विगतसंगाः ।
भस्मोपलेपनिष्ठा व्रजन्ति वामस्य सायुज्यम् ॥
उपलब्धवेदनीया अतिभीमपदेप्सवो निजशिरोभिः ।
स्वयमुल्लूनैरिष्ट्वा भैमं गच्छन्ति तद्धाम ॥
विहितोग्रयोगविधयो ये धीरा दुष्करे तपस्युग्रे ।
ध्यायन्त्युग्रमजस्रं तेऽपि लभन्ते गुणानौग्रान् ॥
विज्ञाय भवं देवं भीतानामभयदानसंसिद्धाः ।
भवपदमारोहन्तो ध्यानाहितचेतसो विप्राः ॥
स्रग्वस्त्रालङ्कारैरभिरामं रूपमात्मनः कृत्वा ।
असिधाराव्रतनिष्ठाः पूर्वपदं ध्यायिनो यान्ति ॥'

इति ॥ ३०१ ॥

नन्वेषामपि सृष्ट्यादिकारी प्रभुरनन्तोऽस्ति,–इति किमेतावत्पदप्राप्त्या,–इत्याशङ्क्याह

क्रमात्तत्तत्त्वमायान्ति
यत्रेशोऽनन्त उच्यते ॥ ३०२ ॥

'तत्तत्त्वम्' इति मायीयं प्रधानं भुवनमित्यर्थः । ईश इति, अर्थादियदन्तस्याध्वनः ॥३०२॥

किमत्र प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

उक्तं च तस्य परतः
स्थानमनन्ताधिपस्य देवस्य ।

---

१ ग० पु० विगलितसङ्गा इति पाठः ।

स्थितिविलयसर्गकर्तु-
　　र्गुहाभगद्वारपालस्य ॥ ३०३ ॥

उक्तमिति, शिवतनावेव। 'परत' इत्यूर्ध्वम्। 'गुहा' इति माया ॥ ३०३ ॥

स्थित्यादिकारित्वमेवास्य दर्शयति

धर्मानणिमादिगुणा-
　　ञ्ज्ञानानि तपःसुखानि योगांश्च ।
मायाबिलात्प्रदत्ते
　　पुंसां निष्कृष्य निष्कृष्य ॥ ३०४ ॥
तच्छक्तीद्धस्वबला
　　गुहाधिकारान्धकारगुणदीपाः ।
सर्वेऽनन्तप्रमुखा
　　दीप्यन्ते शतभवप्रमुखान्ताः ॥ ३०५ ॥
सोऽव्यक्तमाधिष्ठाय
　　प्रकरोति जगन्नियोगतः शम्भोः ।
शुद्धाशुद्धस्रोतोऽ-
　　धिकारहेतुः शिवो यस्मात् ॥ ३०६ ॥

१ क० ख० पु० तस्मादिति पाठः ।

तच्छक्तीति, तच्छब्देन अनन्तपरामर्शः । अनेन च न केवलमयं क्षेत्रज्ञानामेव स्थितिं विधत्ते यावद्रुद्राणामपीत्युक्तम्। 'गुणाः' सर्वज्ञत्वादयः। अनन्तप्रमुखा इति, अनन्तस्वामिका इत्यर्थः । जगदिति, कार्यकारणात्मनियोगतः शम्भोरिति, न तु स्वेच्छामात्रात्। अत्र हेतुः 'शुद्धेत्यादिना' । तदुक्तं तत्र

'अव्यक्तमधिष्ठाय प्रकरोति जगद्यतः स देवेशः ।
संसारमहाविवरे पर्यस्तांस्त्रायते च यतः ॥
शिवयोगबलोपेतस्तस्मात्पत्युर्नियोग आसीनः ।
शुद्धाशुद्धस्रोतोऽधिकारहेतुः शिवो ज्ञेयः ॥'

इति ॥ ३०६॥

ननु को नाम शुद्धाशुद्धयोः स्रोतसोरधिकार ? इत्याशङ्क्याह

शिवगुणयोगे तस्मिन्
महति पदे ये प्रतिष्ठिताः प्रथमम् ।
तेऽनन्तादेर्जगतः
सर्गस्थितिविलयकर्तारः ॥ ३०७ ॥
मायाबिलमिदमुक्तं
परतस्तु गुहा जगद्योनिः ।

'महति पदे' इति शुद्धे स्रोतसि । तस्य विशेषणं 'शिवगुणयोगे' इति, सर्वज्ञत्वादिसंभवात् । अनन्तादेरिति 'अनन्तो' मायातत्त्वाधिष्ठाता । मायाबिलमिति, ग्रन्थिरूपा माया, गुहेति, तत्त्वरूपा । 'परत' इति अशुद्धे स्रोतसीत्यर्थः । तेन ग्रन्थितत्त्वरूपतया द्विविधापि माया जगद्योनिरिति संबन्धः । उक्तं च तत्र

'परतो गुहा भगवती जगतामुत्पत्तिकारणं माया ।
यस्यां स्थितिमनुभूय प्रविलीयन्ते पुनर्लोकाः ॥'

इति ॥ ३०७ ॥

अत्र च भगसंज्ञायां प्रवृत्तौ किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

उत्पत्त्या तेष्वस्याः
पतिशक्तिक्षोभमनुविधीयमानेषु ॥३०८॥
योनिविवरेषु नाना-
कामसमृद्धेषु भगसंज्ञा ।
कामयते पतिरेना-
मिच्छानुविधायिनीं यदा देवीम् ॥३०९॥

१ ग० पु० येष्विति पाठः ।

प्रतिभगमव्यक्ताद्याः
प्रजास्तदास्याः प्रजायन्ते ।

'तेषु' इति सृष्ट्यादिलाभरूपेष्वित्यर्थः । 'अस्या' इति ग्रन्थिरूपाया मायायाः । 'एनाम्' इति ग्रन्थिरूपामेव मायाम् । 'प्रतिभगम्' इति भगे भगे इत्यर्थः । अत एव प्रकृत्यण्डादेरसंख्यातत्वम् । एतत्साम्यनिमित्त एव चात्र लौकिकः स्त्रीपुंसवृत्तान्तोऽपि कटाक्षितः ॥ ३०६ ॥

एते चानवच्छिन्ना इत्याह

तेषामतिसूक्ष्माणा-
मेतावत्त्वं न वर्ण्यते विधिषु ॥३१०॥

'विधिषु' शास्त्रेषु ॥ ३१० ॥

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेन द्रढयति

अववरकाण्येकस्मि-
न्यद्वत्साले बहूनि बद्धानि ।
योनिबिलान्येकस्मिं-
स्तद्वन्मायाशिरःसाले ॥ ३११ ॥

मायापटलैः सूक्ष्मैः
कुड्यैः पिहिताः परस्परमदृश्याः ।
निवसन्ति तत्र रुद्राः
सुखिनः प्रतिबिलमसंख्याताः ॥३१२॥
स्थाने सायुज्यगताः
सामीप्यगताः परे सलोकस्थाः ।

'तत्र स्थाने' इति ग्रन्थिरूपायां मायायाम् । असंख्यातत्वे निमित्तमाह 'सायुज्य' इत्यादि ॥३१२॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

प्रतिभुवनमेवमयं
निवासिनां गुरुभिरुद्दिष्टः ॥३१३॥

एषां चाधिष्ठातृभिः समामियत्ताकलने निमित्ताभावं दर्शयति

अपि सर्वसिद्धवाचः
क्षीयेरन्दीर्घकालमुद्गीर्णाः ।
न पुनर्योन्यानन्त्या-
दुच्यन्ते स्रोतसां संख्याः ॥ ३१४ ॥

---

१ ग० पु० नमर्थं स्थाप इति पाठः ।

नन्वस्मात्स्रोतसः किं स्रोतोन्तराणि विलक्षणानि न वा ? इत्याशङ्क्याह

तस्मान्निरयाद्येकं
    यत्प्रोक्तं द्वारपालपर्यन्तम् ।
स्रोतस्तेनान्यान्यपि
    तुल्यविधानानि वेद्यानि[1] ॥३१५॥
अव्यक्तकले गुहया
    प्रकृतिकलाभ्यां विकार आत्मीयः ।
ओतः प्रोतो व्याप्तः
    कलितः पूर्णः परिक्षिप्तः ॥३१६॥

गुहाया हि[2] अव्यक्तं कला च विकारः, अतश्च तयाव्यक्तकलयोरोतत्वादि न्याय्यम् । कारणेन हि स्वकार्यापूरकेण भाव्यम् । यदाहुः

'कारणमापूरकं च तस्यैव ।'

इति । आपूरणमेव च 'ओतः प्रोत' इत्यादिना विभक्तम् । 'आत्मीय' इति महदादिरविद्यादिश्च ॥ ३१६ ॥

१ ग० पु० वेदितव्यानीति पाठः । २ ग० पु० प्रति इति पाठः ।

एवमस्याः शास्त्रान्तरेभ्यो विशेषं दर्शयित्वा प्रकृतमेवाह

मध्ये पुटत्रयं तस्या[1]
रुद्राः षडधरेऽन्तरे ।
एक ऊर्ध्वे च पञ्चेति
द्वादशैते निरूपिताः ॥ ३१७ ॥

'अधरे' इति पुटे । एवमन्यत्र ॥ ३१७ ॥

तान्येव पठति

गहनासाध्यौ हरिहर-
दशेश्वरौ [2]त्रिकलगोपती षडिमे ।
मध्येऽनन्तः सूक्ष्मो
द्विजेशविद्येशविश्वशिवाः ॥ ३१८ ॥
इति पञ्च तेषु पञ्चसु
षट्सु च पुटगेषु तत्परावृत्त्या ।
परिवर्त्तते स्थितिः किल
देवोऽनन्तस्तु सर्वथा मध्ये ॥३१९॥

तदुक्तम्

---

१ ग० पु० त्रये तस्यामिति पाठः । २ क० ख० पु० त्रिदशेति पाठः ।

'गहनश्च असाध्यश्च तथा हरिहरः प्रभुः ।
दशेशानश्च देवेशि त्रिकलो गोपतिस्तथा ॥
अधःपुटे तु विज्ञेया मायातत्त्वे वरानने ।
क्षेमेशो ब्राह्मणस्वामी विद्येशानस्तथैव च ॥
विश्वेशश्च शिवश्चैव अनन्तः षष्ठ उच्यते ।
ऊर्ध्वं मायापुटस्थास्तु रुद्रा एते प्रकीर्तिताः ॥
एषां मध्ये तु भगवाननन्तेशो जगत्पतिः ।
(स्व० १० । ११२५)

इति । अत्र चैषां परेण रूपेणान्यथावस्थानेऽपि अनन्तस्य न कश्चिद्विशेषः,—इत्याह 'तेषु' इत्यादि । पुटगेष्विति, अर्थादूर्ध्वाधः । तत्परावृत्त्येति, तच्छब्देन रुद्राणां परामर्शः, तेन अधःपुटे ऊर्ध्वपुट एव च उपर्युपरिभावस्य व्यत्ययादेषां स्थितिः परिवर्तते,—इति यावत् । तदुक्तम्

प्रथमेन तु भेदेन रुद्रा द्वादश कीर्तिताः ।
अस्मिंस्तु ये महारुद्रा मायातत्त्वे व्यवस्थिताः ॥
तानहं संप्रवक्ष्यामि भेदत्रयविभागशः ।
गोपतिश्च ततो देवि अघोग्रन्थौ व्यवस्थितः ॥
ग्रन्थ्यूर्ध्वं संस्थितो विश्वस्त्रिकलः क्षेम एव च ।
ब्रह्मणोऽधिपतिश्चैव शिवश्चैव स पञ्चमः ॥
अध ऊर्ध्वमनन्तस्तु.... ....।' (स्व० १० । ११३०)

इति । एवमत्र अधःपुटे परापररूपतया सप्त भुव-

---

१ ग० पु० अत ऊर्ध्वमिति पाठः ।

नानि, ऊर्ध्वपुटे च दश, मध्यपुटे च पुनरेकमेव,—इत्यष्टादश ॥३१६॥

अन्यत्र पुनरियान्विशेषः,—इत्याह

[1]'ऊर्ध्वाधरगकपालक-
पुटषट्कयुगेन तत्परावृत्त्या ।
मध्यतोऽष्टाभिर्दिक्स्थै-
र्व्याप्तो ग्रन्थिर्मतङ्गशास्त्रोक्तः ॥३२०॥

षट्कयुगेनेति, रुद्राणां, तेनोर्ध्वकपालेऽवस्थितैः षड्भिरनन्ताद्यै रुद्रैरधश्च गोपत्यादिभिर्मध्ये च विग्रहेशाद्यैरष्टभिः,—इति विंशत्या रुद्राणां मायाग्रन्थिरधिष्ठित इत्यर्थः । तदुक्तं तत्र

'ग्रन्थेरूर्ध्वं कपालानि षट्संख्यातानि सुव्रत ।
तावन्त्यधस्ताद्रम्याणि रचितानीह धातुभिः ॥'

(मतं० ८ । ६७)

इत्याद्युपक्रम्य

'अनन्तोऽनन्तवीर्यात्मा सर्वेषां मूर्ध्नि संस्थितः ।
ततोऽधस्ताच्छिवो नाम रुद्रो भुवनकृत् प्रभुः ॥

---

१ ग० पु० 'ऊर्ध्वाधःस्थकपालक पुटषट्कयुगेन मध्यतोऽष्टाभिः । दिक्स्थैर्व्याप्तो मायाग्रन्थिः श्रीमन्मतङ्गशास्त्रोक्तः' इति पाठः । क० ख० भुवनभुगिति पाठः ।

विघ्नेशश्च महातेजा विद्येशानः परस्ततः ।
ततोऽन्यो ब्राह्मणस्वामी क्षेमेशश्चाप्यनन्तरम् ॥
एते षट् भुवनेशानाः............।' (मतं० ८ । ८२)

इति ।

'एभ्योऽधः संस्थितो ग्रन्थिर्दुर्भेद्यश्चातिविस्तृतः ।
यत्रासौ विग्रहेशानः............॥' (मतङ्ग । ८ । ८४)

इति ।

'यत्र शर्वो भवश्चैव उग्रो भीमश्च वीर्यवान् ।
भस्मान्तको दुन्दुभिश्च श्रीवत्सश्च महाबलः ॥
तस्माद्ग्रन्थेरधश्चक्रं षट्कपालमयं महत् ।'
(मतंग० ८ । ८६)

इति ।

'गोपतेर्भुवनं दिव्यं त्रिकलस्याप्यनन्तरम् ।
तदधस्तादृशेशस्य भुवनं चारु निर्मलम् ॥
हरेर्हरस्य देवस्य तथा हरिहरस्य च ।'
(मतंग० ८ । ८८)

इति च ॥ ३२० ॥

अन्यत्र पुनर्विशेषान्तरमप्यस्ति,—इत्याह

श्रीसारशासने पुन-
रेषा षट्पुटतया विनिर्दिष्टा ।

यदुक्तं तत्र

'तस्याधस्तान्महामाया षट्पुटा संव्यवस्थिता ।'

इति ॥

एवं मायाया ग्रन्थिरूपतामुपसंहरंस्तत्त्वरूपतां वक्तुमुपक्रमते

ग्रन्थ्याख्यमिदं तत्त्वं
मायाकार्यं ततो माया ॥३२१॥

मायाकार्यमिति, जननौन्मुख्यात् मायातत्त्वमेव वैषम्यमापन्नमित्यर्थः । तस्य पुनरक्षुब्धमेव रूपम् ॥३२१॥

अत आह

मायातत्त्वं विभु किल
गहनमरूपं समस्तविलयपदम् ।

'विभु' व्यापकम्, अत एव गहनम् । अरूपमिति, सूक्ष्मत्वात् । समस्तविलयपदमिति, सूक्ष्मेण क्रमेणात्र विश्वस्यावस्थानात् ॥

अत एव न चात्र कश्चिद्भुवनविभागः,—इत्याह

तत्र न भुवनविभागो
युक्तो ग्रन्थावसौ तस्मात् ॥३२२॥

ग्रन्थाविति, तस्यैव स्थूले रूपे इत्यर्थः ॥३२२॥

नन्वेवमपि अस्या जाड्यात् कथमेवं कार्याविर्भावने सामर्थ्यम् ? इत्याशङ्क्याह

मायातत्त्वाधिपतिः
सोऽनन्तः [1]समुदितान्विचार्याणून् ।
युगपत्क्षोभयति निशां
सा सूते संपुटैरनन्तैः स्वैः ॥ ३२३ ॥

क्षोभयतीति, कार्यप्रसवयोग्यां करोतीत्यर्थः । संपुटैरिति, भगाकारैः । एषां चानन्त्यं शिवतनुग्रन्थेनैव उक्तम् ॥ ३२३ ॥

अत एव कार्यस्यापि आनन्त्यमित्याह

तेन कलादिधरान्तं
यदुक्तमावरणजालमखिलं तत् ।
निःसंख्यं च विचित्रं
मायैवैका त्वभिन्नेयम् ॥ ३२४ ॥

ननु कारणस्यैक्येऽपि कार्यमनन्तमित्यत्र किं प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

---

१ ग० पु० समुचितानिति पाठः । २ ग० पु० जातमिति पाठः ।

उक्तं श्रीपूर्वशास्त्रे च
धराव्यक्तात्मकं द्वयम् ।
असंख्यातं निशाशक्ति-
संज्ञं त्वेकस्वरूपकम् ॥ ३२५ ॥

तदुक्तं तत्र

'पृथग्द्वयमसंख्यातमेकैकं च पृथग्द्वयम् ।' (मा० वि० २। ५०)

इति ॥ ३२५ ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवावतारयति

पाशाः पुरोक्ताः प्रणवाः
पञ्च मानाष्टकं मुनेः ।
कुलं योनिश्च वागीशी
यस्यां जातो न जायते ॥ ३२६ ॥

पुरेति पुंस्तत्त्वप्रकरणे । मुनेः कुलमिति गुरुशिष्यादिरूपतया प्रागेव उक्तम् । योनिरिति,

'वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे'

इति स्थित्या विश्वकारणम् । जात इति मन्त्रादिबलेन । न जायते इति, परशिवे योजितत्वात् ॥ ३२६ ॥

किं बहुना यत्किंचित्कलादाववधराध्वन्युक्तं तत्सर्वमत्रैव स्थितमित्याह

दीक्षाकालेऽधराध्वस्थ-
शुद्धौ यच्चाधराध्वगम् ।
अनन्तस्य समीपे तु
तत्सर्वं परिनिष्ठितम् ॥ ३२७ ॥

कारणे हि कार्यस्य सूक्ष्मेण रूपेणावस्थानमुचितमिति भावः ॥ ३२७ ॥

ननु भवतु नामैतत्प्रणवादि पुनः किमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह

साध्यो दाता दमनो
ध्यानो भस्मेति बिन्दवः पञ्च ।
पञ्चार्थगुह्यरुद्रा-
ङ्कुशहृदयलक्षणं च सव्यूहम् ॥३२८॥
आकर्षादर्शौ चे-
त्यष्टकमेतत्प्रमाणानाम् ।

'बिन्दवः' प्रणवाः ॥ ३२८ ॥

एषां च सर्वेषामेव यथासंभवं स्वरूपमभिधातुमाह

अलुप्तविभवाः सर्वे
मायातत्त्वाधिकारिणः ॥ ३२६॥
मायामयशरीरास्ते
भोगं स्वं परिभुञ्जते ।

स्वमिति, स्वाधिकारोचितमित्यर्थः ॥३२६॥

मायामयशरीरत्वमेव व्याचष्टे

प्रलयान्ते ह्यनन्तेन
संहृतास्ते त्वहर्मुखे ॥३३॥
अन्यानन्तप्रसादेन
विबुधा अपि तं परम् ।
सुप्तबुद्धं मन्यमानाः
स्वतन्त्रम्मन्यताजडाः ॥ ३३२ ॥
स्वात्मानमेव जानन्ति
हेतुं मायान्तरालगाः ।

'अहर्मुखे' पुनःस्रष्टौ । अन्यानन्तेति, अन्य-शब्दो मायाधिकार्यपेक्षया । तं परमनन्तं हेतुं न जानन्ति, अपि तु स्वात्मानमेव,—इति संबन्धः । अत्र च एवकारसामर्थ्यान्निषेधावगमः, तदपरि-

ज्ञाने च हेतुद्वयं सुप्तबुद्धं मन्यमानाः स्वतन्त्रंमन्यता-जडाश्चेति । स्वात्मनि च तथापरिज्ञाने हेतुः 'मायान्तरालगा' इति । इदमुक्तं भवति यद्यपि एषां

'शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रभुः ।'

इत्याद्युक्त्या अनन्तादीनामेव सृष्टिसंहाराः, तथाप्येते मायामोहितत्वात् ऐश्वर्यमदेनैतन्न जानते, प्रत्युत वयमेव जगतां सृष्टिसंहारकारिणो न पुनरस्मदप्यधिकः कश्चिदस्ति,—इति; यत एते स्वात्मनि पारतन्त्र्येऽपि स्वातन्त्र्याभिनिवेशात् सुप्तप्रबुद्धन्यायेन सृष्टिं प्रलयं च स्वात्माधीनमेव मन्यन्ते इति । तदुक्तम्

'ऐश्वर्यमदमाविश्य मन्यमाना महोदयाः ।
मत्तः श्रेष्ठतरं नान्यत्कारणं जगतां परम् ॥
अहमेव समस्तस्य जगतोऽस्य जगत्पतिः ।'

(मतङ्ग० ८ । ७३)

इति ।

यतोऽ घोहष्टयः सर्वे स्वसृष्टिमदमोहिताः ।
तस्मिन्नभिरताः सन्तः क्रीडाभोगेष्वनिन्दिताः ॥
स्वकार्थकरणैः सम्यक्संहारे स्वापमागताः ।
त॥ः क्षोभिकयाविष्टाः संप्रबुद्धाः परस्परम् ॥
तद्विधामेव पश्यन्ति स्वां सृष्टिं रचनोज्ज्वलाम् ।
सुप्तोत्थिता वयं किं नु स्वनिद्रावशवर्तिनः ॥

क्रीडामो विगतक्लेशाः स्वार्जितेषु बुभुक्षवः।
सूक्ष्मपाशावृताः सर्वे न च स्थूलैस्तिरस्कृताः॥'
(मतङ्ग० ८।८०)

इति॥ ३३२॥

एवं मायाया ग्रन्थितत्त्वरूपतया द्वैविध्यं निरूप्य शक्तिरूपतामपि आख्यातुमाह

अतः परं स्थिता माया
देवी जन्तुविमोहिनी॥ ३३२॥
देवदेवस्य सा शक्ति-
रतिदुर्घटकारिता।
निर्वैरपरिपन्थिन्या
तया भ्रमितबुद्धयः॥ ३३३॥
इदं तत्त्वमिदं नेति
विवदन्तीह वादिनः।
गुरुदेवाग्निशास्त्रेषु
ये न भक्ता नराधमाः॥ ३३४॥
सत्पथं तान्परित्याज्य
सोत्पथं नयति ध्रुवम्।

असद्युक्तिविचारज्ञा-
ञ्छुष्कतर्कावलम्बिनः ॥३३५॥
भ्रमयत्येव तान्माया
ह्यमोक्षे मोक्षलिप्सया ॥

देवीति, देवाभिन्नत्वात् । अतिदुर्घटकारितेति, स्वातन्त्र्यरूपत्वात् 'विवदन्ति, इति विमतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । शुष्केति, वस्तुशून्यत्वात् ॥ ३३५ ॥

नन्वेवंविधाया अस्याः कथं समुच्छेदः स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

शिवदीक्षासिना च्छिन्ना
शिवज्ञानासिना तथा ॥३३६॥
न प्ररोहेत्[1]पुनर्नान्यो
हेतुस्तच्छेदनं प्रति ।

दीक्षेति, क्रिया । नान्यो हेतुरिति, शास्त्रान्तरोदितः ॥३३२॥

महामायोर्ध्वतः शुद्धा
महाविद्याथ मातृका ॥ ३३७ ॥

---

१ ग० पु० पुर इति पाठः ।

वागीश्वरी च तत्रस्थं
वामादिनवसत्पुरम् ।

शुद्धत्वादेव च अस्या महत्त्वमित्युक्तं 'महाविद्या' इति ॥ ३३७ ॥

वामाद्या एव पठति

वामा ज्येष्ठा रौद्री
काली कलविकरणीबलविकारिके तथा ॥३३८॥

मथनी दमनी मनोन्म-
नी च त्रिदशः पीताः समस्तास्ताः ।
सप्तकोट्यो मुख्यमन्त्रा[1]
विद्यातत्त्वेऽत्र संस्थिताः ॥ ३३९ ॥
एकैकार्बुदलक्षांशाः
पद्माकारपुरा इह ।
विद्याराज्यस्त्रिगुणयाद्याः
सप्त सप्तार्बुदेश्वराः ॥ ३४० ॥

'अंशा' इति परिवाराः 'सप्तार्बुदेश्वरा' इति, अर्बु-

---

१ ग० पु० महामन्त्रा इति पाठः ।

दशब्देनात्र कोटिर्लक्ष्यते, तेन सप्तकोटिसंख्याकानां मन्त्राणामीश्वर्यं इत्यर्थः । तदुक्तम्

'त्रिगुणी ब्रह्मवेताली स्थाणुमत्यम्बिका परा ।
रूपिणी मर्दिनी ज्वाला सप्तसंख्यास्तदीश्वराः ॥
विद्याराज्यस्तथा ख्याताः............ ।' (स्व० १०।११४९)

इति ॥ ३४० ॥

विद्यातत्त्वोर्ध्व[1]मैशं तु
तत्त्वं तत्र क्रमोर्ध्वगम् ।
शिखण्ड्याद्यमनन्तान्तं
पुराष्टकयुतं पुरम् ॥ ३४१ ॥
शिखण्डी श्रीगलो मूर्ति-
रेकनेत्रैकरुद्रकौ ।
शिवोत्तमः सूक्ष्मरुद्रोऽ-
नन्तो विद्येश्वराष्टकम् ॥ ३४२ ॥
क्रमादूर्ध्वोर्ध्वसंस्थानं[2]
सप्तानां नायको विभुः ।
अनन्त एव ध्येयश्च
पूज्यश्चाप्युत्तरोत्तरः[3] ॥ ३४३ ॥

१ ग० पु० र्ध्वे इति पाठः । २ ग० पु० संस्थानामिति पाठः ।
३ ग० पु० रैरिति पाठः ।

'ऐशं तत्त्वम्' ईश्वरतत्त्वं, तत्र पुरमप्यैशमित्यर्थाद्योज्यं, यत्र भगवानीश्वरः साक्षादस्ति । तदुक्तम्

'बाह्ये तस्यैश्वरं तत्त्वं भुवनान्यत्र मे शृणु ।' (स्व०१०।११४९)

इत्याद्युपक्रम्य

'तत्रस्थ ईश्वरो देवो वरदः सर्वतोमुखः ।' (स्व० १०।११५२)

इति । पुराष्टकस्य च वृतिच्छन्नत्वेऽपि विशेषणं 'शिखण्ड्याद्यमनन्तान्तम्' इति, तथा 'क्रमोर्ध्वगम्' इति । तत्त्वं चैषां यथायथं गुणाधिक्यात् । शिखण्डिनो हि स्रष्ट्यादिकारित्वे श्रीकण्ठोऽधिकस्तस्माच्च त्रिमूर्त्यादिरपीति । यदाहुः 'ततश्चानन्तात्सूक्ष्मस्य कलया न्यूनं कर्तृत्वं ततः शिवोत्तमस्य' इत्यादि सर्वेषामत्र सिद्धमिति दोषतः पुनरेतन्न व्याख्येयम् । एषां पूर्वादिदिगष्टकक्रमेण संस्थानस्य श्रूयमाणत्वात् । यदुक्तम्

'विद्येश्वरानतो वक्ष्ये पूर्वादीशान्तगान्क्रमात् ।'
(स्व० १० । ११५९)

इति । एवं क्रमादूर्ध्वोर्ध्वसंस्थानमित्यपि व्याख्येयम् ॥३४३॥

एषां च विद्येश्वरत्वाभिधाने किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

मुख्यमन्त्रेश्वराणां यत्
सार्धं कोटित्रयं स्थितम् ।
तन्नायका इमे तेन
विद्येशाश्चक्रवर्तिनः ॥३४४॥

सार्धं कोटित्रयमित्यन्यस्य सार्धस्य कोटित्रयस्य तत्कालमेव अपवृक्तत्वात् । तदुक्तम्

'ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ते जातमात्रे जगत्यलम् ।
मन्त्राणां कोटयस्तिस्रः सार्धाः शिवनियोजिताः ॥
अनुगृह्याणुसंघातं याताः पदमनामयम् ।
(मा० वि० १ । ४०)

इति ॥३४४ ॥

नन्वनन्तस्यैव प्राधान्ये किं प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

उक्तं च गुरुभिरित्थं
शिवतन्त्राद्येषु शासनेष्वेतत् ।

आदिशब्दाद्गुरुवार्तिकादि ॥

तदेवाह

भगबिलशतकलितगुहा-
मूर्धासनगोऽष्टशक्तियुग्देवः ॥ ३४५ ॥

---

१ ग० पु० गुहापूर्वेति पाठः ।

गहनाद्यं निरयान्तं
सृजति च रुद्रांश्च विनियुङ्क्ते ।
उद्धरति मनोन्मन्या
पुंसस्तेष्वेव भवति मध्यस्थः ॥३४६॥
ते तेनोदस्तचितः
परतत्त्वालोचनेऽभिनिविशन्ते ।
स पुनरधः पथवर्ति-
ष्वधिकृत एवाणुषु शिवेन ॥ ३४७ ॥
अवसितपतिविनियोगः
सार्धमनेकात्ममन्त्रकोटीभिः ।
निर्वात्यनन्तनाथ-
स्तद्धामाविशति सूक्ष्मरुद्रस्तु ॥३४८॥
अनुगृह्याणुमपूर्वं
स्थापयाति पतिः शिखण्डिनः स्थाने ।
इत्यष्टौ परिपाट्या
यावद्धामानि याति गुरुरेकः ॥३४९॥
तावदसंख्यातानां
जन्तूनां निर्वृतिं कुरुते ।

तेऽष्टावपि शक्त्यष्टक-
योगामलजलरुहासनासीनाः ॥३५०॥
आलोकयन्ति देवं
हृदयस्थं कारणं परमम् ।
तं भगवन्तमनन्तं
ध्यायन्तः स्वहृदि कारणं शान्तम् ॥३५१॥
सप्तानुध्यायन्त्यपि
मन्त्राणां कोटयः शुद्धाः ।

गुहामूर्धेति, मायोपरिवर्तिनी शुद्धविद्या । अष्टौ शक्तयो वामाद्याः । देवोऽनन्तः, रुद्रान्सूक्ष्मादीन्, विनियुङ्क्ते इति, सृष्ट्यादौ । मनोन्मन्येति, नवम्या । आसां हि नवानामपि शक्तीनां भिन्न एव नियोगः,—इत्यभिप्रायः । तदुक्तम्

'नयते परमं स्थानमुन्मन्या परमेश्वरः ।'

इति । 'मध्यस्थ' इति तटस्थः, अत एव सर्वेषामेषां यथोचितमेव सृष्ट्यादि विदध्यात् । उदस्तेति उत्तेजिताः । एवकारो भिन्नक्रमः, तेन अधःपथवर्तिष्वेवेति । यदुक्तम्

'...............प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रभुः ।'

इति । अनेकात्मेति, मन्त्रकोटीनां विशेषणम् । तदुक्तं तत्रैव

'तस्मिन्नुदितमुदारं शाङ्करमारोहति प्रभौ धाम ।
निर्वान्ति मन्त्रकोट्योऽनेकाः परिहार्य कार्यत्वम् ॥'

इति । निर्वातीति, कृतकृत्यत्वाद् अधिकारेच्छाया अप्युपरमात् निर्वाणमेतीत्यर्थः । न हि भगवाननिच्छोर्बलादधिकारं विधत्त इत्याशयः । 'तद्धाम' इत्यनन्तस्थानम् । सूक्ष्मरुद्रो द्वितीयः । 'अणुं' विज्ञानाकलम् । शिखण्डिन इति, अष्टमस्य । स हि तदानीं श्रीकण्ठं पदमधितिष्ठतीति भावः । तदुक्तं तत्रैव

'तत्रोपरतेऽनन्ते परिपाट्या नायकास्तदधिकारम् ।
कुर्वन्ति संचरन्तः पदात्पदं शासनात्पत्युः ॥
उपरमति पतिरनन्तस्तत्पदमधितिष्ठति प्रभुः सूक्ष्मः ।
सूक्ष्मपदमपि शिवोत्तम एष विधिः सर्वमन्त्राणाम् ॥
वामाद्यान्नव विभवान्भगवान्निजतेजसः समुद्द्योत्य ।
अनुगृह्याणुमपूर्वं स्थापयति पतिः शिखण्डिनः स्थाने ॥'

इति । श्रीमतङ्गेऽपि

'निर्वाति कृतकृत्यत्वादनन्तोऽनन्तवीर्यवान् ।
ततस्तस्मिन्समारूढे पञ्चमन्त्रतनुः शिवः ॥
ददात्यनुज्ञां सूक्ष्मस्य विद्येशस्य महात्मनः ।
स च प्राप्तवरः श्रीमान्भर्तुराज्ञानुवर्तकः ॥

तस्तन्त्रः पदमानन्तमधिष्ठाय महायशाः ।
निर्वर्तयत्यधश्चक्रं यत्तन्मायात्मकं महत् ॥
एवं शिवोत्तमस्यापि सूक्ष्मस्योपरमे शिवः ।
प्रददातीशसंघस्य कारणत्वमनिन्दितम् ॥
पदात्पदं विचरतो ह्येकैकस्य महात्मनः ।
यावत्सा परमा काष्ठा तावच्चक्रस्य कारणम् ॥
अव्युच्छेदाय रुद्राणां कृत्वा शक्तिबलान्वितम् ।
नियुनक्ति पदे तस्मिन्यवीयसि शिखण्डिनम् ॥'

(मतङ्ग० ५ । ६२)

इति । यत्पुनः

'अनन्तोपरमे तेषां महतां चक्रवर्तिनाम् ।
विहितं सर्वकर्तृत्वकारणं परमं पदम् ॥' (रौरवे)

इत्याद्युक्तं तन्महाप्रलयविषयत्वेन योज्यम् । तत्र हि युगपदेव सर्वेषामुपरमः,—इत्युक्तं प्राक् । श्रीमतङ्गेऽपि

'शुद्धाध्वपतयो देवा महान्तश्चक्रवर्तिनः ।
समाप्य स्वाधिकारं ते प्रयान्ति पदमुत्तमम् ॥'

इति । 'एक' इति एक एक इत्यर्थः । 'परमं देवं' परमशिवम् । अपिशब्दो भिन्नक्रमः, तेन सप्तापि मन्त्राणां कोटय इति ॥ ३५१ ॥

नन्वधर एवाध्वन्यनन्तोऽधिकृतः,—इत्युक्तं, तत्कोऽसावधरोऽन्यो वाध्वा ? इत्याशङ्क्याह

मायादिरवीच्यन्तो
भवस्त्वनन्तादिरुच्यतेऽप्यभवः॥३५२॥
शिवशुद्धगुणाधीका-
रान्तः सोऽप्येष हेयश्च ।

अनाश्रितानन्ताद्यधिकारपर्यन्त इत्यर्थः ॥३५२॥

हेयत्वे चात्र किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

अत्रापि यतो दृष्टानु-
ग्राह्याणां नियोज्यता[1] शैवी ॥ ३५३ ॥
इष्टा च तन्निवृत्ति-
र्ह्यभवस्त्वधरे न भूयते यस्मात् ।

ननु यद्येवं तत्कथमत्राभवशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्योक्तं 'ह्यभवस्त्वधरे न भूयते यस्मात्' इति ॥ ३५३ ॥

तन्निवृत्तिमेव व्याचष्टे

पत्युरपसर्पति यतः
कारणता कार्यता च सिद्धेभ्यः ॥३५४॥

---

१ क० ख० पु० नियोजितेति पाठः ।

कञ्चुकवच्छिवसिद्धौ
तावतिभवसंज्ञयातिमध्यस्थौ ।

'कारणता' नियोक्तृत्वं, 'कार्यता' नियोज्यत्वं, 'सिद्धेभ्य' इति मुक्ताणुभ्यः, 'कञ्चुकवत्' इति मायीयावरणवत् । तदपि हि तथा निवर्तत एवेति भावः । यतस्तौ शिवसिद्धौ अतिभवरूपत्वात् 'अति-मध्यस्थौ' अत्युदासीनौ नियोज्यनियोक्तृतादिक्षोभ-शून्यौ भवत इत्यर्थः ॥ ३५४ ॥

इदानीं प्रकृतमेवाह

धर्मज्ञानविरागैश्य-
चतुष्टयपुरं तु यत् ॥ ३५५ ॥
रूपावरणसंज्ञं त-
त्तत्त्वेऽस्मिन्नैश्वरे विदुः ।
वामा ज्येष्ठा च रौद्रीति
भुवनत्रयशोभितम् ॥ ३५६ ॥
सूक्ष्मावरणमाख्यात-
मीशतत्त्वे गुरूत्तमैः ।

'तत्त्वेऽस्मिन्नैश्वर' इति, तथा 'ईशतत्त्वे' इत्यनेनेदमुक्तं—यदियदेव भुवनजातमीश्वरतत्त्वे शोधनीयमिति । तदुक्तम्

'दश पञ्च च शोध्यानि भुवनान्यैश्वरे क्रमात् ।'

इति । तत्र विद्येशानामष्टौ भुवनानि, रूपावरणे चत्वारि, सूक्ष्मावरणे त्रीणीति पञ्चदश । अत एवेयतैवोपसंहारगर्भीकारेण श्रीस्वच्छन्दशास्त्रे

'व्रतं पाशुपतं दिव्यं ये चरन्ति जितेन्द्रियाः ।
भस्मनिष्ठाजपध्यानात्ते व्रजन्त्यैश्वरं पदम् ॥
तत्रेश्वरस्तु भगवान् देवदेवो निरञ्जनः ।
अधिकारं प्रकुरुते शिवेच्छाविधिचोदितः ॥'

(स्व० १० । ११ ६९)

इत्याद्युक्तम् । श्रीनन्दिशिखायामपि

'अत्राधिकारवानेवमीश्वरः शिवचोदितः ।
तज्जपध्याननिष्ठा ये ते व्रजन्त्यैश्वरं पदम् ॥'

इति ॥ ३५६ ॥

ऐशात्सादाशिवं ज्ञान-
क्रियायुगलमण्डितम् ॥३५७॥
शुद्धावरणमित्याहु-
रुक्ता शुद्धावृतेः परम् ।

विद्यावृतिस्ततो भावा-
भावशक्तिद्वयोज्ज्वला ॥३५८॥
शक्त्यावृतिः प्रमाणाख्या
ततः शास्त्रे निरूपिता ॥
शक्त्यावृतेस्तु तेजस्वि-
ध्रुवेशाभ्यामलङ्कृतम् ॥३५९॥
तेजस्त्र्यावरणं वेद-
पुरा मानावृतिस्ततः ।
मानावृतेः सुशुद्धावृ-
त्पुरत्रितयशोभिता ॥३६०॥
सुशुद्धावरणादूर्ध्वं
शैवमेकपुरं भवेत् ।
शिवावृतेरूर्ध्वमाहु-
र्मोक्षावरणसंज्ञितम् ॥३६१॥
अस्यां मोक्षावृतौ रुद्रा
एकादश निरूपिताः ।
मोक्षावरणतस्त्वेक-
पुरमावरणं ध्रुवम् ॥३६२॥

ऊर्ध्वे ध्रुवावृतेरिच्छा-
वरणं तत्र ते शिवाः ॥
ईश्वरेच्छागृहान्तस्था-
स्तत्पुरं चैकमुच्यते ॥३६३॥
इच्छावृतेः प्रबुद्धाख्यं
दिग्मुद्राष्टकचर्चितम् ।
प्रबुद्धावरणादूर्ध्वं
समयावरणं महत् ॥३६४॥
भुवनैः पञ्चभिर्गर्भी-
कृतानन्तसमावृति ।
सामयात्सौशिवं तत्र
सादाख्यं भुवनं महत् ॥३६५॥
तस्मिन्सदाशिवो देव-
स्तस्य सव्यापसव्ययोः ।
ज्ञानक्रिये परेच्छा तु
शक्तिरुत्सङ्गगामिनी ॥३६६॥

---

१ ग० पु० भूतेति पाठः ।

सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यानि
कुरुते स तयेच्छया ।
पञ्च ब्रह्माण्यङ्गषट्कं
सकलाद्यष्टकं शिवाः ॥३६७॥
दशाष्टादश रुद्राश्च
तैरेव सुशिवो वृतः ।

सादाशिवमिति तत्त्वम्, अर्थात्तत्र शुद्धावरणमाहुरिति संबन्धः । 'शुद्धावृतेः परम्' इति शुद्धावरणादूर्ध्वमित्यर्थः । 'विद्यावृतिः' विद्यावरणमित्यर्थः । तदुक्तम्

'भावसंज्ञा त्वभावाख्या तस्मिञ्छक्तिद्वयं स्थितम् ।'

इति । 'तत' इति विद्यावरणात्, तेन तदूर्ध्वं शक्त्यावृतिस्तदूर्ध्वमपि प्रमाणावृतिरिति । शास्त्र इति, विशेषानुपादानात् सर्वत्र । तत्र शक्त्यावृतौ रुद्रद्वयम् । तदुक्तम्

'तेजस्वीशो ध्रुवेशश्च प्रमाणानां परं पदम् ।' (स्व०१०।११७२)

इति । शक्त्यावरणमूर्ध्वं चेति प्रमाणावरणं

चोर्ध्वमित्युद्द्योतकारदृष्टः पाठः पुनरसाधुर्महाजनैर-परिगृहीतत्वात् । श्रीनन्दिशिखायामपि

'तेजेश्वरो ध्रुवेशश्च शक्त्यावरणसंस्थितौ ।'

इत्यादिरास्माक एव पाठः । प्रमाणावरण-शब्दस्य चात्र प्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशङ्क्योक्तं 'तेजस्त्र्यावरणम्' इति । तेजेशध्रुवेशौ हि मायातत्त्वा-वस्थितस्य प्रमाणाष्टकस्य परं पदं, तयोरपीदं द्वितीयं परमावरणमिति । 'वेदपुरा' इति चतुर्भुवना । तदुक्तम्

'ब्रह्मा रुद्रः प्रतोदश्च अनन्तश्च चतुर्थकः ।' (स्व०१०।११७३)

इति । श्रीनन्दिशिखायामपि

'ब्रह्मा रुद्रः प्रमाणाख्यः प्रतोदोऽनन्तसंज्ञकः ।
प्रमाणावरणे ह्येते चत्वारः परिकीर्तिताः ॥'

इति । 'सुशुद्धावृत्' इति सुशुद्धावरणमित्यर्थः । तदुक्तम्

'सुशुद्धावरणं चोर्ध्वं तत्र रुद्रत्रयं विदुः ।
एकाक्षः पिङ्गलो हंसः कथितं तु समासतः ॥' (स्व०१०।११७४)

इति । 'शैवं पुरं' शिवावरणमित्यर्थः । तदुक्तम्

'शिवावरणमूर्ध्वे तु तत्रैको ध्रुवसंज्ञकः ।' (स्व०१०।११७४)

इति । एकादशेति, ब्रह्मादयः । तदुक्तम्

अक्षदर्कौ दण्डिमुण्डाः सौरमश्च तथैव च ।
जन्ममृत्युहरश्चैव प्रणीतः सुखदुःखदः ॥
विजृम्भितः समाख्याताः ।' ....(स्व०१०।११७७)

इति । 'आवरणं ध्रुवं' ध्रुवावरणमित्यर्थः । 'ते' इति इतः प्रभृति पृथिवीपर्यन्तमुक्ताः सर्व एवेत्यर्थः । ईश्वरेच्छागृहान्तःस्था इति, तदेकरूपा इति यावत् । यदभिप्रायेणैव

'स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम् ।
अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते ॥'(ई० प्र०१।५।१०)

इत्याद्यन्यत्रोक्तम् । एकमिति, इच्छाशक्त्यैवाधिष्ठेयत्वात् । प्रबुद्धाख्यमित्यावरणम् । तदुक्तम्

'प्रबुद्धावरणं चोर्ध्वे कथयामि समासतः ।
प्रीतः प्रमुदितश्चैव प्रमोदश्च प्रलम्बनः ॥
विष्णुर्मदन एवाथ गहनः प्रथितस्तथा ।
रुद्राष्टकं समाख्यातं विज्ञेयं प्राग्दिशः क्रमात् ॥'
(स्व० १० । ११८०)

इति । पञ्चभिर्भुवनैर्युक्तमिति शेषः । तदुक्तम्

'प्रभवः समयः क्षुद्रो विमलश्च शिवस्तथा ।
ततो घनः समाख्यातो निरञ्जन इतः परम् ॥
रुद्रोङ्कारास्तु पञ्चैते' .... (स्व० १० । ११८२)

इति । गर्भीकृतानन्तसमावृतीति, सर्वशेषत्वेनोक्तं यन्नाम हि किंचिदुपरिवर्ति तत्सर्वमधस्तनं गर्भीकृत्य

वर्तत इति । 'सौशिवम्' इति सुशिवावरणम् । 'सादाख्यं भुवनम्' इति सदाशिवभट्टारकस्य साक्षादधिष्ठानस्थानमित्यर्थः । अत एव महदित्युक्तम् । उद्द्योतकृता पुनः

'ईश्वरस्य तथोर्ध्वे तु अधश्चैव सदाशिवात् ।' (स्व०१०।११८६)

इत्यर्धं परिकल्प्य इतः प्रभृति सादाशिवं तत्त्वमिति यदुक्तं तदयुक्तम्, अस्यार्धस्य महाजनैरगृहीतत्वात् । अत एव च एवमपि 'ऊर्ध्वे' इति पुनरुक्तम्, 'अधश्चैव सदाशिवात्' इत्यप्यसंगतं तत्रैव तस्योक्तत्वात्; अपरिकल्पितत्वेऽपि एतदित्थं यथाकथश्चिदव्याख्येयं यदीश्वरस्येति रुद्राङ्कुरस्य, सदाशिवादिति अधिष्ठातुः, अधिष्ठेयं हि अधिष्ठातुरध एव भवेदिति । यत्तु श्रीनन्दिशिखायाम्

कथितं त्वैश्वरं तत्त्वमत ऊर्ध्वं सदाशिवः ।'

इत्युक्तं तदप्येवमवगन्तव्यं यदैश्वरमिति सादाशिवं, सदाशिव इति तत्र साक्षात्स्थित इति । अन्यथा हि उभयत्रापि ईश्वरतत्त्वोपसंहारग्रन्थस्य व्याघातः स्यात्; तन्महाजनक्षुण्ण एव मार्गोऽनुगन्तव्यः;— इति उद्द्योतकारव्याख्यया न भ्रमितव्यमित्यलं

बहुना । 'तस्मिन्' इति सादाख्ये भुवने । 'सुशिवः' सदाशिवः । वृतश्चतुर्धावरणक्रमेण ॥ ३६७ ॥

एतदेव क्रमेण पठति

सद्यो वामाघोरौ
पुरुषेशौ ब्रह्मपञ्चकं हृदयम् ॥३६८॥
मूर्धशिखावर्महृ-
गस्त्रमङ्गानि षट् प्राहुः ।
सकलाकलशून्यैः सह
कलाढ्यखमलङ्कृते क्षपणामन्त्यम्
॥३६९॥
कण्ठ्यौष्ठ्यमष्टमं किल
सकलाष्टकमेतदाम्नातम् ।
ओंकारशिवौ दीप्तो
हेत्वीशदशेशकौ सुशिवकालौ ॥३७०॥
सूक्ष्मसुतेजःशर्वाः
शिवाः दशैतेऽत्र पूर्वादेः ।
विजयो निःश्वासश्च
स्वायम्भुवो वह्निवीररौरवकाः ॥३७१॥

मुकुटविसरेन्दुविन्दु-
प्रोद्गीता ललितसिद्धरुद्रौ च ।
सन्तानशिवौ पराकिर-
णापारमेशा इति स्मृता रुद्राः ॥३७२॥
सर्वेषामेतेषां
ज्ञानानि विदुः स्वतुल्यनामानि ।

'अकल' इति निष्कलः। अन्त्यमन्ते भवं क्षयान्तं, हेत्वीशः कारणेश्वरः सूक्ष्मः सूक्ष्मरूपः, सर्वेषामिति शिवानां रुद्राणां च, अत एव दशाष्टादशभेदभिन्नं शैवमुच्यते ॥३७२ ।

मन्त्रमुनिकोटिपरिवृत
मथ विभुवामादिरुद्रतच्छक्तियुतम्
तारादिशक्तिजुष्टं ॥३७३॥
सुशिवासनमतिसितकंजमसंख्यदलम्[1] ।
यः शक्तिरुद्रवर्गः
परिवारे विष्टरे च सुशिवस्य ॥ ३७४ ॥

---

१ क० ख० पङ्कजमिति पाठः ।

प्रत्येकमस्य निजनिज-
परिवारे परार्धकोटयोऽसंख्याः ।
मायामलनिर्मुक्ताः
केवलमधिकारमात्रसंरूढाः ॥३७५॥
सुशिवावरणे रुद्राः
सर्वज्ञाः सर्वशक्तिसम्पूर्णाः ।
अधिकारबन्धविलये
शान्ताः शिवरूपिणो पुनर्भविनः ॥३७६॥

मुनीति सप्त । रुद्रा इति, आवरणादिगताः ॥३७६॥

ऊर्ध्वे बिन्द्वावृतिर्दीप्ता
तत्र तत्र पद्मं शशिप्रभम् ।
शान्त्यतीतः शिवस्तत्र
तच्छक्त्युत्सङ्गभूषितः ॥ ३७७ ॥
निवृत्त्यादिकलावर्ग-
परिवारसमावृतः ।
असंख्यरुद्रतच्छक्ति-
पुरकोटिभिरावृतः ॥ ३७८ ॥

ऊर्ध्वे इति, सुशिवावरणात् । 'तच्छक्ति' इति शान्त्यतीता । तदुक्तम्

'निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च ।
परिवारः स्मृतस्तस्य शान्त्यतीतस्य सुव्रते ॥
तस्य वामे तु दिग्भागे शान्त्यतीता व्यवस्थिता ॥'

(स्व० १० । १६२१)

इति ॥ ३७८ ॥

एतच्च भङ्ग्यन्तरेणोक्तमित्याह

श्रीमन्मतङ्गशास्त्रे च
लयाख्यं तत्त्वमुत्तमम् ।
पारिभाषिकमित्येत-
न्नाम्ना बिन्दुरिहोच्यते ॥ ३७९ ॥

यन्नाम सर्वकर्तृत्वादिगुणयोगादुत्तमं लयाख्यं तत्त्वं तदेवैतद्बहिरभिव्यक्तं सदिह स्वशास्त्रपरिभाषया बिन्दुरुच्यते, श्रीमतङ्गपारमेश्वरेऽस्य तथा समयः कृत इत्यर्थः । यदुक्तं तत्र

'तस्मादेव परं तत्त्वमचलं सर्वतोमुखम् ।
यस्मिन्प्राप्तस्य न पुनर्जन्मेहास्ति कदाचन ॥'

इति ।

'इत्थं गुणवतस्तस्मात्तत्त्वात्तत्त्वमनिन्दितम् ।
स्फुरद्रश्मिसहस्राढ्यमधस्ताद्व्यापकं महत् ॥

पारिभाषिकमित्येतन्नाम्ना बिन्दुरिहोच्यते ।
चतुर्धावस्थितं चेदं प्रेरकं सर्वतोऽव्ययम् ॥'

इति ॥३७९॥

ननु इह पत्युः

'लयभोगाधिकाराद्धत्रितत्त्वोक्तिनिदर्शनात् ।
पदार्थः पतिनामासौ प्रथमः परिकीर्तितः ॥' (मतङ्गतं०)

इति ॥........(?) तदत्रास्य यद्येवं तद्भोगादिरूपत्वं पुनः कुत्र ? इत्याशङ्क्याह

चतुर्मूर्तिमयं शुभ्रं
यत्तत्सकलनिष्कलम् ।
तस्मिन्भोगः समुद्दिष्ट
इत्यत्रेदं च वर्णितम् ॥३८०॥

यदेतन्निवृत्त्याद्यात्मना चतूरूपं तत्त्वेऽपि तदुत्तीर्णत्वात् निर्मलम्, अत एव सकलत्वेऽपि परस्मिन्नेव तत्त्वे लीनत्वान्निष्कलं पदं, तस्मिन्भोगः समुद्दिष्टः सादाशिवं तत्त्वमस्य भोगस्थानमित्यत्र श्रीमतङ्गशास्त्र एवेदमुक्तम् । तदुक्तं तत्र

'सदाशिवस्य देवस्य लयस्तत्त्वेऽतिनिष्कले ।
चतुर्मूर्तिमयं शुभ्रं यत्तत्सकलनिष्कलम् ॥
तस्मिन्भोगः समुद्दिष्टः पत्युर्विश्वस्य सर्वदा ।'
(मतङ्ग० १।३।२३)

इति । अधिकारस्थानं पुनरस्य विद्यादि,—इत्यर्थसिद्धम् । यदुक्तं तत्रैव

'लये च शिवतत्त्वाख्यं व्यक्तौ बिन्द्वाह्वयं पदम् ।
भोगः सदाशिवस्थाने ईश्वराख्ये च शासनम् ॥
विद्यातत्त्वेऽधिकारोऽस्य योनेर्ज्ञेयः सदैव हि ।'

(मतङ्ग० १।७।३३)

इति ॥ ३८० ॥

ननु सकलत्वं नाम कलादिक्षित्यन्तदेहयोग्यत्वमुच्यते, तच्चेत् सदाशिवभट्टारकस्य संभवति तत्कथमस्यापि अस्मदादिवत् क्षित्यादिरूपत्वं न लक्ष्यते ? इत्याशङ्क्याह

निवृत्त्यादेः सुसूक्ष्मत्वा-
　　द्धराद्यारब्धदेहता ।
मातुः स्फूर्जन्महाज्ञान-
　　लीनत्वान्न विभाव्यते ॥ ३८१ ॥

'मातुः' सदाशिवभट्टारकस्य । निवृत्त्यादेः सूक्ष्मत्वे हेतुः—स्फूर्जन्महाज्ञानलीनत्वादिति ॥३८१॥

[नन्वत्र] स्थिता च धरादिरूपता न विभाव्यते,—इत्येतद्विप्रतिषिद्धमित्याशङ्क्याह

---

१ क० ख० पु० दौ इति पाठः ।

उद्रिक्ततैजसत्वेन
हेम्नो भूपरमाणवः ।
यथा पृथङ्न भान्त्येव-
मूर्ध्वाधोरुद्रदेहगाः ॥ ३८२ ॥

यथा सुवर्णस्य तेजःपरमाणूनामुद्रिक्तत्वात्काठिन्याद्यन्यथानुपपत्त्या स्थिता अपि भूपरमाणवः पृथङ्न भासन्ते तथात्मज्ञानतिरस्कृतत्वात् शुद्धाशुद्धात्मनि सर्गे तत्तद्भुवनेश्वरदेहगा अपि,—इति वाक्यार्थः ॥ ३८२ ॥

इदानीं प्रकृतमेवाह

बिन्दूर्ध्वेऽर्धेन्दुरेतस्य
कला ज्योत्स्ना चं तद्वती ।
कान्तिः प्रभा च विमला
पञ्चैता रोधिकास्ततः ॥ ३८३ ॥
रुन्धनी रोधनी रोद्ध्री
ज्ञानबोधा तमोपहा ।

१ ग० पु० अथेति पाठः ।

एताः पञ्च कलाः प्राहु-
　　र्निरोधिन्यां गुरूत्तमाः ॥ ३८४ ॥

'तद्वती' ज्योत्स्नावती, 'तत' इति अर्धेन्दोरप्यूर्ध्वम् ॥ ३८४ ॥

अर्धचन्द्रादेश्च मन्त्रप्रमेयरूपत्वात् तदुचितमेव यथोत्तरं सूक्ष्मसूक्ष्मतरादिरूपत्वं दर्शयति

अर्धमात्रः स्मृतो बिन्दु-
　　र्व्योमरूपी चतुष्कलः ।
तदर्धमर्धचन्द्रस्त-
　　दष्टांशेन निरोधिका ॥ ३८५ ॥

'तदर्ध' मात्राचतुर्भागः 'तदष्टांशेन' मात्राष्टांशेन ॥ ३८५ ॥

निरोधिकामेव निर्वक्ति

'हेतून्ब्रह्मादिकान् रुन्द्धे
　　रोधिकां तां त्यजेत्ततः ।
निरोधिकामिमां भित्त्वा
　　सादाख्यं भुवनं परम् ॥ ३८६ ॥

---

१ ग० पु० मात्रा इति पाठः । २ ग० पु० रुन्ध्यादिति पाठः ।

परहपेण यत्रास्ते
पञ्चमन्त्रमहातनुः ।

'हेतून्' इति कारणानि । पररूपेणेति, सुशिवावरणे हि अस्याः परं रूपमित्युक्तम् ॥ ३८६ ॥

अस्यैव स्थानं रूपं च निरूपयति

इत्यर्धेन्दुनिरोध्यन्त-
बिन्द्वावृत्यूर्ध्वतो महान् ॥ ३८७ ॥
नादः किञ्जल्कसदृशो
महद्भिः पुरुषैर्वृतः ।
चत्वारि भुवनान्यत्र
दिक्षु मध्ये च पञ्चमम् ॥ ३८८ ॥
इन्धिका दीपिका चैव
रोधिका मोचिकोर्ध्वगा ।
मध्येऽत्र पद्मं तत्रोर्ध्व-
गामी तच्छक्तिभिर्वृतः ॥३८९॥
नादोर्ध्वतस्तु सौषुम्नं
तत्र तच्छक्तिभृत्प्रभुः ।

१ ग० पु० रोचिकेति पाठः । २ ग० प्र० भृत्प्रभुरिति पाठः ।

तदीशः पिङ्गलेलाभ्यां
वृतः सव्यापसव्ययोः ॥३९०॥
या प्रभोरङ्गगा देवी
सुषुम्ना शशिसप्रभा ।
ग्रथितोऽध्वा तया सर्व
ऊर्ध्वश्चाधस्तनस्तथा ॥३९१॥
नादःसुषुम्नाधारस्तु
भित्त्वा विश्वमिदं जगत् ।
अधःशक्त्या विनिर्गच्छे-
दूर्ध्वशक्त्या च मूर्धतः ॥ ३९२ ॥
नाड्या ब्रह्मबिले लीनः
सोऽव्यक्तध्वनिरक्षरः ।
नदन्सर्वेषु भूतेषु
शिवशक्त्या ह्यधिष्ठितः ॥ ३९३ ॥

एवमर्धेन्दुर्निरोधिनी च बिन्दोरेव प्रसरः,- इत्युक्तं स्यात् । 'महद्भिः पुरुषैः' इति मन्त्रमहेश्वररूपैः । 'तच्छक्तिः' ऊर्ध्वगामिनी । तदुक्तम्

---

१ ग० पु० खेडाभ्यामिति पाठः । २ म० पु० सर्वमिति पाठः ।

'तस्मिन्पद्मं सुविस्तीर्णमूर्ध्वगेशः स्थितः प्रभुः ।'

(स्व०१०।१२२४)

इति,

'ऊर्ध्वगा तु कला तस्य नित्यमुत्सङ्गगामिनी।' (स्व०१०।१२२६)

इति च । सौषुम्नमिति भुवनम् । 'तच्छक्तिः' सुषुम्ना । 'तदीशः' सुषुम्नेशः । 'ग्रथित' इति ओतप्रोतत्वेन व्याप्तः । 'ऊर्ध्वः' शक्तिशिवात्मकः 'अधस्तनो' नादान्तादिः । अस्याश्चोर्ध्वाधरयोरेव व्यापकत्वं दर्शयति 'नादः सुषुम्नाधार' इत्यादिना । इह खलु नादः सुषुम्नाख्यां मध्यनाडीमाधितिष्ठन्नधःशक्त्योत्थाय मूलाधारात् प्रबोधमासाद्य प्राणात्मिकयोर्ध्वशक्त्या निखिलमिदं जगत् तत्तत्कारणोल्लङ्घनक्रमेण भित्त्वा तस्या एव सुषुम्नाख्याया नाड्या 'मूर्धत' उपरिष्टान्निर्गच्छेत् येनासौ ब्रह्मबिले विश्रान्तः सन् सर्वेषु भूतेषु

'नास्योच्चारयिता कश्चित्प्रतिहन्ता न विद्यते ।
स्वयमुच्चरते देवः प्राणिनामुरसि स्थितः ॥' (स्व० ७। ५८)

इत्याद्युक्त्या नदन्, अत एव घोषादिस्वभावान्तरानुदयात् अव्यक्तध्वनिः, अत एवाविचलद्रूपत्वाद्

अक्षरो यतः शिवशक्त्या त्वधिष्ठितः परसंविन्मात्रात्मक इत्यर्थः । तदुक्तम्

'नाड्याधारस्तु नादो वै भित्त्वा सर्वमिदं जगत् ।
अधःशक्त्या विनिर्गत्य यावद्ब्रह्मायामूर्ध्वतः ॥
नाड्या ब्रह्मबिले लीनस्त्वव्यक्तध्वनिरक्षरः ।
नदते सर्वभूतेषु शिवशक्त्या त्वधिष्ठितः ॥' (स्व०१०।१२३३)

इति ॥ ३६३ ॥

सुषुम्नोर्ध्वे ब्रह्मबिल-
संज्ञयावरणं त्रिदृक् ।
तत्र ब्रह्मा सितः शूली
पञ्चास्यः शशिशेखरः ॥ ३६४ ॥
तस्योत्सङ्गे परा देवी
ब्रह्माणी मोक्षमार्गगा ।
रोद्ध्री दात्री च मोक्षस्य

'तत्र' इति ब्रह्मबिलावरणे । 'मोक्षमार्गगा' इति तन्मार्गावस्थितेत्यर्थः । अत एवास्यास्तद्रोधने तद्दाने च सामर्थ्यमित्युक्तं 'रोद्ध्री दात्री च मोक्षस्य' इति ॥ ३६४ ॥

---

१ ग० पु० संज्ञमावरेति पाठः ।

तां भित्त्वा चोर्ध्वकुण्डली ॥ ३६५ ॥
शक्तिः सुप्ताहिसदृशी
सा विश्वाधार उच्यते ।
तस्यां सूक्ष्मा सुसूक्ष्मा च
तथान्ये अमृतामिते ॥ ३६६ ॥
मध्यतो व्यापिनी तस्यां
व्यापीशो व्यापिनीधरः ।

तां भित्त्वेति, तत ऊर्ध्वमित्यर्थः । ऊर्ध्वकुण्डलीति, निखिलस्यास्य विश्वस्यानुन्मिषितत्वेनान्तर्गर्भीकारात्, अत एव 'सुप्ताहि सदृशी' इत्युक्तम्, अत एव स्वभित्तावेक विश्वोल्लासनात् 'विश्वाधार उच्यते' इत्युक्तम् । शक्तिरित्यनेन इतः प्रभृति शक्तितत्त्वम्,—इत्यासूत्रितम् । तदुक्तं श्रीनन्दिशिखायाम्

'तत ऊर्ध्वे शक्तितत्त्वं कथ्यमानं निबोध मे ।
प्रसुप्तभुजगाकारा ऊर्णातन्तुसमप्रभा ॥
आधारः सर्वतत्त्वानां भुवनानां च सुव्रते ।'

इति । 'तस्याम्' इति शक्तौ । तदुक्तम्

'सूक्ष्मा चैव सुसूक्ष्मा च तथा चैवामृतामिता ।

---

१ ग० पु० धर इति पाठः ।

व्यापिनी मध्यतो ज्ञेया शेषाः पूर्वादितः क्रमात् ॥'

(स्व० १० । १२७०)

इति । 'तस्याम्' इति व्यापिन्याम् । व्यापीश इति, यस्यानाश्रितभैरवापेक्षया पूर्वस्यां दिशि व्यवस्थानम् ॥ ३६६ ॥

ननु व्यापिनी शक्तेः पृथगिति तावदविवादः, तत्किं तस्याः शक्तितत्त्वे एवावस्थानम् उत न ? इत्याशङ्क्याह

शक्तितत्त्वमिदं यस्य
प्रपञ्चोऽयं धरान्तकः ॥ ३६७ ॥
शिवतत्त्वं ततस्तत्र
चतुर्दिक्कं व्यवस्थिताः ।
व्यापी व्योमात्मकोऽनन्तोऽ-
नाथस्तच्छक्तिभागिनः ॥ ३६८ ॥
मध्ये त्वनाश्रितं तत्र
देवदेवो ह्यनाश्रितः ।
तच्छक्त्युत्सङ्गभृत्सूर्य-
शतकोटिसमप्रभः ॥ ३६९ ॥

१ ग० पु० क्के इति पाठः । २ ग० पु० भोगिन इति पाठः ।

'शक्तितत्त्वम्' इति अनाश्रितभुवनम्। 'तत' इति तच्छक्तितत्त्वमेवाश्रित्येत्यर्थः । तद्धि शक्तितत्त्वे एव व्यापिन्यामवस्थितमिति भावः । 'तत्र' इति अनाश्रितभुवने । 'तच्छक्तयो' व्यापिन्याद्याः । अनाश्रितामिति, भुवनम् । 'तच्छक्तिः' अनाश्रिता । तदुक्तम्

'व्यापिनी व्योमरूपा चानन्तानाथा त्वनाश्रिता ।

(स्व० १० । १२५०)

इति । शिवतत्त्वमिति पुनः स्वार्थवृत्त्या यदि व्याख्यायेत तत्सर्वं व्याहन्येत । यतः

'एवं वै शिवतत्त्वं तु कथितं तव सुव्रते ।
शोधयित्वा ततश्चोर्ध्वं शक्तिश्चैव परा स्मृता ॥
समना नाम सा ज्ञेया........।' (स्व० १० । १२५४)

इत्याद्युक्त्या शिवतत्त्वादपि ऊर्ध्वं समना व्याप्नोतीति । तत्रापि

'समनान्तं वरारोहे पाशजालमनन्तकम् ।'

(स्व० ४ । ४२९)

इत्याद्युक्तेरनन्तं पाशजालं प्रसक्तं स्यात् । एवम्

'हेयाध्वानमधः कुर्वन् रेचयेत्तं वरानने ।
यावत्सा समना शक्तिस्तदूर्ध्वं चोन्मना स्मृता ॥'

(स्व० १० । १२७१)

इत्यादि व्याहृतं स्यात्।

'.... .... उन्मन्यन्ते परः शिवः।'

इत्याद्यपि दुष्येत् समनाधस्तस्योक्तत्वात्, तस्यापि तत्त्वान्तरत्वे षट्त्रिंशत्तत्त्वानि,—इति प्रतिज्ञाहानिः। नास्य शिवतत्त्वस्य ऊर्ध्वमन्तर्वा समनापि त्वधस्तस्याः शक्तितत्त्व एवाम्नानात्। तदुक्तम्

'प्रणवेन ततः शक्तिर्न्यसितव्या वरानने।
व्यापिनीं समनां चोर्ध्वे तत्रैव तु विशोधयेत्॥'

इति। अनाश्रितादीनां च शिवतत्त्वावस्थाने तस्यापि कालकलितत्वमापतेत् ते हि क्षयिणः। यदुक्तम् प्राक्

'शक्तिः स्वकालविलये व्यापिन्यां लीयते पुनः।
व्यापिन्यां तद्दिवारात्रं लीयते साप्यनाश्रिते॥
परार्धकोट्या हत्वा तु शक्तिकालमनाश्रिते।
दिनं रात्रिश्च तत्काले परार्धगुणितेऽपि च॥
सोऽपि याति लयं साम्यसंज्ञे सामनसे पदे।' (तं० ६। १६६)

इति। ततश्च

'ऊर्ध्वमुन्मनसो यश्च तत्र कालो न विद्यते।
न कल्पः कल्पते कश्चिन्निष्कलः कालवर्जितः॥
यः शाङ्कर्युन्मनातीतः स नित्यो व्यापकोऽव्ययः।'

इत्याद्याः श्रुतयो विरुद्धाः स्युः। न च अनाश्रिता-

दीनां शिवतत्त्वेऽवस्थानमस्ति, अपि तु शक्तितत्त्वे एव व्यापिन्याम् । तदुक्तम्

'अधो ब्रह्मबिलं देवि शक्तितत्त्वं ततः परम् ।
पञ्चकारणसंयुक्ता व्यापिनी तु तथा परा ॥
समना उन्मना चैव प्रक्रियाण्डैर्युता प्रिये ।'

इति । तस्मादस्मदुक्तमेव व्याख्यानं युक्तमित्यन्यदुपेक्ष्यम् ॥ ३९९ ॥

शिवतत्त्वोर्ध्वतः शक्तिः
परा सा समनाह्वया ।
सर्वेषां कारणानां सा
कर्तृभूता व्यवस्थिता ॥ ४०० ॥
बिभर्त्यण्डान्यनेकानि
शिवेन समधिष्ठिता ।

'शिवतत्त्वोर्ध्वत' इति व्यापिनीपदावस्थितानाश्रितभुवनादप्यूर्ध्वमित्यर्थः । न चात्रैव अपूर्वतया तत्त्वशब्दस्य भुवनवाचित्वम्

'बिन्दुतत्त्वं समाख्यातं.........।' (स्व० १० । १२१७)

इत्यादावपि तथा प्रयोगदर्शनात् । कर्तृभूतेति, क्रियाशक्तिरूपत्वात् ॥ ४०० ॥

तदधिष्ठानमेव स्फुटयति

तदारूढः शिवः कृत्य-
पञ्चकं कुरुते प्रभुः ॥ ४०१ ॥

शिव इति, यः सर्वत्र षट्त्रिंशत्तत्त्वतयोद्घोष्यते ॥४०१॥

नन्वयमेतदारूढः सन् कस्मात् सृष्ट्यादि विदध्यात् ? इत्याशङ्क्याह

समना करणं तस्य
हेतुकर्तुर्महेशितुः ।

करणमिति, सृष्ट्यादिक्रियायाम् ॥

ननु सर्वत्र क्रियायां कर्त्रन्तरापेक्षित्वे कर्तुर्हेतुत्वं भवेत्,—इति महेशितुरपि तथात्वे परत्वोन्मुखतया स्वातन्त्र्यं खण्ड्येत,—इति किमेतदुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह

अनाश्रितं[1] तु व्यापारे
निमित्तं हेतुरुच्यते ॥४०२॥

'व्यापारे' इति सृष्ट्यादिक्रियायाम् । इह हि स एव परः परमेश्वरः स्वस्वातन्त्र्यात् प्रथमं शून्या-

१ म० पु० तस्तु इति पाठः ।

त्मतामवभासयन् अनाश्रितादिरूपतया प्रथितः,—इत्यपेक्षणीयस्यैवाभावात् अस्यैव तावत् पारमार्थिकं शुद्धं कर्तृत्वम्, अनाश्रितादीनां तु तदधिष्ठानवशाद्भिन्नकार्यविषयमशुद्धमुपचरितप्रायं कर्तृत्वम्, अतश्चानाश्रितादिस्तदिच्छयैव सृष्ट्यादि करोति, इति तस्य साक्षात् तदावेशायोगात् तत्र निमित्तमात्रत्वं यथा विद्यया यशः,—इत्यादावित्युक्तं 'निमित्तं हेतुः' इति । यदाहुः

'अनाश्रितं तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ।'

इति ॥४०२॥

तदधिष्ठानेऽपि अस्य समनैव करणमित्याह

तयाधितिष्ठति विभुः
कारणानां तु पञ्चकम् ।

अधितिष्ठतीति, स्वस्वातन्त्र्यच्छायानुवेधेन सृष्ट्यादिकारित्वे योग्यं कुर्यादित्यर्थः ॥

एतच्च कथम्? इत्याशङ्क्याह

अनाश्रितोऽनाथमय-
मनन्तं स्ववपुः सदा ॥ ४०३ ॥

स व्यापिनं प्रेरयति
　　स्वशक्त्या करणेन तु ।
कर्मरूपा स्थिता माया
　　यदधः शक्तिकुण्डली ॥ ४०४ ॥
नादबिन्द्वादिकं कार्य-
　　मित्यादिजगदुद्भवः ।

'खवपुः' व्योमात्मा, स्वशक्त्येति यथा हि शिवस्य सृष्ट्यादौ समना करणं तथैषामपि अनाश्रिताद्याः स्वाः शक्तय इति । कर्मरूपेति, सृष्ट्यादिक्रियाविशेषकत्वात्, मायाशक्तिरेव हि पारमेश्वरी तत्तन्नादबिन्द्वात्मविश्वरूपतया प्रस्फुरति,—इत्यभिप्रायः । शक्तिकुण्डलीति, अशेषस्य विश्वस्य स्वतादात्म्येन गर्भीकारात् ॥ ४०४ ॥

इयच्च विश्वं हेयमेव,—इत्याह

यत्सदाशिवपर्यन्तं
　　पार्थिवाद्यं च शासने ॥४०५॥
तत्सर्वं प्राकृतं प्रोक्तं
　　विनाशोत्पत्तिसंयुतम् ।

सदाशिवोऽत्रानाश्रितः, प्रकृतिश्च समना, तस्या एव मूलप्रकृतित्वात् ॥ ४०५ ॥

एवं पुरमानतत्त्वयोजनात्म प्रमेयद्वयमभिधाय पुरसंग्रहाख्यं प्रमेयमासूत्रयितुमुपक्रमते

अथ सकलभुवनमानं
यन्मह्यं निगदितं निजैर्गुरुभिः ॥४०६॥
तद्वक्ष्यते समासाद्-
बुद्धौ येनाशु सङ्क्रामेत् ।

येनेति, समासाभिधानेन; अत एवैतन्निष्प्रयोजनं न,—इत्याशयः ॥ ४०६ ॥

तदेवाह

अण्डस्यान्तरनन्तः
कालः कूष्माण्डहाटकौ ब्रह्महरी ॥४०७॥
रुद्राः शतं सवीरं
बहिर्निवृत्तिस्तु साष्टशतभुवना स्यात् ।
जलतेजःसमीरनभोऽ-
हंकृद्धीमूलसप्तके प्रत्येकम् ॥४०८॥

अष्टौ षट्पञ्चाशद्-
भुवना तेन प्रतिष्ठेति कला कथिता ।
अत्र प्राहुः शोध्या-
नष्टौ केचिन्निजाष्टकाधिपतीन् ॥४०९॥
अन्ये तु समस्तानां
शोध्यत्वं वर्णयन्ति भुवनानाम् ।
श्रीभूतिराजमिश्रा
गुरवः प्राहुः पुनर्बही रुद्रशतम् ॥४१०॥
अष्टावन्तः साकं
शर्वेणेतीदृशी निवृत्तिरियं स्यात् ।
रुद्राः काली वीरो
धराब्धिलक्ष्म्यः सरस्वती गुह्यम् ॥४११॥
इत्यष्टकं जलेऽग्नौ
वह्न्यतिगुह्यद्वयं मरुति वायोः ।
स्वपुरं गयादि खे च
व्योम पवित्राष्टकं च भुवनयुगम् ॥४१२॥

अभिमानेऽहङ्कार-
चछगलाद्यष्टकमथान्तरा नभोऽहंकृत् ।
तन्मात्रार्केन्दुश्च-
तिपुराष्टकं बुद्धिकर्मदेवानाम् ॥४१३॥
दश तन्मात्रसमूहे
भुवनं पुनरक्षवर्गविनिपतिते ।
मनसश्चेत्यभिमाने
द्वाविंशतिरेव भुवनानाम् ॥ ४१४ ॥
धियि दैवीनामष्टौ
क्रुत्तेजोयोगसंज्ञकं त्रयं तदुमा ।
तत्पतिरथ मूर्त्यष्टक-
सुशिवद्वादशकवीरभद्राः स्युः ॥४१५॥
तदथ महादेवाष्टक-
मिति बुद्धौ सप्तदश संख्या ।
गुणतत्त्वे पङ्क्तित्रय-
मिति षट्पञ्चाशतं पुराणि विदुः ॥४१६॥

अण्डस्यान्तर्बहिः साष्टशतभुवना निवृत्तिः स्यादिति संबन्धः । यद्वा अन्तःशब्दः प्रागेव व्याख्यातः । तदुक्तम्

'निवृत्त्यभ्यन्तरे पृथ्वी शतकोटिप्रविस्तरा।
तस्यां च भुवनानां तु शतमष्टोत्तरावधि ॥' (स्व० ४।१०३)

इति । अष्टाविति, गुह्याष्टकादीनि योगाष्टकान्तानि सप्ताष्टकानीत्यर्थः । तेनेति सप्तकस्याष्टभिर्गुणनात् । तदुक्तम्

'प्रतिष्ठाया भवेद्व्याप्तिश्चतुर्विंशतितत्त्विका ।
षट्पञ्चाशद्भुवनिका............ ॥' (स्व० ४ । १५९)

इति । अत्रेति प्रतिष्ठायाम् । अष्टाविति, क्रोधाष्टकेन सह । समस्तानामिति षट्पञ्चाशतोऽपि, मिश्राः प्रधानाः । शर्वेणेति, भूर्लोकाधिपतिना, तेन वीरभद्रस्थानेऽयमिति गणनासाम्यम् । 'रुद्रा' एकादश । गुह्यमिति, गुह्याष्टकभुवनम् । अन्तरा नभोऽहङ्कृदिति, अहङ्कारनभसोरन्तरित्यर्थः । तन्मात्रेति पञ्च, बुद्धिकर्मदेवानामिति बुद्धिकर्मेन्द्रियदशकस्येत्यर्थः । तन्मात्रसमूहे भुवनमिति पञ्चार्थ-

मण्डलाख्यमित्यर्थः । नन्वेषामुक्तेऽपि भुवन-पञ्चके कस्मात्पुनरेतदुच्यते? इत्याशङ्क्योक्तम् 'अक्ष-वर्गनिपतित' इति । एतद्धि एषां मनोऽधिष्ठानेनैव भवेदिति अत्र पुनः परेणापि रूपेणावस्थानमिति भावः। क्रुत्तेजोयोगसंज्ञकमिति अर्थात्क्रोधाद्यष्टकत्रयाधिष्ठेयं भुवनत्रयं, पङ्क्तित्रयमिति गुरुशिष्यविषयम् । षट्-पञ्चाशतं पुराणीति, जलतत्त्वेऽष्टौ भुवनानि, तेजः-प्रभृतौ तत्त्वत्रये प्रत्येकं द्वयमिति षट्, अहङ्कारे द्वाविंशतिः, बुद्धौ सप्तदश, गुणेषु च त्रीणीति ॥ ४१६ ॥

नन्वत्र,जलादौ सर्वेषु तत्त्वेषु भुवनानि शोध्य-तयोक्तानि प्रकृतौ पुनः कस्मान्न ? इत्याशङ्क्याह

यद्यपि गुणसाम्यात्मनि
मूले क्रोधेश्वराष्टकं तथापि धियि ।
तच्छोधितमिति गणनां
न पुनः प्राप्तं प्रतिष्ठायाम् ॥४१७॥
इति जलतत्त्वान्मूलं
तत्त्वचतुर्विंशतिः प्रतिष्ठायाम् ।

अम्बादितुष्टिवर्ग-
स्ताराद्याः सिद्धयोऽणिमादिगणाः
॥४१८॥

गुरवो गुरुशिष्या ऋषि-
वर्ग इडादिश्च विग्रहाष्टकयुक् ।
गन्धादिविकारपुरं
बुद्धिगुणाष्टकमहंक्रिया विषयगुणाः
॥४१९॥

कामादिसप्तविंशक-
मागन्तु तथा गणेशविद्येशमयौ ।
इति पाशेषु पुरत्रय-
मित्थं पुरुषेऽत्र भुवनषोडशकम् ॥४२०॥

नियतौ शङ्करदशकं
काले शिवदशकमिति पुरद्वितयम् ।
रागे सुहृष्टभुवनं
गुरुशिष्यपुरं च वित्कलायुगले ॥४२१॥

भुवनं भुवनं निशि पुट-
पुरत्रयं वाक्पुरं प्रमाणपुरम् ।

इति सप्तविंशतिपुरा
　　विद्या पुरुषादितत्त्वसप्तकयुक् ॥४२२॥
वामेशरूपसूक्ष्मं
　　शुद्धं विद्याथ शक्तितेजस्विमितिः ।
सुविशुद्धिशिवौ मोक्ष
　　ध्रुवेषिसंबुद्धसमयसौशिवसंज्ञाः ॥४२३॥
सप्तदशपुरा शान्ता
　　विद्येशसदाशिवपुरात्रितययुक्ता ।
बिन्द्वर्धेन्दुनिरोध्यः
　　परसौशिवमिन्धिकादिपुरसौषुम्ने ॥४२४॥
परनादो ब्रह्मबिलं
　　सूक्ष्मादियुतोर्ध्वकुण्डली शक्तिः ।
व्यापिव्योमानन्ता-
　　नाथानाश्रितपुराणि पञ्च ततः ॥ ४२५ ॥
षष्ठं च परममनाश्रित-
　　मथ समनाभुवनषोडशी यदि वा ।

---

१ ग० पु० अविशुद्धेति पाठः ।

२ ग० पु० जगा इति पाठः ।

बिन्द्वावरणं परसौ-
शिवं च पञ्चेन्धिकादिभुवनानि ॥४२६॥
सौषुम्नं ब्रह्मबिलं
कुण्डलिनी व्यापिपञ्चकं समना।
इति षोडशभुवनेयं
तत्त्वयुगं शान्त्यतीता स्यात् ॥ ४२७ ॥

तत्त्वचतुर्विंशतिरिति प्रकृतितत्त्वस्य क्षुब्धाक्षुब्धतया द्वैविध्यात्। गुरव इति, तत्रापि गुरुशिष्यविषयं पङ्क्तित्रयमुक्तम्। विषयेति, विकारषोडशकानन्तर्येण व्याख्याताः शब्दादयः पञ्च, गुणा देहधर्मत्वेन प्रागुक्ता अहिंसादयः। चः समुच्चये, तेन रागतत्त्वे वीरेशभुवनं गुरुशिष्यभुवनं च, इति भुवनद्वयम्। भुवनं भुवनमिति वामादिशक्तिनवकस्य महादेवत्रयस्य च। पुटपुरत्रयमिति त्रिपुटत्वमस्याः। वाक्पुरं योन्याख्याया वागीश्या भुवनम्। सप्तविंशतिपुरेति, तदुक्तम्

'पुंस्तत्त्वाद्यावन्मायान्तं विद्याया व्याप्तिरिष्यते।
सप्त तत्त्वानि भुवनसप्तविंशतिरेव च॥'

(स्व० ४। १७३)

इति । वामेति, वामाद्या नव शक्तयः । 'ईश' ईश्वरः । रूपेत्यादि सर्वमावरणान्तं प्रागुक्तम् । तेजस्विप्रधाना चासौ मितिर्मानावरणमित्यर्थः । 'इषिः' इच्छा । सप्तदशपुरेति, तदुक्तम्

'............विद्यातत्त्वात्सदाशिवम् ।
तत्त्वानां त्रितये व्याप्तिर्वर्णानां त्रय एव च ॥
पदैकादशिका ज्ञेया पुराणि दश सप्त च ।
(स्व० ४ । १८५)

इति । परसौशिवमिति, यत्र परेण रूपेण सदाशिवः । अनाश्रितमिति सर्वाश्रयत्वात् । 'यदि वा' इति पक्षान्तरे, षोडशभुवनेति, तदुक्तम्

पदमेकं मन्त्र एको वर्णाः षोडश कीर्तिताः ।
भुवनानि सुसूक्ष्माणि शान्त्यतीते विभावयेत् ॥
(स्व० ४ । १९७)

इति ॥ ४२७ ॥

एवं श्रीस्वच्छन्दप्रक्रियया विभागमभिधाय शास्त्रान्तरप्रक्रमेणाप्याह

श्रीमन्मतङ्गशास्त्रे च
क्रमोऽयं पुरपूगगः ।

अयमिति वक्ष्यमाणः ॥

तदाह

कालाग्निर्नरकाः खाब्धि-
युतं मुख्यतया शतम् ॥४२८॥
कूष्माण्डः सप्तपातालो
सप्तलोकी महेश्वरः ।
इत्यण्डमध्यं तद्बाह्ये
शतं रुद्रा इति स्थिताः ॥४२९॥
स्थानानां द्विशती भूमिः
सप्तपञ्चाशता युता ।
पञ्चाष्टकस्य मध्याद्द्वा-
त्रिंशद्भूतचतुष्टये ॥४३०॥
तन्मात्रेषु च पञ्च स्यु-
र्विश्वेदेवास्ततोऽष्टकम् ।
पञ्चमं सेन्द्रिये गर्वे
बुद्धौ देवाष्टकं गुणे ॥४३१॥
योगाष्टकं क्रोधसंज्ञं
मूले काले सनैयते ।

पतङ्गाद्याश्चाङ्गुष्ठ-
मात्राद्या रागतत्त्वगाः ॥४३२॥
द्वादशैकशिवाद्याः स्यु-
र्विद्यायां कलने दश ।
वामाद्यास्त्रिशती सेयं
त्रिपर्वण्यब्धिरस्ययुक् ॥४३३॥

खाब्धीति चत्वारिंशत् । महेश्वरो रुद्रः । पञ्चममष्टकमिति स्थाण्वाख्यम् । पतङ्गाद्या अष्टौ । अङ्गुष्ठमात्राद्या अपि अष्टौ । कलने कलायाम् । त्रिपर्वणीति, त्रिभिर्भूतभावतत्त्वाख्यैः पर्वभिर्युक्ते कलादिक्षितिपर्यन्ते पत्यादिपदार्थापेक्षया तृतीयस्मिन्पदार्थे इत्यर्थः । यदुक्तं तत्रैव

'ये भूतभावतत्त्वाख्या मायातः क्षरिताः सदा ।
स पदार्थस्त्रिपर्वायं तृतीयः शिवशासने ॥' (मतंग०१ प०)

इति । अब्धिरस्ययुगिति, रसनीया 'रस्या' रसाः षट् तेन चतुःषष्टिरित्यर्थः ॥ ४३३ ॥

भुवनेश्वराश्चात्र विचित्राः,—इत्याह

१ ग० पु० कलाख्या इति पाठः ।

शैवाः केचिदिहानन्ताः
श्रैकराठा इति संग्रहः ।

एषां च शिवादिदीक्षितत्वादेवमभिधानम् । यदाहुः

'कालाग्निर्नरकाणां तु चत्वारिंशच्छतं ततः ।
कूष्माण्डः सह पातालैः सप्तभिर्लोकसप्तकम् ॥
रुद्रश्चेत्यण्डमध्येऽयं ततो रुद्रशतं बहिः ।
स्थानानां द्वे शते षट्चैवं सप्तपञ्चाशता युता ॥
पञ्चाष्टकानां द्वात्रिंशत्ततो मूलचतुष्टये ।
तन्मात्रेषु ततः पञ्च विश्वेदेवास्ततोऽष्टकम् ॥
पञ्चाष्टकानां षष्ठं यत् सेन्द्रिये गर्व एव तत् ।
स्थितं बुद्धौ ततो देवा अष्टावष्टौ च योगिनः ॥
गुणेष्वष्टौ तथाव्यक्ते क्रोधाद्याः परतस्ततः ।
काले नियतिसंयुक्ते पतङ्गकूप्रमुखास्ततः ॥
अङ्गुष्ठाद्यास्तु रागेऽष्टौ द्वादशैकशिवादयः ।
विद्यायां तु कलातत्त्वे वामाद्याः परतो दश ॥
एवं त्रिपर्वणि प्रोक्तं भुवनानां शतत्रयम् ।
चतुःषष्ट्यधिकं तेषु विचित्रा भुवनेश्वराः ॥
शैवाः केचित्तथानन्ताः श्रैकण्ठाः केचिदेव तु ।(म० त० वृ०)

इति । अत्र च साक्षादागमे संवादिते ग्रन्थविस्तरः स्यात्,—इति तद्वृत्तिकृदुक्तं संवादितम् ॥४३३॥

नन्वेवं भुवनविभागप्रदर्शनेन कोऽर्थः? इत्याशङ्क्याह

यत्र यदा परभोगान्
बुभुक्षते तत्र योजनं कार्यम् ॥४३४॥
शोधनमथ तद्धानौ
शेषं त्वन्तर्गतं कार्यम् ।
इत्यागमं प्रथयितुं
दर्शितमेतद्विकल्पितं तेन ॥४३५॥

यदुक्तम्

'यो यत्राभिलषेद्भोगान् स तत्रैव नियोजितः ।
सिद्धिभाङ्मन्त्रसामर्थ्यात् .... ॥'

इति । अथेति पक्षान्तरे । 'तद्धानौ' इति भोगेच्छात्याग इत्यर्थः । अन्तर्गतमिति, प्रधानशुद्ध्यैव तच्छुद्धम् । दर्शितमिति, अन्यथा हि कथमेवं परिज्ञानं भवेदिति भावः । तेनेति तेन तेन गुरुणेत्यर्थः ॥ ४३५ ॥

नन्वत्र किमियन्त एव विकल्पाः संभवन्ति न वा ? इत्याशङ्क्याह

अन्येऽपि बहुविकल्पाः
स्वधियाचार्यैः समभ्यूह्याः ।

---

१ ग० पु० आगममिति पाठः ।

ननु यद्येवमनेके विकल्पाः संभवन्ति तदिह पुनः किं ग्राह्यम् ? इत्याशङ्क्याह

श्रीपूर्वशासने पुन-
　　रष्टादशाधिकं शतं कथितम् ॥४३६॥
तदिह प्रधानमधिकं
　　संक्षेपेणोच्यते शोध्यम् ।

शतमिति भुवनानाम् । तदुक्तं तत्र

'एवं तु सर्वतत्त्वेषु शतमष्टादशोत्तरम् ।
भुवनानां परिज्ञेयं संक्षेपान्न तु विस्तरात् ॥'
(मा० वि० ५ । ३३)

प्रधानमिति, तदधिकारेणैवास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः ॥४४०॥

तदेवाह

कालाग्निः कूष्माण्डो
　　नरकेशो हाटकोऽथ भूतलपः ॥४३७॥
ब्रह्मा मुनिलोकेशो
　　रुद्राः पञ्चान्तरालस्थाः ।

१ ग० पु० शतमधिकमिति पाठः ।

अधरेऽनन्तः प्राच्याः
कपालिवह्न्यन्तनिर्ऋतिबलाख्याः
॥ ४३८ ॥

लघुनिधिपातिविद्याधिप-
शम्भूर्ध्वान्तं सवीरभद्रपति ।
एकादशभिर्बाह्ये[1]
ब्रह्माण्डं पञ्चभिस्तथान्तरिकैः
॥ ४३९ ॥

इति षोडशपुरमेत-
न्निवृत्तिकलयेह कलनीयम् ।
लकुलीशभारभूती
दिण्ड्याषाढी च पुष्करनिमेषौ
॥ ४४० ॥

प्रभाससुरेशाविति स-
लिले प्रत्यात्मकं सपरिवारे[2] ।

---

१ ग० पु० बाह्यैरिति पाठः । २ ग० पु० वारमिति पाठः । मालिनी-विजयतन्त्र एतत् 'पत्यष्टकम्' इत्युच्यते ।

भैरवकेदारमहा-
　कालाः मध्याम्रजल्पाख्याः ॥४४१॥
श्रीशैलहरिश्चन्द्रा-
　विति गुह्याष्टकमिदं महसि ।
भीमेन्द्राट्टहासाविम-
　लकनखलनाखलकुरुस्थिति-
　　गयाख्याः ॥४४२॥
अतिगुह्याष्टकमेत-
　न्मरुति च सतन्मात्रके च सात्त्वे च ।
स्थाणुसुवर्णाख्यौ किल
　भद्रो गोकर्णको महालयकः ॥४४३॥
अविमुक्तरुद्रकोटी
　वस्त्रापद इत्यदः पवित्रं खे ।
स्थूलस्थूलेशशङ्कु-
　श्रुतिकालञ्जराश्च मण्डलभृत् ॥४४४॥

---

१ ग० पु० चार्येति पाठः ।

माकोटाण्डद्वितय-

च्छगलाण्डा अष्टकं ह्यहङ्कारे ।

मुनीति सप्त । एवमीशत्वविशेषेणैषां तदन्तः-कारः प्रकाशितः । प्राच्या इत्यारभ्य । 'अन्त' इति अन्तकारित्वात् यमः । 'लघु' इति शीघ्रकारित्वाच्छीघ्रः । यदुक्तम्

'आदौ कालाग्निभुवनं शोधितव्यं प्रयत्नतः ।' (मा० वि० ५ । १)

इत्युपक्रम्य

'कालाग्निपूर्वकैरेभिर्भुवनैः पञ्चभिः प्रिये ।
शुद्धैः शुद्धमिदं सर्वं ब्रह्माण्डन्तर्व्यवस्थितम् ॥
तद्बहिः शतरुद्राणां भुवनानि पृथक् पृथक् ।
दशमं,शोधयेत्पश्चादेकं तन्नायकावृतम् ॥
अनन्तः प्रथमस्तेषां कपालीशस्तथापरः ।
अग्निरुद्रो यमश्चैव नैर्ऋतो बल एव च ॥
शीघ्रो निधीश्वरश्चेति सर्वविद्याधिपोऽपरः ।
शम्भुश्च वीरभद्रश्च विधूमज्वलनप्रभाः ॥
एभिर्दशैकसंख्यातैः शुद्धैः शुद्धं शतं मतम् ।'

(मा० वि० ५ । १५)

इति । प्रत्यात्मकमिति नामान्तरेण गुह्याष्टकमेव अत्रोक्तम् । 'सतन्मात्रके च साक्षे च' इति खस्य विशेषणम् । एतदन्तं हि अनेनैवाष्टकेन व्याप्तमिति

केषांचिन्मतम् । अन्येषां पुनः कार्यस्य कारणान्तर-
वस्थानौचित्यात् इयदहङ्कारेण व्याप्तमिति ॥४४४॥

अत[1] एवाह

अन्येऽहङ्कारान्त-
स्तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाप्याहुः ॥४४५॥
धियि योन्यष्टकमुक्तं
प्रकृतौ योगाष्टकं किलाकृतप्रभृति ।
इति सप्ताष्टकभुवना
प्रतिष्ठितिः सलिलतो हि मूलान्ता ॥४४६॥
नरि वामो भीमोग्रौ
भवेशवीराः प्रचण्डगौरीशौ ।
अजसानन्तैकशिवौ
विद्यायां क्रोधचण्डयुग्मं स्यात् ॥४४७॥
संवर्तो ज्योतिरथो
कलानियत्यां च सूरपञ्चान्तौ ।
वीरशिखीशश्रीकण्ठ-
संज्ञमेतत्त्रयं च काले स्यात् ॥४४८॥

---

१ ग० पु० तदाहेति पाठः ।

समहातेजा वामो
भवोद्भवश्चैकपिङ्गलेशानौ ।
भुवनेशपुरःसरका-
वङ्गुष्ठ इमे निशि स्थिता ह्यष्टौ ॥४४९॥
अष्टाविंशतिभुवना
विद्या पुरुषान्निशान्तमियम् ।
हालाहलरुद्रक्रुद्-
म्बिकाघोरिकाः सवामाः स्युः ॥ ४५० ॥
विद्यायां विद्येशा-
स्त्वष्टावीशे सदाशिवे पञ्च ।
वामा ज्येष्ठा रौद्री
शक्तिः सकला च शोन्तयम् ॥४५१॥
अष्टादश भुवना स्यात्

अत्र च केषांचित् स्वकण्ठेन अन्येषां पर्यायेण अन्येषां च पदैकदेशेनाभिधानम्,—इति स्वयमेवाभ्यूह्यम् । एतच्च प्रागेव संवादितम् । नरीत्यर्थादन्तर्भावितरागतत्त्वे, तेन पुंस्तत्त्वे वामादयः षट्, रागे च प्रचण्डादयः पञ्च । तदुक्तम्

'ततोऽप्यर्धाङ्गुलव्याप्त्या पुरषट्कमनुक्रमात् ।
चतुष्कं तु द्वयेऽन्यस्मिन्नेकमेकत्र चिन्तयेत् ॥'
(मा० वि० ६ । १४)

इति । सानन्तेति, अनन्तसहित एकशिव इत्यर्थः । निशीति मायायां । 'ईश' इति ईश्वरतत्त्वे । एवं निवृत्तौ षोडश, प्रतिष्ठायां षट्पञ्चाशत्, विद्यायामष्टाविंशतिः, शान्तायामष्टादश,—इति भुवनानामष्टादशोत्तरं शतम् ॥ ४५१ ॥

ननु शान्त्यतीतायामप्यन्यत्र भुवनविभाग उक्तस्तत्पुनरिह कस्मात् न ? इत्याशङ्क्याह

शान्त्यतीता त्वभुवनैव ।

न हि अत्र देशादिकलना काचिद्भवेदिति भावः ॥

एतच्चार्यायाः प्रथमार्धेनोपसंहरति

इति देशाध्वविभागः
कथितः श्रीशम्भुना समादिष्टः ॥४५२॥

श्रीशम्भुनेति परमेश्वरेण गुरुणेति शिवम् ॥

'जम्बुद्वीपे भारतवर्षे तत्राहितस्थितिर्विदधे ।
जयरथनामा कश्चिद्विवृतिमिमामष्टमाह्निके स्पष्टाम् ॥'

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीमदभिनव-
गुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रालोके

श्रीजयरथविरचितविवेकाभिख्यव्याख्योपेते देशा-
ध्वप्रकाशनं नामाष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

श्रीमत्प्रतापभूभर्तुराज्ञया प्रीतये सताम् ।
मधुसूदनकौलेन संपाद्यायं प्रकाशितः ॥

श्रीसाम्बशिवार्पणमस्तु भूयात् ।

श्रीतन्त्रालोकस्य

आचार्याभिनवगुप्तपादविरचितस्य
आचार्यजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेतस्य

नवममाह्निकम्

तत्त्वक्रमावभासनविभागविभवो भुजङ्गमाभरणः ।
भक्तजनजयावहृतां वहति जयावहो जयति ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन तत्त्वप्रविभागं कथयितुं प्रतिजानीते

अथ तत्त्वप्रविभागो
विस्तरतः कथ्यते क्रमप्राप्तः ॥ १ ॥

विस्तरत इति—परपरिकल्पितसमारोपापसारणा-पुरःसरं यथातत्त्वं व्यवस्थापनात्, क्रमप्राप्त इति—

भुवननिरूपणानन्तरं तदनुयायिनां तत्त्वानां निरूपणस्य प्राप्तावसरत्वात् ॥ १ ॥

ननु तत्त्वमेव नाम किमुच्यते, यस्य प्रविभागः अभिधातव्यो भवेत्? इत्याशङ्क्याह

यान्युक्तानि पुराण्यमूनि विविधै-
भदैर्यदेष्वन्वितं
रूपं भाति परं प्रकाशनिविडं
देवः स एकः शिवः ।

इदं हि नाम पारमेश्वरे दर्शने 'तत्त्वम्' इत्युच्यते—यदेकमेव रूपमव्यभिचारेण अनेकत्र भुवनादावनुगामि स्यात्, तच्च पृथिव्याद्यात्मकमनेकप्रकारम्, अत एव तस्य—पृथिव्यादेर्भावः 'तत्त्वं' तथा व्यपदेशनिमित्तमित्युक्तम्, तच्च समनन्तराह्निकोक्तेषु नानाप्रकारेषु भुवनेषु यदेतत्प्रकाशैकघनं परं तत्त्वं प्रकाशमानतान्यथानुपपत्त्यानुयायि भासते स निखिलविश्वक्रोडीकारेण द्योतमानः, अत एव एकः शिवः—तदाख्यं षट्त्रिंशत्तत्त्वमित्यर्थः, तस्यैव ह्ययं स्फारो—यदिदं विश्वं नामावभासते, यदाहुः

पं० १४ क० ख० पु० परं रूपमिति पाठः ।

'पञ्चत्रिंशत्तत्त्वी शिवनाथस्यैव शक्तिरुक्तेयम् ।'

इति, अत एव च तनोति सर्वमिति 'तत्' परं रूपं, तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः ॥

ननु यद्येवं प्रकाशैकपरमार्थमेवेदं विश्वं, तत् तत्त्वस्य पृथक्सत्तैव नास्ति, इति का नाम पृथिव्यादिपरिभाषापि स्यात्? इत्याशङ्क्याह

तत्स्वातन्त्र्यरसात्पुनः शिवपदा-
द्भेदे विभाते परं
यद्रूपं बहुधानुगामि तदिदं
तत्त्वं विभोः शासने ॥ २ ॥

पुनरपि तस्य शिवस्यैव स्वातन्त्र्यवशेन शिवपदादेवंविधात् षट्त्रिंशादेव तत्त्वात् परमत्यर्थं पृथिव्यादिपर्यन्तं भेदे समुल्लसिते यद्रूपं पृथिवीतत्त्वादि अनेकैः प्रकारैरनुगामि भाति तदिदं 'पृथिव्यादि तत्त्वम्' इत्युच्यते, इति वाक्यार्थः ॥ २ ॥

एतदेवोपपादयति

तथाहि कालसदना-
द्वीरभद्रपुरान्तगम् ।

धृतिकाठिन्यगरिमा-
द्यवभासाद्धरात्मता ॥ ३ ॥

एवं व्याप्तिघटनाय तथाहि इति निदर्शनम्, धृत्यादयो हि पृथिवीगुणाः, तदभिन्नरूपत्वाच्च पृथ्व्यास्तद्ग्रहणेनैव ग्रहणं सिद्ध्येदित्युक्तं 'धृत्याद्यवभासाद्धरात्मतेति' तेन सास्नादियोगात् यथा खण्डमुण्डादौ गोत्वमनुगामि तथा धृत्यादियोगात् कालाग्निभुवनादावपि पृथ्वीत्वमिति ॥ ३ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति ।

एवं जलादितत्त्वेषु
वाच्यं यावत्सदाशिवे ।

तेन यथा धृत्यादियोगात् सर्वत्रान्वितं पृथ्वीत्वं तथा सांसिद्धिकद्रवत्वभास्वरत्वादियोगात् जलादित्वमिति ॥

नन्वेवमनेकत्र पिण्डादौ तथात्वानुगमात् देहभुवनादावपि तत्त्वान्तररूपत्वं स्यात्? इत्याशङ्क्याह

स्वस्मिन्कार्येऽथ धर्मौघे
यद्वापि स्वसदृग्गुणे ॥४॥

आस्ते सामान्यकल्पेन
तननाद्व्याप्तृभावतः ॥

तत्तत्त्वं क्रमशः पृथ्वी-
प्रधानं पुंशिवादयः ॥५॥

देहानां भुवनानां च
न प्रसङ्गस्ततो भवेत् ।

वापि इति विकल्पद्योतकं भिन्नक्रमं द्रष्टव्यं, तेन स्वसदृग्गुणेऽपि वा इति योज्यम्, एवं स्वस्मिन् घटशरावादौ कार्ये, धर्माणां सत्त्वादीनां गुणानामन्योन्याभिभववृत्त्यादिनानैक्यात्, ओघे स्वसदृग्गुणे—संकुचिते प्रमातृवर्गे प्रकाशैकपरमार्थे वा विश्वत्र, यत् पृथ्वीत्वादिकं रूपमनुगामितयास्ते, तत् तनोति—स्वकार्यादि व्याप्नोति इति कृत्वा, क्रमशो—यथासंख्येन पृथ्वीप्रधानं पुंशिवादयश्च तत् 'तत्त्वम्' इत्युच्यते । ततश्च देहभुवनादौ नैवं प्रसङ्गः, नहि स्वकार्ये चेष्टादौ तत्तद्भोगादौ च देहादित्वमनुगामितामियात् । आदिशब्दः प्रकारे, तेनाहंकारादीनां तत्त्वान्तराणा-

मपि इन्द्रियाद्यात्मनि स्वकार्यादावनुगामित्वमस्तीत्याद्यवसेयम् । एतदर्थगर्भीकारेणैव चान्यैः

'आ महाप्रलयस्थायि सर्वप्राण्युपभोगकृत् ।
तत्त्वमित्युच्यते तज्ज्ञैर्न शरीरघटादयः ॥'

इत्याद्युक्तम् ॥ ४—५— ॥

ननन्वेवमभिधाने किं प्रमाणम्? इत्याशङ्क्याह

श्रीमन्मतङ्गशास्त्रादौ
तदुक्तं परमेशिना ॥ ६ ॥

एतच्च तत्र विद्यापादादावनेकप्रकारमुक्तमिति कियल्लिख्यते, इति ग्रन्थविस्तरभयात् प्रतिज्ञामात्रमेव कृतम्, तथा च तत्र

'तत्त्वं यद्वस्तुरूपं स्यात्स्वधर्मप्रकटात्मकम् ।
तत्त्वं वस्तुपदं व्यक्तं स्फुटमाम्नायदर्शनात् ॥
यदच्युतं स्वकाद्वृत्तात्ततं चात्मवशं जगत् ।
ततमन्येन वा न स्यात्तत्तत्त्वं तत्त्वसंततौ ॥'

इति, तथा

'पार्थिवाणुसमूहस्य विप्रकीर्णस्य सर्वतः ।
किं स्वरूपं स्वकं तत्र पृथिव्यास्तत्त्वसंज्ञकम् ॥'

इत्याक्षेपपूर्वकम्

'मृत्त्वमस्ति मृदस्तत्र येनासावुपदिश्यते ।
तत्त्वेभ्योऽप्यणुसंघेभ्यो विशिष्टमविनाश्यथ ॥'

इत्यादि बहूक्तम् ॥ ६ ॥

तदेवमवस्थिते कार्यकारणभावात्मा तत्त्वानां प्रविभागो वक्तव्यः, इत्याह

तत्रैषां दर्श्यते दृष्टः
सिद्धयोगीश्वरीमते ।
कार्यकारणभावो यः
शिवेच्छापरिकाल्पितः ॥ ७ ॥

'सिद्धयोगीश्वरीतन्त्रं शतकोटिप्रविस्तरम् ।
यत्त्वया कथितं पूर्वं भेदत्रयविसर्पितम् ॥
मालिनीविजये तन्त्रे कोटित्रितयलक्षिते ।
योगमार्गस्त्वया प्रोक्तः सुविस्तीर्णो महेश्वर ॥
भूयस्तस्योपसंहारः प्रोक्तो द्वादशभिस्त्वतः ।
सहस्रैः सोऽपि विस्तीर्णो गृह्यते नाल्पबुद्धिभिः ॥
अतस्तदुपसंहृत्य समासादल्पधीहितम् ।
सर्वसिद्धिकरं ब्रूहि प्रसादात्परमेश्वर ॥
एवमुक्तस्तदा देव्या प्रहस्योवाच विश्वराट् ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि सिद्धयोगीश्वरीमते ।
यन्न कस्यचिदाख्यातं मालिनीविजयोत्तरम् ।'

इति । वक्ष्यति च

'कार्यकारणभावीये तत्त्वे इत्थं व्यवस्थिते ।
श्रीपूर्वशास्त्रे कथितां वच्मः कारणकल्पनाम् ॥'

इति, कार्यकारणभाव इत्यनेनानुजोद्देशोद्दिष्टस्य तदाख्यस्यापि प्रमेयस्यासूत्रणं कृतम् ॥ ७ ॥

नन्विह मृद्घटादावस्तीच्छाया अनुप्रवेशः, किन्तु सा कौम्भकारी, बीजाङ्कुरादौ तु चेतनस्यैवानुप्रवेशो नास्ति, इति का वार्ता तद्धर्मभूताया इच्छायाः, इति किमेतदुक्तं 'कार्यकारणभावः शिवेच्छापरिकल्पित' इति ? इत्याशङ्क्याह

वस्तुतः सर्वभावानां
कर्तेशानः परः शिवः ।

इह खलु जडस्य कारणाभिमतस्य बीजादेरियान् महिमा—यत्सदसद्वा कार्याभिमतमङ्कुरं परिदृश्यमान-सत्ताकं कुर्यात्, नहि 'अङ्कुरो जायते' इत्येतत् बीज-स्य किंचित्—तस्य ततोऽन्यत्वात्, तथात्वे वा घटादे-रप्येवंभावापत्तेः, नाप्यङ्कुरस्य – तदानीं तस्यास-त्त्वात्, यदि चासदेवाङ्कुरादि तर्हि तस्यासद्रूपतैव परमार्थः, इति कथं स्वरूपविरुद्धं सत्त्वमभ्युपेयात् । अथोच्यते नासन्नाम किंचिद्वस्तु यस्य सत्त्वेन वि-रोधः स्यात् – तस्योभयवस्त्वधिष्ठानत्वात्, एतद्धि व्यवहारमात्रं—यदसतः सत्ताकार्यत्वमिति, वस्तुतो हि 'बीजे सति अङ्कुरोऽस्ति' इत्येतावन्मात्रमेतत्, इति

किं केन विरुद्ध्येतेति, नन्वेवं बीजे सति अङ्कुरश्चेदस्ति तर्ह्यसौ सर्वदैव सत् स्यात्, नो चेन्न कदाचित् इत्युक्तं स्यात्, अतश्चास्य सर्वदा सत्त्वे न कदाचिदन्यथात्वेन योगः, अन्यथात्वं हि आकिंचिद्रूपत्वमुच्यते कस्तेन योगार्थः, तथात्वे वा किं नामास्य स्वरूपेऽधिकं स्यात्, यद्वशात्—असद्व्यवहारपात्रत्वमपि उदियात्, न च 'बीजापेक्षसत्तास्वभावोऽङ्कुर' इति वाच्यम्—सर्वभावानां स्वस्वरूपमात्रपरिनिष्ठानात् अन्यस्यान्यापेक्षस्वभावत्वानुपपत्तेः, यद्यपि चासन्नाम न किंचिद्वस्तु तथापि एतच्छशविषाणवत् असत्कलनाविषयस्य अन्तःकरणभुवि पतितस्य परिस्फुरतः स्वभावस्य संभवात् बाह्येन्द्रियविषयतापन्नेन सत्स्वभावेन सह विरुध्यते एव, इति युक्तमुक्तम् 'असतः सत्त्वं विरुद्धमिति'। अथ सदेव तर्ह्यस्य किमुपयाचनीयं यत् बीजादेः प्रार्थयेत्। अथाभिव्यक्तिनियतत्वादि, इति चेन्न — तत्रापि सदसद्रूपताया योजयितुं शक्यत्वात्, न च तदुभयात्मकमनुभयात्मकमानिर्वाच्यं वा युज्यते—विरुद्धत्वादेवंस्वभावत्वस्य, तत्सर्वथा लोकप्र-

सिद्धः कार्यकारणभावो नोपपद्यते, इति सर्व एव व्यवहारः समुत्सीदेत्, तेन कार्यकारणभावसमाख्याबलात्कर्तृकर्मभाव एवाश्रयणीयो, यत् कार्यमाभासनक्रियाविषयत्वात् कर्मैव कार्यते तत्तदङ्कुरादि अवभास्यते तेन कर्ता तत्समर्थाचरणेनेति कारणमपि कर्तर्येव विश्रान्तम्, तस्मात् चिद्रूप एव परमेश्वरः स्वेच्छावशात् इयद्विश्वमवभासयति, किं तु नियतिदशायां प्रथान्तरव्यवधानेन येन 'बीजादङ्कुरो, मृदो घट' इत्येवमाद्यात्मिका लोकस्य प्रतीतिः। नन्वेवं सोऽपि किं सदसद्वा विश्वमवभासयेदित्युक्त एव दोषः? न—इह खलु आन्तरत्वग्राह्यत्वबाह्यत्वभेदात् त्रिधार्थः परिस्फुरेत्, तथाहि—सर्वस्य प्रमातुर्मनोगोचरत्वापत्तेरपि पूर्वं स्वसंविदैकात्म्येन परिस्फुरतोऽर्थस्यान्तरत्वम्, अनन्तरमन्तःकरणैकवेद्यतया सुखादेरिव ग्राह्यत्वमपि, अन्तर्बहिष्करणद्वयवेद्यतया घटादेरिव बाह्यत्वमपि, इति संविदात्मन्यवस्थितस्य चार्थस्य बहिरवभासनम्, इत्युपपादितमन्यत्र बहुशः, तदुक्तम्

'स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम्।
अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते ॥'

इति । तदयमेव कार्यकारणभावो — यदन्तः परिस्फुरत एवार्थस्यान्तर्बाहिष्करणोभयवेद्यत्वमाभास्यते इति, यदुक्तम्

'यदसत्तदसद्युक्ता नासतः सत्स्वभावता ।
सतोऽपि न पुनः सत्तालाभेनार्थोऽथ चोच्यते ॥
कार्यकारणता लोके सान्तर्विपरिवर्तिनः ।
उभयेन्द्रियवेद्यत्वं तस्य कस्यापि शक्तितः ॥'

इति, न चान्तरवस्थितस्यार्थस्य बहिरवभासनं नामापूर्वं किंचित्, अपि तु अभेदाख्यातिमात्रम्, इति न कश्चिद्दोषः, ततश्च युक्तमुक्तं 'स्वातन्त्र्यभाक् परः शिवः सर्वभावानां वस्तुतः कर्ता' इति ॥

ननु अस्त्येवं बीजाङ्कुरादौ, मृद्घटादौ तु नायं वृत्तान्तः, तत्र हि दृश्यते एव कुम्भकारः कर्ता, इति किमदृष्टेन कर्त्रन्तरेण परिकल्पितेन? इत्याशङ्क्याह

अस्वतन्त्रस्य कर्तृत्वं
नहि जातूपपद्यते ॥ ८ ॥

कुम्भकारो हि न स्वेच्छामात्रेण घटं जनयेत्, अपि तु मृदादि अपेक्ष्य, न चाचेतना मृदादयस्तदिच्छामनुरोध्येरन्, एवं हि पटसंपादनेच्छामपि किं

नाद्रियेरन्, ततश्चास्य मृदादिसंस्काराधानमात्र ए-वोपयोगः, तथात्वेऽपि तस्येयत् मृदादिभ्योऽधिकं यच्चिकीर्षितं घटादि तदानीं चेतसि परिस्फुरेत्, न च तावतैव घटादेः कार्यस्य बहिरवभासः, ततश्च पर एव शिवः स्वेच्छया नियतिदशायां कुम्भकारस्य मृदादेश्च परस्परापेक्षया कार्यमुपजनयेत्, यस्तु तस्य सत्यपि मृत्पिण्डादौ 'मयेदं कृतम्' इत्यभिमानः सोऽपि तन्महिम्नैव, एतच्च सर्वं पुरस्तादेव सविस्तरं भविष्यति, इति नेहायस्तम्, तस्माद्युक्तमुक्तम् 'अस्व-तन्त्रस्य कर्तृत्वं न कदाचिदपि उपपन्नम्' इति, स हि कुम्भकारादिर्जडे शरीरादौ गृहीताभिमानः, इति कथं स्वरूपविरुद्धं स्वातन्त्र्यमभ्युपगच्छेत्, तद्धि चि-देकगामि इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ॥ ८ ॥

अत आह

स्वतन्त्रता च चिन्मात्र-
वपुषः परमेशितुः ।

चो ह्यर्थे ॥

ननु लोके शास्त्रे च जडस्यापि स्वातन्त्र्यात्मकं कर्तृत्वमभ्युपेयते, तथा च काष्ठानि ज्वलन्ति, प्रधा-

नं च जगन्मतामिति, तत् किमेतदुक्तं 'जडे स्वातन्त्र्यं नोपपन्नम्' इति ? इत्याशङ्क्याह

स्वतन्त्रं च जडं चेति
तदन्योन्यं विरुध्यते ॥ ९ ॥

स्वातन्त्र्यं हि स्वप्रकाशत्वमुच्यते, जाड्यं च परप्रकाश्यत्वमुच्यते, न चानयोस्तादात्म्यं संसर्गो वा भवेदित्युक्तं 'तदन्योन्यं विरुध्यते' इति, अत एव च तज्जडं वस्तु संविन्निष्ठत्वात् तद्व्यवस्थायाः स्वात्मसिद्धावपि परं स्वप्रकाशात्मकं प्रमातारमपेक्षते, इति स्वातन्त्र्यं कथं जडस्य स्वरूपसंनिविष्टं स्यात् ॥९॥

तदाह

जाड्यं प्रमातृतन्त्रत्वं
स्वात्मसिद्धिमपि प्रति ।

यत्तु लोके शास्त्रे वा जडस्यापि कर्तृत्वं, तत्स्वतन्त्राधिष्ठानादिना चोपचरितप्रायम् ॥

ननु मा भूत् कर्तृत्वं, कारणत्वमेव भविष्यति, यत् सुस्पष्टं जडाजडयोरपि संगतिमियात् ? इत्याशङ्क्याह

न कर्तृत्वादृते चान्यत्
कारणत्वं हि लभ्यते ॥१०॥

स्यादेवं, यद्यर्थस्य बाह्यताभासनात् अन्यत् कार्यत्वं भवेत्, यावता हि अन्तराभासमानस्यार्थस्य तथा-रूपापरित्यागेनैव बहिराभासनं नाम कार्यत्वं, ततश्च यदपेक्षयैव अन्तरवस्थितोऽर्थः तदपेक्षयैवान्तरव-स्थितो बहिर्भवेत्, प्रमातुरेव चान्तःस्थितोऽयमिति, तत एव बहिर्भायान्नान्यतः, इति स एव घटादौ कार्ये कारणं, न तु जडं मृदादि—तदपेक्षयास्य अन्त-र्बहिराभासाभावात्, प्रमातुश्च न कर्तृत्वात् अन्यत् कारणत्वम्, इति युक्तमुक्तं 'कर्तृत्वमात्रसतत्त्वं जडस्य कारणत्वं न युज्यते' इति ॥ १० ॥

ननु अयमेवंविधो भावस्वभाव एव यत् अस्मिन् सतीदं भवतीति, अन्यथा हि भावान्तर्भावेऽपि अभवत् तस्मिन् सति भवति, इति कथं स्यात्, न च अभूताकारभावनमन्तरेण अन्यत् किंचित् कार्य-कारित्वम्, इति स्थित एव 'बीजाङ्कुरादौ भावे भावात्मा कार्यकारणभाव' इति, यद्धर्मालंकारः

'भाव एव परस्येह कार्यताभाव······।'

इति ।

'स्वभावो जनकोऽर्थानामभूताकारभावकः ॥'

इति च । न च स्वभावमुत्सृज्य भावानामन्यत् किंचिदपेक्षणीयम्, इति किमत्र चेतनानुप्रवेशनेन ? इत्याशङ्क्याह

तस्मिन्सति हि तद्भाव
　इत्यपेक्षैकजीवितम् ।
निरपेक्षेषु भावेषु
　स्वात्मनिष्ठतया कथम् ॥११॥

बौद्धानां हि नैकस्यैव भावस्य कार्यकारणभावो, नापि द्वयोः यौगपद्येन घटपटवत्, न च क्रमिकत्वेऽपि अनैयत्येन नीलपीतादिज्ञानवत्, न च नियतक्रमिकत्वेऽपि पूर्वभावि कार्यं, पश्चाद्भावि च कारणम्, अपि तु नियतपूर्वभावं कारणं, नियतपरभावं च कार्यम् इति उक्तम्, तस्मिन् कारणाभिमते बीजादावेव सति तस्य कार्याभिमतस्याङ्कुरादेरेव अभूतपूर्वतया अवश्यंभाव इति, नियमश्चात्र 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्, (पा० सू० २-३-३७) इति सप्तम्याक्षिप्तो,

यदन्यस्मिन्सति अभवत् तस्मिन्नेव सति भवतीति, स्यादेतत् एवं जडानां यदि नियमो न भवेत्, यत्—सति घटे धूमोऽपि स्यात् किन्तु न नैयत्येन इति, नियमे हि अन्योन्यापेक्षा जीवितम्, सा च जडानां न संभवति, ते हि स्वात्ममात्रपरिनिष्ठितत्वादन्योन्यवार्तानभिज्ञाः, इति कस्मिन् सति किं स्यात्, नन्वग्निधूमावेव तथा परिदृश्यमानौ अन्योन्यात्मतामनासादयन्तावपि अन्यथा भवन्तौ नियतावित्युच्येते, न तु नियमो नामापरः कश्चित्पदार्थो योऽनयोरन्योन्यापेक्षां प्रसञ्जयेत्, तदग्नेरयमेव नियमो—यत्तस्य पश्चान्नाधूमः, तस्याप्ययमेव—यत् ततः पूर्वं नानग्निः, इत्यनयोः स्वात्ममात्रपर्यवसितम् अनन्यस्पर्शितया विशिष्टं रूपमेव कारणता कार्यता च, इति न कश्चिदपेक्षार्थः,? अत्रोच्यते—एवं हि दर्शनमात्रमेव प्रमाणीकृतं स्यात्, यत्—पुरुषेण अग्नेः पश्चात् धूम एव प्रतीयते, नाधूमः, तस्यापि पूर्वमग्निरेव नानग्निरिति, न च दृश्यानपेक्षात् दर्शनमात्रादेव अर्थतथात्वव्यवस्था न्याय्या इत्यनयोः स्वरूपसंनिविष्टः कश्चिद्विशेषोऽभ्युपगमनीयो, योऽ-

ग्निधूमौ तथा नियमयेत्, अन्यथा हि अग्नेः पश्चात् यो धूम एव नापरः स नाग्नेः स्वरूपातिशयो, नापि यो धूमात् पूर्वमाग्निरेव नापरः स धूमस्य, इति कथमेवं-भावो भवेत्, नहि परः परस्य स्वरूपमतिशाययति, न च बहुशोऽपि दैवयोगात् पुरुषेण घटादनन्तरं पटो दृष्ट इति तयोः परस्परयोर्निरपेक्षयोरपि ता-वता किंचित् नियामकं ज्ञातेयमुदियात् येनावश्यं पौर्वापर्यं स्यात्, एवं च कृत्तिकारोहिण्युदययोरपि कार्यकारणभावो भवेत्—यदुदितासु कृत्तिकासु नियमेन रोहिण्युदयः इति, अथ कृत्तिकाभ्यो रोहिणीनामभूतपूर्वतया नोदयः—पूर्वदिनेषु तथा दृष्टत्वात्, इति चेन्न, एतद्धि धूमेऽपि समानं, यत् तस्यापि पूर्वदिनेषु वह्निनैरन्तर्येणोदयो दृष्ट इति। ननु पूर्वस्य सामर्थ्यात् परस्य भावः कार्यकारणभावः, स च न कृत्तिकारोहिण्युदययोः संभवति—ध्रुवावबद्धं हि नक्षत्रचक्रं युगपदेव नित्यं प्रवहद्दवास्थितं, किन्तु घटीयन्त्रवत् क्रमेण परिवर्तमानं दृश्यते, येनायमनयोः पूर्वापरत्वेनावसायो, न तु स्वरूपसंनिविष्टः कश्चिद्विशेषः। नन्विदं हि नाम भवद्दृष्टे पूर्वस्य

सामर्थ्यं गीयते यत् तदभावादभूतोऽपि परः तस्मिन् सति भवन् दृश्यते इति, यद्धर्मालंकारः

'तत्र सामर्थ्यं हि तस्य जनकत्वं, तच्च यदि तस्मिन्सति न भवति कथं नाम तत्सामर्थ्यम्, अथ भवति कथमसामर्थ्यं स्यात् ।'

इति । त्रैकाल्यपरीक्षापि

'अथ च प्रागसन्भावः कारणे सति दृश्यते ।'

इति, तच्चात्रापि समानं, यत् कृत्तिकोदयात् पूर्वमभवन्नपि रोहिण्युदयः तास्मिन् सति भवन् दृश्यते इति, तत् सर्वथा समानेऽपि विधौ कृत्तिकारोहिण्युदययोः कार्यकारणभावो नास्ति, धूमाग्न्योश्चास्ति इति निर्निबन्धनः कथमसौ विभागः श्रद्धातव्यः स्यात्, तस्मात् कार्यकारणयोः स्वरूपसंनिविष्टं किंचिज्ज्ञातेयमभ्युपगमनीयं यस्यान्वयव्यतिरेकौ स्याताम्, ज्ञापकेन हि सर्वत्र वस्तुनि संभवदेव रूपं ज्ञाप्यते, नान्यथा, तथात्वे वा भ्रान्तिः स्यात् – इति न वस्तु ज्ञापितं भवेत्, न च तदपेक्षामपहाय अन्यत् किंचित् भवितुमर्हति, सा च द्विविधा – अन्योन्यानुषक्तात्मिका अभिप्रायात्मिका वा, न च उभय्यपि

सा कार्यकारणतया संमतानां जडानां संभवति, अन्योन्यानुषङ्गिता हि द्वयोरर्थयोः परस्परस्वरूपत्वात् वह्न्यौष्ण्ययोरिव सत्तायामैकात्म्यम्, एकतरापाये पुनः परस्य सत्तैव न स्यात्—उष्णत्वाभाव इव वह्नेः, न च कार्यकारणयोरेवंभावोऽस्ति—परस्परविविक्ततया अग्निधूमयोः प्रतिभासात्, तथात्वे धूमाभावेऽग्निरेव न भायात्, तदभावेऽपि वा धूम इति प्रत्यक्षविरोधः स्यात्, द्वितीया चानुसंधानरूपा, यथा—भोक्तुरन्नं प्रति, भोक्ता हि अन्नं प्रति सापेक्षोऽपि अन्नानुषङ्गितया न प्रतीयते, किं तु तदस्य संविदि अभिमुखीभावमेति, येनायं—तदभिलाषाद्यात्मना अनुसंधानेन तत्र प्रवर्तते, न चैवं कार्यकारणयोः संभवति—तयोर्जडत्वात् परस्परस्य स्वरूपमनुसंधातुमसामर्थ्यात्, तत्सर्वथा जडानां किंचित् ज्ञातेयं विना कार्यकारणभावो नोपपन्नः, इत्येव स्थितम् ॥११॥

ननूक्तमेवात्र ज्ञातेयं—यत् कारणस्य पूर्वत्वं कार्यस्य च परत्वम् इति, पूर्वसत्ताप्रयोजकीकारेण हि परस्यापूर्वतया सत्ताविर्भावः, अत एव न भविष्य-

द्वर्तमानयोः तदाविर्भावने सामर्थ्यं – तावन्तरेणापि तस्य भावात्, पूर्वस्य हि प्रागेव सत्त्वात् तदाविर्भावने सामर्थ्यं, न भविष्यतः – तदानीं तस्याकिंचिद्रूपत्वात्, वर्तमानश्च समानकाल उच्यते, समानकालत्वं च लब्धसत्ताकयोर्भवति, न च तदानयोः किंचित् कर्तव्यमवशिष्यते – यदेकस्यान्येन क्रियेत, इति पौर्वापर्यमात्रमेव कार्यकारणयोर्ज्ञातेयमित्याह

स पूर्वमथ पश्चात्स
इति चेत्पूर्वपश्चिमौ ।
स्वभावेऽनतिरिक्तौ चे-
त्सम इत्यवशिष्यते ॥१२॥

नन्वनयोः पूर्वत्वं परत्वं च किं स्वभावादतिरिक्तमनतिरिक्तं वा, तत्र नाद्यः पक्षः – नहि भवद्गृहे पूर्वत्वाद्यपि किंचिद्वस्तु सदस्ति यत्तदतिरेकेण सत्तामियात्, व्यवहारमात्रसिद्धत्वे वा तस्य कार्यकारणभावोऽपि एवं स्यादिति स्वसिद्धान्तभङ्गः – कार्यकारणभावस्य वस्तुस्वभावत्वेनाभ्युपगमात्, यद्धर्मालंकारः

पं० ३ ग० पु० भांवेन नेति पाठः ।

'तदेवमयं वस्तुस्वभाव एव कार्यकारण-
भावो न तु व्यवहारमात्रसिद्धः ।'

इति, अनतिरेकपक्षे च कार्यकारणत्वेन संमतं भावद्वयमेवावशिष्यते इति न तयोः ज्ञातेयं किंचिदुक्तं स्यात्, न च भवद्दर्शने धूमाग्न्योर्धूमाग्निरूपतां विहाय अन्यः कश्चित् कार्यकारणभावात्मा विशेषः, अत एव चात्राभ्युच्चयबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमुक्तं यत् न केवलमयमग्निर्धूमो वा यावत् कारणमपि कार्यमपीति । नन्वेवं वदद्भिर्भवद्भिरनन्तरमेव धूमाग्निरूपताया अन्यत् कारणत्वं कार्यत्वं चोक्तम्, तथाहि — यद्याग्नित्वमेव कारणत्वं तत्प्रतीतेऽग्नित्वे

'एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।
कोऽन्यो न भागो दृष्टः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या किमिति न तत् प्रतीयात्, येनाभ्युच्चयबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमपि अस्य स्यात् ? सत्यमेवं किं तु विकल्पस्य एतद्दौरात्म्यं — यदग्नित्वमवस्यन्नेतावदेव अवस्यति, न कारणत्वमपि — येनैवंप्रतीत्यन्तराभ्युच्चयः, ननु विकल्पेन चेत् तथावसितं तावता कः प्रतीत्यन्तराभ्युच्चयार्थः, नहि गौः शुक्ल इत्येवमादिष्वभ्युच्चयबुद्ध्या किंचित् कार्यम्, एतद्विकल्पस्य

स्वशिल्पनैपुणं – यदभिन्नमपि भेदयति भिन्नमपि संसृजतीति, अथ प्रतिभासमूलमेवं विकल्पस्य माहात्म्यम्, इह तु न तथा, नहि कारणत्वं कार्यत्वं वा संनिवेशादिवत् अर्थातिशयरूपं, येन – अनयोः प्रातिभासिकत्वं स्यात्, अथ च प्रतीयमानरूपस्वभावत्वेन क्षणिकत्ववदवस्थाप्येते इत्यस्त्यत्र अभ्युच्चयबुद्ध्या कार्यं, नहि आकारशून्योऽर्थः स्यात् अवेद्यं वा वेदनं तदग्न्याकार एव धूमकारणताया आकारो यत्र प्रतीत्यन्तराभ्युच्चयो भवेत्, सत्यमस्त्येवं, किं तु अग्न्याकारादन्य एव धूमकारणताया आकारः, अन्यथा हि अन्त्यावस्थामप्राप्तोऽपि अग्निः कथं न धूमं जनयेत्, नहि तादवस्थ्यमप्राप्तोऽग्निरग्निर्न स्यात्, क्षणिकत्वं च योगिनां प्रतीयमानात् नीलरूपात् अन्यदेव पर्यवस्येत्, नीलादिकं हि निवृत्त्यनिवृत्त्युभयधर्मसाधारणरूपं, क्षणिकत्वं पुनर्निवृत्त्येकधर्मस्वभावं, यत् प्रामाण्यं 'निवृत्तिधर्मता हि सा' इति, तस्मात् भास्वराद्याकारत्वं नामाग्नित्वं, धूमानुविहितान्वयव्यतिरेकत्वं च कारणत्वं, पाण्डुराद्याकारत्वं च धूमत्वम्, अग्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं च कार्यत्वम् इति

धूमाग्निरूपतातिरिक्तं कार्यत्वं कारणत्वं चानुक्तसिद्धमेव, अन्यथा हि कार्यकारणत्वेन संमतं भावद्वयं विशरारुप्रायं पर्यवस्येत् ॥१२॥

ननु भवत्वेवं, नहि कार्यकारणभावात्मा कश्चित् संबन्धोऽस्माकं विवक्षितः, सर्व एव हि भावाः स्वात्ममात्रपर्यवसिता एव ? इत्याशङ्क्याह

बीजमङ्कुर इत्यस्मिन्
सतत्त्वे हेतुतद्वतोः ।
घटः पटश्चेति भवेत्
कार्यकारणता न किम् ॥१३॥

अस्मिन्सतत्त्व इति—परस्परमपेक्षाशून्य इत्यर्थः, किं न भवेदिति—परस्परनैरपेक्ष्यस्य अविशेषात् अत्रापि कार्यकारणभावो भवतु, इति यावत् । इह खलु अपेक्षाशून्यत्वात् जडानां कार्यकारणभावो न भवेत्—इत्युपपादितम्, अथ च लोके बीजादङ्कुरो जायते इत्येवमाद्यात्मिका प्रतीतिः, इत्यवश्यं केनचित् चिद्रूपेण प्रमात्रा भाव्यं, यत्र विश्रान्तं सत् भावद्वयं कार्यकारणव्यपदेशपात्रतामासादयेत्, नहि चिदात्मकैकप्रमातृविश्रान्तिमन्तरेण अत्यन्तविशरा-

रूणां सिकतानामिव जडानां भेदाभेदात्मा संश्लेषः स्यात्, अत एव कर्तृकर्मभावसतत्त्व एव कार्यकारणभावः, इति — नः सिद्धान्तः, यदुक्तम्

'जडस्य तु न सा शक्तिः सत्ता यदसतः सतः ।
कर्तृकर्मत्वतत्त्वैव कार्यकारणता ततः ॥'

इति, ततश्चैतत् युज्यते — यत् कृषीवलो बीजादङ्कुरं जनयति, ईश्वरश्च शृङ्गात् शरमग्नेर्वा धूममिति ॥१३॥

नन्वेवं बीजाङ्कुरयोर्भेदे सति एकप्रमातृविश्रान्तिमात्रात् कारणत्वं कार्यत्वं च न सिद्ध्येत्, एवं घटपटाभासयोरपि तादृरूप्यं स्यात् — सर्वावभासानां प्रमातर्येव विश्रान्तेः, तत् तयोरैकात्म्यमेव अङ्गीकार्यं, येन कारणमेव तत्तद्रूपतया परिणमत् कार्यमित्युच्यते ? इत्याह

बीजमङ्कुरपत्रादि-
तया परिणमेत चेत् ।

इह तावत् सर्व एव भाववर्गः परिनिष्ठितनिजरूप इति बीजं चेत् बीजं कथमिवाङ्कुरादिरूपतामियात् अतथास्वभावस्य तथास्वभावायोगात्, नहि कदाचित् घटोऽपि पटः स्यात् ॥

तदाह

अतत्स्वभाववपुषः

स स्वभावो न युज्यते ॥ १४ ॥

अथोच्यते — बीजस्येयानेव स्वभावो, यत् — क्रमेणाङ्कुराद्यात्मनावतिष्ठते इति 'एकमेव हि वस्तु क्रमविचित्रस्वभावम्' इति सत्कार्यवादिनः ॥ १४ ॥

अत आह

स तत्स्वभाव इति चेत् ....

ननु यद्येवं तर्हि बीजमङ्कुरो वा बीजत्वमात्र एवाङ्कुरत्वमात्र एव वा रूपे विश्रान्तेः बीजस्याबीजात्मकमङ्कुराद्यपि अन्त्यं रूपं संभवेत्, अङ्कुरस्य चानङ्कुराद्यात्मकम् आद्यं बीजाद्यपीति ? तदाह

तर्हि बीजाङ्कुरा निजे ।

तावत्येव न विश्रान्तौ

तदन्यात्यन्तसंभवात् ॥ १५ ॥

न चैकमेव वस्तु द्व्यात्मकं संभवेत्, इत्यवश्यं केनचिदेकेन भाव्यं, यस्य — बीजाङ्कुराद्यात्मना विचित्रोऽयमाकारः प्रस्फुरेत् ॥ १५ ॥

तदाह

ततश्च चित्राकारोऽसौ
तावान्काश्चित्प्रसज्यते ।

नन्वभीष्टमेवैतदस्माकम् ? इत्याह

अस्तु चेत्....................... ।

ननु एवमपि कथमेकस्यैव परस्परविरुद्धं बीजत्वाबीजत्वाद्यात्मकमाकारद्वयं संभवेत् ? इत्याह,

.................न जडेऽन्योन्य-
विरुद्धाकारसंभवः ॥ १६ ॥

नहि एक एव घटो लोहितश्चालोहितश्च भवेदिति भावः, स्यादेतत् – एवं यदि युगपच्चित्रत्वमभ्युपगच्छेम किं तु क्रमेण, इति को विरोधार्थः ॥ १६ ॥

अत आह

क्रमेण चित्राकारोऽस्तु
जडः किं नु विरुध्यते ।

यत् सत्कार्यसिद्धिः परिदृश्यमानमेव भावशरीरं स्वभावभूतेन क्रमेण तथा तथा भवतीति

'एक एव स आकारः क्रमचित्रो हि तत्त्वतः ।
स्वस्वरूपनिमग्नं तद्वैचित्र्यं सर्वमश्नुते ॥'

इति च, 'जड' इति, अजडं हि चित्रविज्ञानादि युगपत् चित्रमपि भवेत् इति भावः 'किं नु विरुध्यत' इति—लोहितोऽपि हि घटः क्रमात् निमित्तान्तरेणापि अलोहितोऽपि स्यात् ॥

ननु क्रमो यौगपद्यं वा न वस्तुनः स्वरूपे कश्चिदतिशयः, अपि तु संविदः, संवित् हि घटादनन्तरं पटं प्रतियती समं वा क्रमाक्रमावुत्थापयेत्, न तु वस्तुनः स्वरूपादधिकः कश्चिदक्रमः क्रमो वा भवेत्, इत्येकस्मिन् वस्तुनि क्रमाभ्युपगमेऽपि न विरुद्धधर्माध्यासो व्युपरमेत् ? इत्याह

क्रमोऽक्रमो वा भावस्य
न स्वरूपाधिको भवेत् ॥ १७ ॥
तथोपलम्भमात्रं तौ.......................

'न स्वरूपाधिको भवेत्' इति—न कश्चिदित्यर्थः, अत्र हेतुः 'तथोपलम्भमात्रं तौ' इति, उपलम्भो हि क्रमेण अन्यथा वा भवन् क्रमाक्रमाभ्यां भावस्वरूपं व्यवहारयतीति ॥ १७ ॥

ननु उपलम्भस्यापि एवंभावे किं निमित्तम्? इत्याह

............उपलम्भश्च किं तथा ।

इह खलु उपलब्धा क्रमाक्रमाभ्यामेव तत्तदर्थजातमुपलभते इत्युपलम्भस्यापि क्रमाक्रमायोगः, उपलब्धुश्च संविन्मात्ररूपत्वेऽपि क्रमाक्रमोपलम्भस्वभावत्वादेवंभावः ॥

तदेतदाशङ्कते

उपलब्धापि विज्ञान-
स्वभावो योऽस्य सोऽपि हि ॥ १८ ॥
क्रमोपलम्भरूपत्वात्
क्रमेणोपलभेत चेत् ।

अत्रापि स एव पर्यनुयोगः, इत्याह

तस्य तर्हि क्रमः कोऽसौ
तदन्यानुपलम्भतः ॥ १९ ॥

उपलभ्यस्य हि उपलम्भमुखेन क्रमाक्रमयोग उक्तः, तस्यापि उपलब्धृमुखेन, उपलब्धुः पुनरुपलब्ध्रन्तरं नास्ति—अनवस्थापत्तेः, तदस्य कुतस्त्यः क्रमः? इत्युक्तम् 'तदन्यानुपलम्भतः' इति ॥१९॥

स्वभावपक्षाश्रयेऽपि अस्य नोपलब्धृस्वरूपादाधिक्यं पर्यवस्येत्, इत्याह

स्वभाव इति चेन्नासौ
　　स्वरूपादधिको भवेत् ।

अथ स्वभावभूतत्वात् स्वरूपानतिरिक्तत्वेऽपि क्रमस्य स्वस्वातन्त्र्यादतिरिक्तायमानतया अवभासनमित्युच्यते, तर्हि अस्मद्दर्शनमेवागतोऽसि, इत्याह

स्वरूपानधिकस्यापि
　　क्रमस्य स्वस्वभावतः ॥२०॥
स्वातन्त्र्याद्भासनं स्याच्चेत्
　　किमन्यद्ब्रूमहे वयम् ॥
इत्थं श्रीशिव एवैकः
　　कर्तेति परिभाष्यते ॥ २१ ॥

किं नाम चास्य कर्तृत्वम् ? इत्याशङ्क्याह

कर्तृत्वं चैतदेतस्य
　　तथामात्रावभासनम् ।

'तथामात्रावभासनम्' इति, तथा – विचित्रेण रूपेण प्रमातृप्रमेयात्मनां मात्राणामंशानामवभासनम्–अतिरिक्ततयैव प्रथनमित्यर्थः ॥ २०–२१ ॥

एवं विश्वे पदार्था यथा भगवता स्वेच्छयैवावभासिताः, तथा कार्यकारणभावोऽपि, इत्याह

तथावभासनं चास्ति
कार्यकारणभावगम् ॥ २२ ॥

नन्वेवं बीजाङ्कुरादौ घटपटादौ च सर्वत्र भगवत्कर्तृकर्मविशेषेणावभासनम्, इति कथं क्वचिदेव कार्यकारणताव्यवहारः ? इत्याशङ्क्याह

यथा हि घटसाहित्यं
पटस्याप्यवभासते ।
तथा घटानन्तरता
किं तु सा नियमोज्झिता ॥२३॥
अतो यन्नियमेनैव
यस्मादाभात्यनन्तरम् ।
तत्तस्य कारणं ब्रूमः
सति रूपान्वयेऽधिके ॥२४॥

नियमोज्झितेति – तयोर्विपर्ययेण अविशेषेण च दर्शनात् । नन्वेवं बौद्धस्येव तथापि कृत्तिकारोहिण्युदयादौ कार्यकारणभावः प्रसज्येत ? इत्याशङ्क्योक्तं

'सति रूपान्वयेऽधिके' इति। इह तावन्मायापदे घटादेः कार्यस्य मृद्दण्डचक्रादीनि बहूनि कारणानीत्यविवादः, तत्रास्य मृत् उपादानकारणं, यत् सैव शिवकस्तूपकादिक्रमेण अन्यानपेक्षितयानुवर्तते इति, दण्डादि तु सहकारिकारणप्रगुणनपरिवर्तनाद्युपकारमात्रचरितार्थत्वात्, तेन यदीयमेव यस्य रूपं केनाचिद्धर्मेणानुयायि भासते तदेव तस्योपादानकारणम् इति, यद्बौद्धा अपि

'अनपेक्षानुवृत्तेश्च भेदेऽप्यर्थान्तराश्रये ।
तस्योपादानहेतुत्वं मृदः कुण्डादिके यथा ॥'

इति, यत् पुनरेवमाचक्षाणैरपि धूमादावनुपादानमेव कार्यत्वमभ्यधायि तत्कारणविभागानभिज्ञत्वमेव तेषां, यतो—धूमस्य नाग्निरुपादानकारणम्, अपि तु आर्द्रेन्धनादि, तथाहि—तुषतुरुष्कादेरुपादानात् अस्य गन्धाद्यप्यन्वयवदवभासते तदेव तस्योपादानकारणम्, लौकिकानामपि अत्र वैदुष्यम्—चन्द्रकान्तोदकद्रवादौ च चन्द्रकान्ताश्रयोपकृताश्चन्द्रकिरणा एवोपादानम्, अन्यथा हि चन्द्रकान्तस्य द्रवीभावे क्षणात्क्षयां प्रक्षयः स्यात्, इत्यलमवान्तरेण ॥२४॥

नन्वेवं रूपान्वयोपकृतः पौर्वापर्यनियमात्मा कार्यकारणभावो यदि वास्तवः, तत्कथं व्यभिचरेत् ? इत्याशङ्क्याह

नियमश्च तथारूप-
भासनामात्रसारकः ।
बीजादङ्कुर इत्येवं
भासनं नहि सर्वदा ॥ २५ ॥

भासनामात्रसारत्वे हेतुः – एवं भासनं 'नहि सर्वदा' इति – कदाचित् हि बीजाभावेऽपि अङ्कुरो भवेदिति भाव ः॥ २५ ॥

तदाह ,

योगीच्छानन्तरोद्भूत-
तथाभूताङ्कुरो यतः ।
इष्टे तथाविधाकारे
नियमो भासते यतः ॥ २६ ॥
स्वप्ने घटपटादीनां
हेतुतद्वत्स्वभावता ।
भासते नियमेनैव
बाधाशून्येन तावति ॥ २७ ॥

इह खलु योगिनो निरुपादानमेवेच्छामात्रेण अङ्कुरादिकार्यं कुर्वन्तीत्यविवादः, तेन योगीच्छातोऽनन्तरमुद्भूतः अत एव तथाभूतो—बीजाभावेऽपि प्रादुर्भूतो योऽसावङ्कुरः तस्मिन्नपि यतः पौर्यापर्यात्मा नियमोऽवभासते 'बीजादेव अङ्कुरो जायते' इति नायमेकान्त इत्यर्थः, योगीच्छाभिनिर्वर्तितश्च अङ्कुरो बीजकार्याङ्कुरसमानजातीय एव, न तु शालूकादिविजातीयः, इत्याह 'तथाविधाकार' इति, अन्यथा हि योगिनामिच्छाविसंवादात् योगित्वमेव न सिद्ध्येत्, न चैतद्भ्रान्तिमात्रमित्युक्तम् 'इष्ट' इति—तत्तत्समीहितार्थक्रियाकारिणीत्यर्थः, तदुक्तम्

'योगिनामपि मृद्बीजे विनैवेच्छावशेन यत् ।
ादि जायते तत्तत्स्थिरस्वार्थक्रियाकरम् ॥'

इति, तथा यतः स्वप्नेऽपि नियमेनैव घटकार्यः पटोऽपि भासते—घटाभासानन्तरं पटाभासस्योदयात्, स्यादेवमेतत् यदि बाधा न स्यादित्याह 'बाधाशून्येन' इति, बाधश्चात्र किं तादात्विकः कालान्तरभावी वा, तत्र तावदुत्तरः पक्षो—जाग्रद्भाविनोऽपि स्वप्नापेक्षया बाधसंभवात्, तादात्विकस्तु नास्त्येव बाधः—

प्रबोधपर्यन्तं दार्ढ्येन तथावभासात्, अत एव ताव-ति—स्वप्नावस्थायामेवेत्युक्तम् ॥ २७ ॥

एवं निर्बाधो नियम एव कार्यकारणताया निबन्धनम्, इत्याह

ततो यावति याद्रूप्या-
न्नियमो बाधवर्जितः ।
भाति तावति ताद्रूप्याद्-
दृढहेतुफलात्मता ॥ २८ ॥

ननु एवमपि सौगतमतमेवापतेत्? इत्याशङ्क्याह

तथाभूते च नियमे
हेतुतद्वत्त्वकारिणि ।
वस्तुतश्चिन्मयस्यैव
हेतुता तद्धि सर्वगम् ॥ २९ ॥

तदिति—यन्नाम चिन्मयस्यैव 'हेतुतेति' सर्वग-मिति—सर्वेषामेव मृद्दण्डाद्याभासानां विश्रान्तिधा-मत्वेनानुवर्तनात् ॥ २९ ॥

एवं च नैकं किंचन जनकं, सामग्री वै जनिके-त्याद्यपि संगच्छते, इत्याह

अत एव घटोद्भूतौ
सामग्री हेतुरुच्यते ।

सामग्रीति—न पुनर्व्यस्ताः समग्राः, ननु समग्रान् दण्डादीन् विहाय का नामान्या सामग्री इत्युच्यते ? इत्याशङ्क्याह

सामग्री च समग्राणां
यद्येकं नेष्यते वपुः ॥ ३० ॥
हेतुभेदान्न भेदः स्यात्
फले तच्चासमञ्जसम् ।

चो हेतौ, एकं वपुरिति—समग्रप्रत्ययनिमित्तमेकप्रमातृविश्रान्तिलक्षणम्, इह तावन्मृद्दण्डादयो व्यस्ता एव यदि घटहेतवः स्युः तत् कारणभेदात् कार्यभेदस्याविवादात् अनेके घटाः प्रादुर्भवेयुः, न चैवम्, इत्येकप्रमातृविश्रान्त्या सामग्रीशब्दवाच्यमेवैषां वपुरवश्यैषणीयं—यदेकमेव घटं जनयेत्, यदपेक्षयैव च कारणानां पारस्परिको भेदो, यतः फलभेदोऽपि स्यात्, नेति काका योज्यम्, प्रत्य-

क्षाविरुद्धं चैतदित्याह 'तच्चासमञ्जसमिति' ॥ ३० ॥

ननु यत् यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत् तस्य कारणमित्युक्तं, व्यस्तानां च मृद्दण्डादीनामेवंभावो नास्ति, समग्राणां चास्ति, इति कोऽर्थः सामग्री-शब्दवाच्येनैकेन वपुषाभ्युपगतेनैषाम् ? इत्याशङ्क्याह

यद्यस्यानुविधत्ते ता-
मन्वयव्यतिरेकिताम् ॥ ३१ ॥
तत्तस्य हेतु चेत्सोऽयं
कुण्ठतर्को न नः प्रियः ।

कुण्ठ इति – समनन्तरमेव तत्तद्दूषणोदीरणेन भग्नशक्तीकृतत्वात् ॥ ३१ ॥

ननु समस्तानामप्येषां केनचिद्रूपेण यद्यैकात्म्यं न स्यात्, तद्देशकालविप्रकृष्टानामपि हेतुत्वं प्रसज्येत्, इत्याह

समग्राश्च यथा दण्ड-
सूत्रचक्रकरादयः ॥ ३२ ॥

दूराश्च भाविनश्चेत्थं
हेतुत्वेनेति मन्महे ॥

दूरा — मेर्वादयो, भाविनः — कर्क्यादयः, इत्थमिति — तथा, एवं यथा दण्डादयो घटे हेतुत्वेन भवन्ति तथा दूरादयोऽपीति, मन्महे — प्रसङ्गेन मन्यामहे इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्वत्र दूरभाविनोरन्वयव्यतिरेकानुविधानमसिद्धम् ? इत्याशङ्क्याह

यदि तत्र भवेन्मेरु-
र्भविष्यन्वापि कश्चन ॥ ३३ ॥
न जायेत घटो नूनं
तत्प्रत्यूहव्यपोहितः ।
यथा च चक्रं नियते
देशे काले च हेतुताम् ॥ ३४ ॥
याति कर्किसुमेर्वाद्या-
स्तद्वत्स्वस्थावधि स्थिताः ।

ननु चक्रादीनां किं देशकालसंनिकर्षो विवक्षित उत रूपसंनिकर्षः, तत्र देशादिसंनिकृष्टत्वं पटादी-

नामपि संभवेत्, इति तेषामपि एककार्यकारित्वं प्रसज्येत्, रूपसंनिकर्षश्च नेष्यते भवद्भिः, तन्नियतदेशाव्यवस्थायित्वं नाम संनिकर्षः पर्यवस्येत्, तच्च मेर्वादीनामपि अविशिष्टम्, इति तेऽपि हेतवो भवेयुः, तस्मादेषामेकप्रमातृविश्रान्तिसतत्त्वमेकं रूपमवश्याभ्युपगमनीयं, येन – तत्तत्संयोजनवियोजनादावेकस्यैव परमेश्वरस्य कर्तृत्वे विश्वमिदमुन्मिषेत् ॥३४॥

तदाह

तथा च तेषां हेतूनां
संयोजनवियोजने ॥ ३५ ॥
नियते,शिव एवैकः
स्वतन्त्रः कर्तृतामियात् ।

ननु कथं सर्वत्र शिवस्यैव कर्तृत्वमिष्यते, घटादौ हि कुम्भकारो व्याप्रियमाणो दृश्यते? इत्याशङ्क्याह

कुम्भकारस्य या संवित्
चक्रदण्डादियोजने ॥ ३६ ॥
शिव एव हि सा यस्मात्
संविदः का विशिष्टता ।

'का विशिष्टतेति'—को भेद इत्यर्थः, नहि संविदः

संविद्रूपादणुमात्रेणापि अधिकं रूपान्तरं किंचिद्भ-वेदिति भावः ॥ ३६ ॥

ननु कौम्भकारी संवित् देशकालाद्यवच्छेदात् संकुचितस्वभावा 'परा' पुनरनवाच्छिन्नत्वात् 'पराद्वय-रूपा' इति कथं तयोरविशेष उक्तः? इत्याशङ्क्याह

कौम्भकारी तु संवित्ति-
रवच्छेदावभासनात् ॥ ३७ ॥
भिन्नकल्पा यदि क्षेप्या
दण्डचक्रादिमध्यतः ।

दण्डचक्रादिमध्यतः क्षेप्येति — दण्डादिवत् सह-कारिकारणमात्रमेतादिति तात्पर्यम्, अतश्च नात्र कुम्भकारस्य साक्षात्कर्तृत्वम्, इति 'शिव एव सर्वत्र कर्ता' इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

तदाह

तस्मादेकैकनिर्माणो
शिवो विश्वैकविग्रहः ॥ ३८ ॥
कर्तेति पुंसः कर्तृत्वा-
भिमानोऽपि विभोः कृतिः ।

ननु यद्येवं तत् दण्डादिसमानकर्तृत्वेऽपि कुम्भकारस्य कथमेवमाभिमानो भवेत् 'यन्मयेदं कृतम्' इत्याशङ्क्याह 'पुंस' इत्यादि, यश्चायमस्य कर्तृत्वाभिमानः— प्रतिभुवः इव अधमर्णभावः, स पारमेश्वर्यैव नियतिशक्त्या तथा व्यवस्थापितो, यतो धर्माधर्मादिव्यवस्थापि सिद्ध्येदिति न कश्चिद्दोषः, एवमाभासमात्रसतत्त्व एव कार्यकारणभाव इति सिद्धम् ॥

ततश्चास्य लोकशास्त्रादावनेकप्रकारं वैचित्र्यम्, इत्याह

अत एव तथाभान-
परमार्थतया स्थितेः ॥ ३९ ॥
कार्यकारणभावस्य
लोके शास्त्रे च चित्रता ।

तत्र प्राधान्यात् शास्त्रीयं तावद्वैचित्र्यं दर्शयति

मायातोऽव्यक्तकलयो-
रिति रौरवसंग्रहे ॥ ४० ॥
श्रीपूर्वे तु कलातत्त्वा-
दव्यक्तमिति कथ्यते ।

रौरवसंग्रह इति बृहत्तन्त्रापेक्षया, यदुक्तं तत्र

'ततोऽधिष्ठाय विद्येशो मायां स परमेश्वरः ।
क्षोभयित्वा स्वकिरणैरसृजत्तैजसीं कलाम् ॥
कलातत्त्वाद्रागविद्ये द्वे तत्त्वे संबभूवतुः ।
अव्यक्तं च ततस्तस्माद्गुणांश्चाप्यसृजत्प्रभुः ॥'

इति, अत्र च 'अव्यक्तं च तत' इति तच्छब्देन मायापरामर्शः इति बृहस्पतिपादाः, यदुक्तम्

'मायातोऽव्यक्तकलयोः कलातो रागविद्ययोः ।'

इति, श्रीपूर्व इति—श्रीमालिनीविजये, यदुक्तं तत्र

......................'मायामाविश्य शक्तिभिः ।'

इत्याद्युपक्रम्य

'असूत सा कलातत्त्वम्................ ।'

इति,

'तत एव कलातत्त्वादव्यक्तमसृजत्ततः ।'

इति च, एवमव्यक्तं मायायाः कलायाश्च कार्यमिति शास्त्रीयं वैचित्र्यम् ॥ ४० ॥

अत एव च एवं विसंवादाशङ्कया अत्र यदन्यैरन्यथा व्याख्यातं तदप्रयोजकमेव, इत्याह

तत एव निशाख्याना-
त्कलीभूतादलिङ्गकम् ॥ ४१ ॥

इति व्याख्यास्मदुक्तेऽस्मिन्-
सति न्यायेऽतिनिष्फला ।

निशाख्यानादिति — मायाख्यात् तत्त्वात्, अलिङ्गमिति — अव्यक्तम् ॥ ४१ ॥

इदानीं लौकिकमपि वैचित्र्यं दर्शयति

लोके च गोमयात्कीटात्
संकल्पात्स्वप्नतः स्मृतेः ॥ ४२ ॥
योगीच्छातो द्रव्यमन्त्र-
प्रभावादेश्च वृश्चिकः ।

कीटादिति — वृश्चिकात्, इह बहिरपि परिस्फुरतोऽर्थस्य आभासमात्रसारत्वमेव मौलं रूपमित्युक्तम् 'संकल्पात्स्वप्नतः स्मृतेः' इति, द्रव्येति — रत्नौषध्यादि, अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव इति भावः, ननु वृश्चिकात् गोमयादेश्च जातोऽन्य एव वृश्चिकः, नहि यादृगेव वृश्चिकाज्जातो वृश्चिकः तादृगेव गोमयादेरिति भवितुमर्हति — कारणभेदात् कार्यभेदस्याविवादात्, न चान्त्यभेदे वस्तुनोः शब्दसाधारण्यमात्रेणैवैकत्वं न्याय्यम्, यदाहुः

पं० १७ क० ख० पु० न चात्यन्तभेदे इति पाठोऽसंगत एवास्ति ।

'वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः ।
न युक्तं साधनं गोत्वाद्वागादीनां विषाणिवत् ॥'

इति ॥ ४२ ॥

तदाह

अन्य एव स चेत् ....।

सत्यमेवम्, इत्याह

....कामं कुतश्चित्स्वविशेषतः ॥ ४३ ॥

वृश्चिकाद्गोमयादेर्वा जातानां वृश्चिकानां नूनमस्ति कश्चिदात्मीयो देशकालाकाराद्यात्मा विशेषो येनैषामन्योन्यभेदः, किं तु वृश्चिकाज्जातानामपि स तुल्यः, तेषामपि हि देशकालाकारादिना व्यक्तिभेदमुपलभन्ते लौकिकाः ॥ ४३ ॥

अत आह

स तु सर्वत्र तुल्यस्त-
त्परामर्शैक्यमस्ति तु ।

अथ वृश्चिकोऽयमिति प्रत्ययानुगमस्तत्र संभवेत्, तदिहापि समानमित्युक्तं 'तत्परामर्शैक्यमस्ति त्विति' न चायमवृश्चिके वृश्चिकप्रत्ययो — विसंवादाभावात्,

इह च परामर्श एव दूरान्तिकत्वादिना भिन्नावभासत्वेऽपि अर्थानामैक्यप्रतिष्ठापने परं जीवितम्, यदुक्तम्

'दूरान्तिकतयार्थानां परोक्षाध्यक्षतात्मना ।
बाह्यान्तरतया दोषैर्व्यञ्जकस्यान्यथापि वा ॥
भिन्नावभासच्छायानामपि मुख्यावभासतः ।
एकप्रत्यवमर्शाख्यादेकत्वमनिवारितम् ॥'

इति, अतश्चैकस्यापि कार्यस्यानेककारणत्वे न कश्चिद्दोषः, आभासमात्रपरमार्थो हि कार्यकारणभाव इति परिस्थापितम् ॥

अत एव च कार्यस्य स्वरूपे क्रमे वापि अन्यथाभावोपदेशो नायुक्तः, इत्याह

तत एव स्वरूपेऽपि
क्रमेऽप्यन्यादृशी स्थितिः ॥ ४४ ॥
शास्त्रेषु युज्यते चित्रात्
तथाभावस्वभावतः ।

स्वरूप इति—यथा मनसः क्वचिद्बुद्धीन्द्रियत्वमुक्तं क्वचिच्च अन्तःकरणत्वं, तदुक्तम्

'श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासा चित्तं च धीव्रजः ।'

इति, अन्तःकरणं त्रिविधमिति च ॥ ४४ ॥

क्रमस्य पुनः कार्यकारणभावप्रस्तावात् प्राधान्येन शास्त्रेष्वन्यादृशीं स्थितिं दर्शयति

पुंरागविित्कलाकाल-
माया ज्ञानोत्तरे क्रमात् ॥ ४५ ॥
नियतिर्नास्ति वैरिञ्चे
कलोर्ध्वे नियतिः श्रुता ।
पुंरागवित्त्रयादूर्ध्वे
कलानियतिसंपुटम् ॥ ४६ ॥
कालो मायेति कथितः
क्रमः किरणशास्त्रगः ।
पुमान्नियत्या कालश्च
रागविद्याकलान्वितः ॥ ४७ ॥
इत्येष क्रम उद्दिष्टो
मातङ्गे पारमेश्वरे ।

ज्ञानोत्तरे इति – सर्वज्ञानोत्तरे, यदुक्तं तत्र

'वस्तुतः पुरुषः सूक्ष्मो व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ।'

इति,

'तत ऊर्ध्वं भवेदन्यत्कलावरणसंज्ञकम् ।

इति,

'अत ऊर्ध्वं भवेदन्यत्कालस्यावरणं गुह ।'

इति,

'अत ऊर्ध्वं भवेदन्यन्मायातत्त्वं सुदुस्तरम् ।'

इति च, नियतिर्नास्तीति – सर्वज्ञानोत्तरे तस्या अनभिधानात्, वैरिञ्च इति – स्वायम्भुवे, यदुक्तं तत्र

'मायातत्त्वात्कालतत्त्वं संस्थितं तत्पदद्वये ।
संस्थान्यस्मिन्कला तद्वद्विद्याप्येवं ततः पुनः ॥'

इति, अत्र हि संस्थापयति – नियच्छति भोगेषु अणूनिति 'संस्था' नियतिरिति व्याख्यातारः, अत्र च कालो नियतिसंपुटः, कलेत्येवमात्मैव जरत्पुस्तकदृष्टः पाठो ग्राह्यः, अन्यथा हि कैरणोऽर्थो विसंवदेत्, यदुक्तं तत्र

'तत्रैव पुरुषो ज्ञेयः प्रधानगृहपालकः ।
रागतत्त्वाच्च विद्याख्यमशुद्धं पशुमोहकम् ॥'

इति,

'ततः कालनियत्याख्यं संपुटं व्याप्य लक्षधा ।'

इति,

'कालतत्त्वात्कला ज्ञेया लक्षायुतपरिच्छदा ।'

इति,

'तदूर्ध्वं तु भवेन्माया कोटिशा व्याप्य साप्यधः ।'

इति च, नियत्येति यतः क्रम उद्दिष्ट इति—अर्थात् सृष्टिक्रमेण, यदुक्तं तत्र

'क्षोभितोऽनन्तनाथेन ग्रन्थिर्मायात्मको यदा ।'

इत्याद्युपक्रम्य

'तद्वन्मायाणुसंयोगाद्व्यज्यते चेतना कला ।'

इति,

'इत्यणोः कलितस्यास्य कलया प्राग्जगन्निधेः ।
कलाधारेऽणुविज्ञानं बुभुत्सोर्विद्यया भवेत् ॥'

इति,

'तस्मादेवाशयाद्रागः सूक्ष्मरूपोऽभिजायते ।
येनासौ रञ्जितः क्षिप्रं भोगभुग्भोगतत्परः ॥'

इति,

'अथ कालक्रमप्राप्तः कञ्चुकत्रयदर्शनात् ।
येनासौ कल्यते सूक्ष्मः शिवसामर्थ्ययोगतः ॥'

इति,

'अथेदानीं मुनिव्याघ्र कारणस्यामितद्युतेः ।
शक्तिर्नियामिका पुंसः सतत्त्वेन समर्पिता ॥'

इति ।

'अथ पुंस्तत्त्वनिर्देशः स्वाधिष्ठानोपसर्पितः ।'

इति च क्रमस्यान्यादृशी स्थितिर्निगदसिद्धा, इति न विभज्य व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥

इदानीं प्रकृतमेवानुसरति

कार्यकारणभावीये
तत्त्वे इत्थं व्यवस्थिते ॥ ४८ ॥
श्रीपूर्वशास्त्रे कथितां
वच्मः कारणकल्पनाम् ।

श्रीपूर्वशास्त्र इति—तदधिकारेणैव एतस्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः, कारणकल्पना च अत्र तत्त्वं प्रति प्रविभागस्य प्रक्रान्तत्वात् तद्विषयैव पर्यवस्येत्, इत्यनुजोद्देशोद्दिष्टस्य तत्त्वक्रमनिरूपणाख्यस्यापि प्रमेयस्य सावकाशता, इत्यर्थसामर्थ्यलभ्यम् ॥४८॥

तदेवाह

शिवः स्वतन्त्रदृग्रूपः
पञ्चशक्तिसुनिर्भरः ॥ ४९ ॥
स्वातन्त्र्यभासितभिदा
पञ्चधा प्रविभज्यते ।

'स्वतन्त्रदृग्रूप' इति—अनन्याकाङ्क्षत्वात् स्वतन्त्रा येयं दृक् तद्रूपो—निराशंस इत्यर्थः, अत एव 'पञ्चशक्तिसुनिर्भरः' पूर्ण इत्युक्तम् ॥

पञ्चधा प्रविभागमेव दर्शयति

चिदानन्देषणाज्ञान-
क्रियाणां सुस्फुटत्वतः ॥५०॥
शिवशक्तिसदेशान-
विद्याख्यं तत्त्वपञ्चकम् ॥

सदेति—सदाशिवः, तदुक्तम्

'चिदानन्देषणाज्ञानक्रियापञ्चमहातनुः ।
विवर्तते महेशानस्तत्त्ववर्गेषु पञ्चधा ॥'

इति । तथा

'शिवशक्तिसदाशिवतामीश्वरविद्यामयीं च तत्त्वदशाम् ।
शक्तीनां पञ्चानां विभक्तभावेन भासयति ॥'

इति ॥ ५० ॥

नन्विह सर्वस्य सर्वात्मकत्वादेकैकापि शक्तिः सर्वशक्तिस्वभावा, इति कथमेकैकशक्तिमुखेन तत्त्वपञ्चकनिरूपणम् ? इत्याह

एकैकत्रापि तत्त्वेऽस्मिन्
सर्वशक्तिसुनिर्भरे ॥५१॥
तत्तत्प्राधान्ययोगेन
स स भेदो निरूप्यते ।

तत्तदिति—चिदानन्दादि । इह खलु चिन्मात्र-

स्वभावः पर एव शिवः पूर्णत्वात् निराशंसोऽपि स्वस्वातन्त्र्यमाहात्म्यात् बहिरुल्लिलसिषया परानन्दचमत्कारतारतम्येन प्रथमम् 'अहम्' इति परामर्शतया शक्तिदशामधिशयानः प्रस्फुरेत्, अनन्तरं च अहमिदमिति परामर्शशाखाद्वयमवभासयेत्, तत्र च शुद्धचिन्मात्राधिकरण एव अहमित्यंशे यदा परमेश्वर इदमंशमुल्लासयति तदा तस्य प्रोन्मीलितमात्रचित्रकल्पभावराशिविषयत्वेनास्फुटत्वात् इच्छाप्रधानं सदाशिवतत्त्वम्—अहमिदमिति, भावराशौ पुनः स्फुटीभूते तदधिकरणे एवेदमंशे यदाह्यमंशं निषिञ्चति तदा ज्ञानशक्तिप्रधानमीश्वरतत्त्वम्—इदमहमिति, अत एव चाहंविमर्शस्याविशेषेऽपि अत्रेदमंशस्य ध्यामलत्वाध्यामत्वाभ्यामयं विशेषः, यदा पुनः प्ररूढभेदभावराशिगतेदमंशस्फुरणे चिन्मात्रगतत्वेन अहमंशः समुल्लसति 'भेदाद्वैतवादिनामिव ईश्वरस्य यः समधृततुलापुटन्यायेन अहमिदमिति परामर्शः' तत्क्रियाशक्तिप्रधानं विद्यातत्त्वम्, इति विभागः, यद्यपि परमशिवस्यैवेदमेकघनमैश्वर्यं तथापि तस्य यथा बहिरौन्मुख्येन

व्यापारः 'शक्तितत्त्वं' तथा सदाशिवेश्वरयोरपि ' विख्यातत्त्वमिति ' अमुनैव चाशयेनान्यत्र

'निराशंसात्पूर्णादहमिति पुरा भासयति यद्
द्विशाखामाशास्ते तदनु च विभङ्क्तुं निजकलाम् ।
स्वरूपादुन्मेषप्रसरणनिमेषस्थितिजुष-
स्तदद्वैतं वन्दे परमशिवशक्त्यात्मनिखिलम् ।'

इत्याद्यनेनोक्तम् ॥ ५१ ॥

ननु यदि नामात्र परे रूपेऽपि एवं भेदः संभवेत्, तर्हि अस्य कथमनवच्छिन्नपरप्रकाशात्मकं स्वरूपं तिष्ठेत् ? इत्याशङ्क्याह

तथाहि स्वस्वतन्त्रत्व-
परिपूर्णतया विभुः ॥ ५२ ॥
निःसंख्यैर्बहुभी रूपै-
र्भात्यवच्छेदवर्जनात् ।

पर एव हि शिवः स्वस्वातन्त्र्यमाहात्म्यात् भूतभावभुवनाद्यात्मकैर्विच्छिन्नैरनन्तै रूपैः स्वात्मन्यवच्छेदं वर्जयित्वा भाति, एवमपि अप्रच्युतप्राच्यस्वरूपत्वात् अनवच्छिन्नपरप्रकाशात्मक एवेत्यर्थः ॥५२॥

ननु 'अनेकत्र एकरूपानुगमस्तत्त्वम्' इत्युक्तं, तच्चात्र कथम् ? इत्याशङ्क्याह

शांभवाः शक्तिजा मन्त्र-
महेशा मन्त्रनायकाः ॥ ५३ ॥
मन्त्रा इति विशुद्धाः स्यु-
रमी पञ्च गणाः क्रमात् ।
स्वस्मिन्स्वस्मिन् गणो भाति
यद्यद्रूपं समन्वयि ॥ ५४ ॥
तदेषु तत्त्वमित्युक्तं
कालाग्न्यादेर्धरादिवत् ।

एष्विति—शिवादिपञ्चसु तत्त्वेषु, कश्चैषां स्वो गणः ? इत्याशङ्क्योक्तं 'शाम्भवाद्या अमी पञ्च गणा' इति, क्रमादिति—यथासंख्येन, तेन शिवतत्त्वे शांभवा यावद्विद्यातत्त्वे मन्त्रा इति, शांभवा इति शंभोः—परप्रकाशात्मन इमे, परप्रकाशनान्यथानुपपत्त्यावाप्ततत्तत्तादात्म्यवृत्तयो भुवनादयो विश्वे भावा इत्यर्थः, यदुक्तं प्राक्

'यान्युक्तानि पुराण्यमूनि विविधैर्भेदैर्यदेष्वन्वितं
रूपं भाति परं प्रकाशनिबिडं देवः स एकः शिवः ।'

इति, शक्तिजा इति—अनाश्रिताद्याः, मन्त्रमहेशा-

थ्यास्तु पूर्वमेवोक्ताः, एवं च मन्त्रमहेशाद्यात्मनि स्वस्मिन् वर्गद्वये

> ' किं त्वान्तरदशोद्रेकात्सादाख्यं तत्त्वमादितः ।
> बहिर्भावपरत्वे तु परतः पारमेश्वरम् ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या यदा आन्तरदशोद्रिक्तत्वादिक्रमनुयायि रूपमाभासते तदभिप्रायेणात्र 'सदाशिवतत्त्वमीश्वरतत्त्वं च ' इत्युक्तं, न पुनरधिष्ठातृदेवताभिप्रायेण — सदैवान्तारूपतया शिवत्वस्य भासनात् बहीरूपतया चैश्वर्यस्यैव परिस्फुरणात्, एवं हि ब्रह्मादीनामपि पृथक्तत्त्वपरिगणनं प्राप्नुयात्, अन्यथा हि एषां कारणत्वस्याविशेषात् अर्धजरतीयं स्यात्, तथात्वे च पृथिव्यधिष्ठातृत्वात् सार्वभौमस्यापि राज्ञः तत्त्वान्तरत्वं प्रसज्येत, न चैवम्, इति यथोक्तमेव युक्तम् ॥५४॥

तदाह

तेन यत्प्राहुराख्यान-
　साद्दश्येन विडम्बिताः ॥ ५५ ॥
गुरूपासां विनैवात्त-
　पुस्तकाभीष्टदृष्टयः ॥

ब्रह्मा निवृत्त्यधिपतिः
पृथक्तत्त्वं न गण्यते ॥ ५६ ॥
सदाशिवाद्यास्तु पृथग्
गण्यन्त इति को नयः ।
ब्रह्मविष्णुहरेशान-
सुशिवानाश्रितात्मनि ॥ ५७ ॥
षट्के कारणसंज्ञेऽर्ध-
जरतीयमियं कुतः ।
इति तन्मूलतो ध्वस्तं
गणितं नहि कारणम् ॥ ५८ ॥
यथा पृथिव्यधिपति-
र्नृपस्तत्त्वान्तरं नहि ।
तथा तत्तत्कलेशानः
पृथक् तत्त्वान्तरं कथम् ॥ ५९ ॥

आख्यानसादृश्येनेति—सदाशिवादीति नामसादृश्येन ॥ ५६-५९ ॥

एतदेवाधिकावापेनोपसंहरति

तदेवं पञ्चकमिदं
शुद्धोऽध्वा परिभाष्यते ।
तत्र साक्षाच्छिवेच्छैव
कर्त्र्याभासितभेदिका ॥ ६० ॥

ननु यद्येवं तदशुद्धेऽध्वनि कः कर्ता ? इत्याशंक्याह

ईश्वरेच्छावशात्क्षुब्ध-
भोगलोलिकचिद्गणान् ।
संविभक्तुमघोरेशः
सृजतीह सितेतरम् ॥ ६१ ॥

ईश्वरस्य—समनन्तरोक्तस्य शुद्धस्वातन्त्र्यमयस्य इच्छावशेन क्षुब्धा

'क्षोभोऽस्य लोलिकाख्यस्य सहकारितया स्फुटम् ।
तिष्ठासा योग्यतोन्मुख्यमीश्वरेच्छावशाच्च तत् ॥'

इत्यादिवक्ष्यमाणनीत्या कार्मस्य मलस्य सहकारितायामुन्मुखी भोगलोलिका—अभिलाषात्मकमाणवं मलं, यस्यैवंविधो यश्चिद्गणः—संकुचित आत्मवर्गस्तं संविभक्तुं—तत्तद्भोगसाधनसंसिद्ध्या संविभागं कर्तुमघोरेशो—मन्त्रमहेश्वराणां प्रथमः अन्यत्रानन्तशब्दवाच्यः सितेतरम्—अशुद्धमध्वानम्, इह—अस्म-

दर्शने, सृजति—मायासंक्षोभपुरःसरं कलादिक्षित्यन्तेन वैचित्र्येणावभासयति बहिरित्यर्थः, तदुक्तम्

'ईश्वरेच्छावशादस्य भोगेच्छा संप्रजायते।
भोगसाधनसंसिद्ध्यै भोगेच्छोरस्य मन्त्रराट्॥
जगदुत्पादयामास मायामाविश्य शक्तिभिः।'

इति। तथा

शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रभुः।

इति॥ ६१॥

ननु

'देवादीनां च सर्वेषां भाविनां त्रिविधं मलम्।
तत्रापि कार्ममेवैकं मुख्यं संसारकारणम्॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या सर्वत्र मलस्य त्रैविध्येऽपि मुख्यतया कार्मस्यैव संसारकारणत्वम्, इह पुनः सृष्टिहेतुत्वाभिधानेन लोलिकाया इति, किमेतत्? इत्याशङ्क्याह

अणूनां लोलिका नाम
निष्कर्मा याभिलाषिता।
अपूर्णंमन्यताज्ञानं
मलं सावच्छिदोज्झिता॥ ६२॥

या नामाणूनां निष्कर्मा—क्रियारूपत्वाभावात्

इच्छामात्रस्वभावाभिलाषिता, सा प्रतिनियतविषयाभावादवच्छिदोज्झिता लोलिका—स्वात्मनि साकांक्षतेव, अत एवापूर्णंमन्यता, अत एव पूर्णज्ञानात्मकस्वरूपाख्यातेरज्ञानं—संकुचितज्ञानम्, अत एव स्वस्वरूपापहान्या मलम्

'स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता ।
द्विधाणवं मलमिदं स्वस्वरूपापहानितः ॥'

इत्याद्युक्त्या द्विप्रकारमाणवाख्यं सर्वत्रैवोच्यते इत्यर्थः, एवं कार्मस्यैव मलस्य मुख्यतया संसारकारणत्वेऽपि एतदेवेह प्राधान्येनोक्तं—यत्तस्यापीदं कारणमिति, यदुक्तम्

'निमित्तमभिलाषाख्यम् ....।'

इति, इयमेवाणूनामणुताया योग्यता, यत्—तस्यां सत्यां तत्तदवच्छेदपात्रत्वमेषामुदियात् ॥ ६२ ॥

तदाह

योग्यतामात्रमेवैत-
द्धाऽव्यवच्छेदसंग्रहे ।
मलस्तेनास्य न पृथक्-
तत्त्वभावोऽस्ति रागवत् ॥ ६३ ॥

योग्यतामात्रमिति — साक्षादवच्छेदाधायित्वाभावेन, अस्येति — मलस्य, इह खलु वस्तुना वस्त्ववच्छिद्यते वस्तुन एव च पृथक्तत्त्वभावो भवेत्, न चैतद्वस्तु किंचित्, अपि तु पूर्णस्वरूपस्याख्यातिमात्रम्, इति युक्तमुक्तम् — तत्तदवच्छेदसंग्रहे योग्यतामात्रमेव एतन्मलमिति ॥ ६३ ॥

ननु सांख्येन वैराग्यलक्षणो बुद्धिधर्मो रागः तत्तद्विषयाभिलाषस्वभावोऽभ्युपगतः, इति किमनेनान्येनैवंविधेन रागतत्त्वेन मलेन च प्रयोजनम्? इत्याशङ्क्याह

निरवच्छेदकर्मांश-
मात्रावच्छेदतस्तु सा।
रागः पुंसि धियो धर्मः
कर्मभेदविचित्रता ॥ ६४ ॥

निरवच्छेदेति निर्विशेषः, तेन सा लोलिकैव 'किंचिन्मे भूयात्' इति सामान्याकारविषयमात्रावच्छिन्ना पुंधर्मत्वेनाभिमतो रागो, यः कञ्चुकपञ्चकान्तस्तत्त्वान्तरेण सर्वत्र परिगणितः, बुद्धिधर्मस्तु तस्यैव बहिष्प-

र्यन्ततया प्रसरणं, येन तत्तद्विषयभेदवैचित्र्येण बुभुक्षापिपासास्त्रीसंबुभुक्षादिलक्षणोऽयमध्यवसायः समुदियात् ॥ ६४ ॥

आणवे पुनः सामान्येनैषणीयविषयोल्लेखतोन्मुखतामात्रं, यतोऽयमेवंविधः समुल्लासः, तदाह

अपूर्णमन्यता चेयं
तथारूपावभासनम् ।

चो हेतौ, यस्मादियमपूर्णमन्यताणवमललक्षणा, तथा पुंबुद्धिधर्मतयाभिमतस्य रागावैराग्यात्मनो रूपस्य अवभासनं – तथा तथा सैवावभासत इत्यर्थः, अत एवैतदाणवेऽङ्कुरितप्रायं, रागे मुकुलितं, बुद्धौ पुनः फुल्लं फलितं च, इत्यलमवान्तरेण बहुना ॥

ननु स्वतन्त्रो बोध एव परमार्थः, इत्यस्मत्सिद्धान्तः, तत्तदतिरिक्तः कुतोऽयं मलो नाम ? इत्याशङ्क्याह

स्वतन्त्रस्य शिवस्येच्छा
घटरूपो यथा घटः ॥६५॥
स्वात्मप्रच्छादनेच्छैव
वस्तुभूतस्तथा मलः ।

वस्तुभूत इति—प्रच्छन्नात्मरूपत्वात्, इह खलु परमेश्वरः पूर्णज्ञानक्रियात्मकं स्वं स्वरूपं स्वेच्छया प्रच्छाद्य संकुचितात्मतामवभासयेत्, अतश्च संकुचितमेव ज्ञानमस्य रूपमिति सर्वत्रोद्‌घोष्यते, तदुक्तम्

'मलमज्ञानमिच्छन्ति ....।'

इति ॥६५॥

नन्वखण्डः पर एव प्रकाशः समस्ति, इति तदतिरेकेण कथंकारमयं मलो नाम वस्तुरूपतामियात्? इत्याशङ्क्याह

यथैवाव्यतिरिक्तस्य
धरादेर्भावितात्मता ॥ ६६ ॥
तथैवास्येति शास्त्रेषु
व्यतिरिक्तः स्थितो मलः ।

अस्येति—मलस्य, इतीति—वस्तुतः परप्रकाशाव्यतिरिक्तत्वेऽपि धरादिवत् व्यतिरिक्ततयास्य भानात्, शास्त्रेष्विति—स्वायम्भुवादिषु, यदुक्तं तत्र

'अथानादिर्मलः पुंसां पशुत्वं परिकीर्तितम् ।'

इति, तथा

'प्रोक्तो येन मलं ज्ञानं मलस्तद्भिन्नलक्षणः ।'

इति, तथा

'........ततः पुंसां मलः स्मृतः ।'

इति, अत एवास्य व्यतिरिक्ततयावभासनं नाम नापूर्वं किंचित्, येनात्र न परेषां संरम्भः श्लाघ्यतामियात्, स्वातन्त्र्येण हि अस्य व्यतिरिक्तत्वे स श्लाघ्यः स्यात् ॥ ६६ ॥

न चैवमित्याह

व्यतिरिक्तः स्वतन्त्रस्तु
न कोऽपि शकटादिवत् ॥ ६७ ॥

इह शकटादयः पदार्था बहिर्यथा परस्परं स्वातन्त्र्येण व्यतिरिक्ताः स्थिता न तथायं – परप्रकाशापेक्षयास्य भेदेन भानायोगात्, एवं हि स द्वितीयः संनिहितः, इत्येतावतैव आत्मनां रूपामिश्रणेऽपि आणवरूपामशुद्धिं विदध्यात्, इति व्यापकतया तत्संनिधानस्याविशेषात् शिवमुक्ताणूनपि किं न आवृणुयादित्युक्तम् ॥ ६७ ॥

तत्सद्वितीया साशुद्धिः
शिवमुक्ताणुगा न किम् ।

ननु व्यापकोऽपि मलः प्रतिपुरुषमेकैकया शक्त्या ज्ञानक्रियात्मकं स्वरूपमावृणुयात्, यदाहुः

'मलशक्तयो विभिन्नाः प्रत्यात्मानं च तद्गुणावरिकाः ।'

इति, ततश्चायं परिणामवैचित्र्यात् यं प्रत्यावारिकायाः शक्तेः तन्निवृत्तिपरिणामं भजते तं प्रति न संनिदध्यात्, इति—न मुक्ताणूनपि आवृणुयात्, शिवं प्रत्यस्य पुनरावारकत्वमेव नास्ति—तस्यानादिशुद्धबोधरूपत्वात् ॥

तदाह

मलस्य रोद्ध्री काप्यस्ति
शक्तिः सा चाप्यमुक्तगा ॥ ६८ ॥
इति न्यायोज्झितो वादः
श्रद्धामात्रैककल्पितः ।

अमुक्तगेति—न पुनर्मुक्ताणुगा शिवगा वा, इति मलस्य च शक्तिरपि अभ्युपगम्यमाना तद्वदेव संनिधिमात्रेणावारिका, इत्युक्त एव दोषः, आवारकत्वे हि अस्याः सर्वमेवावार्यं स्यात्, न वा किंचित्, इति कुतोऽयं नैयत्येनावसायः, नहि वस्तु भवत्पक्ष-

पाति स्यात् 'यत्किंचिदावृणुयात् किंचिन्न' इति, नहि नीलं कस्यचिदप्यनीलं भवेदिति भावः, अथानेकास्ता इति परिणामवैचित्र्यात् काचित् कंचित् रुणद्धि, न वा, येन मुक्तामुक्तविभागः? इति चेत् —नैतत्, इह खलु सर्वपदार्थानां तत्तत्कार्यान्यथानुपपत्त्या शक्तिः परिकल्प्यते, यथा —वह्नेर्दाहान्यथानुपपत्त्या दाहिका शक्तिः, सा च पदार्थस्यात्मैव, किं तु व्यापारभेदादारोपभेदः, यदाहुः

'फलभेदादारोपितभेदः पदार्थात्मा शक्तिः ।'

इति, अत एव चास्या व्यापारभेदात् भेदो —येनानेकशक्तियोगी 'पदार्थ' इत्युच्यते, यथा वह्नेर्दहनपचनाद्यनेकव्यापारयोगात् 'दाहिका पाचिका' इत्येवमाद्या अनेकाः शक्तयः, स्वतः पुनरेकैकस्याः शक्तेर्भेदो न युक्तः —स्वरूपाविशेषात्, व्यापारस्य चैकत्वात्, प्रमाणान्तरस्याप्यभावात्, दृष्टसिद्धये हि अदृष्टं कल्प्यं, तच्चैकया शक्त्या सिद्धम्, इति किमदृष्टभेदकल्पनायासेन, एवं मलस्यापि यद्यावरणव्यापारे शक्तिरस्ति तत्सर्वमेवावृणुयात्, किमस्याभेदेन —येनैक्यं स्यात्, अत एव मलस्यापि कापि रोद्ध्री

शक्तिरस्ति इत्येकवचनेनैव निर्देशः, अत उक्तम् 'एष न्यायोज्झित' इत्यादि, मलस्य च परिणामयोगात् जडस्य रोधिका शक्तिरभ्युपगम्यमाना स्वयं तावज्जाड्यादेव न प्रवर्तते तथात्वेन 'असुमावृणुयादमुं न' इत्यभिसंधानाभावाद्विश्वमपि प्रति प्रवृत्ता स्यात् — येन सर्व एवावृता भवेयुः, एवं चेश्वरेऽपि किं प्रमाणं — यः शुद्धबोधस्वभाव एवासाविति, न चायमनादिशुद्धबोधस्वभावः, इति वक्तुं युक्तम्— अनादेरेव तन्निरोधकत्वस्य विचारयितुमुपक्रान्तत्वात् ॥

तदेवाह

रोद्ध्री शक्तिर्जडस्यासौ
स्वयं नैव प्रवर्तते ॥ ८६ ॥
स्वयं प्रवृत्तौ विश्वं स्या-
त्तथा चेशानिका प्रमा ।

इहाचेतनश्चेतनाधिष्ठित एव प्रवर्तते, इति तावदविवादः, ततश्च परमेश्वर एव तच्छक्तिं तथा प्रेरयेत्, इति चेत्तदपि न, इत्याह

मलस्य रोद्ध्रीं तां शक्ति-
मीशश्चेत्संयुनक्ति तत् ॥ ७० ॥
कीदृशं प्रत्यणुमिति
प्रश्ने नास्त्युत्तरं वचः।

कीदृशमिति—किं निर्मलं समलं वा, तत्राद्ये पक्षे मुक्ताणून्प्रति तां सन्नियुञ्ज्यात्, येन—सर्वदैव संसारः, द्वितीयस्मिन्पुनर्व्यर्थस्तन्नियोगः—तत्पूर्वमपि तस्य मलयोगात्, तदुभयथापि तन्नियोगो न युज्यते, इत्यत्र प्रतिसमाधानं न विद्यते इत्युक्तं 'नास्त्युत्तरं वच' इति, मलेन च घटस्येव पटादिनावार्यस्याणुवर्गस्यावृतत्वेऽपि न स्वरूपं विशिष्यते, अपि तु तद्विषयं ज्ञातुर्ज्ञानं विहन्यते, तथात्वे च शिवस्यैवासौ मलो भवेत्, यदस्य तद्विषयमनेन ज्ञानमावृतमिति ॥

तदाह

मलश्चावरणं तच्च
नावार्यस्य विशेषकम् ॥ ७१ ॥
उपलम्भं विहन्त्येतद्
घटस्येव पटावृतिः।

मलेनावृतरूपाणा-
मणूनां यत्सतत्त्वकम् ॥ ७२ ॥
शिव एव च तत्पश्ये-
त्तस्यैवासौ मलो भवेत् ।

ननु यद्येवं तर्हि मलेन ज्ञत्वकर्तृत्वात्मकस्वरूपावरणाच्छिवस्याणूनां च स्वरूपनाश एव कृतो भवेत्? इत्याह

विभोर्ज्ञानक्रियामात्र-
सारस्याणुगणस्य च ॥ ७३ ॥
तदभावो मलो रूप-
ध्वंसायैव प्रकल्पते ।

सारस्येति—तदेकरूपस्येत्यर्थः, तदभाव इति—ज्ञानक्रिययोरभावकारित्वात् ॥७३॥

ननु शिवस्याणूनां च ज्ञानक्रिये नाम धर्मः, किं तु असौ समवेतः, तस्य चेन्मलेनापहस्तनं कृतं तावता धर्मिणः किं वृत्तं—यत्तस्य स्वरूपध्वंसो भवेत्? इत्याशंक्याह

धर्माद्धर्मिणो यो भेदः
समवायेन चैकता ॥ ७४ ॥
न तद्भवद्भिरुदितं
कणभोजनशिष्यवत् ।

यदुक्तं प्राक्

'पारमेश्वरशास्त्रे हि न काणादादिदृष्टिवत् ।
शक्तीनां धर्मरूपाणामाश्रयः कोऽपि कथ्यते ॥'

इति, एतच्च तत्रैव निरूपितमिति—तत एवावधार्यम्, इह तु ग्रन्थविस्तरभयात् न पुनरायस्तम्, ततश्च संविन्मात्ररूपात् शिवादणुवर्गाद्वा ज्ञानक्रिययोः नाधिकं किंचिद्रूपमिति भवतां मतम्, यदुक्तम्

'क्रियादिकाः शक्तयस्ताः संविद्रूपाधिका नहि ।'

इति, एवं च तेषां मलेन तदपहस्तनात् स्वरूपनाश एव कृतो भवेत्, इति युक्तमुक्तं 'विभोरणूनां च मलो रूपध्वंसायैव प्रकल्पते' इति ॥७४॥

ननु रूपानपहस्तनेऽपि यथा चक्षुरादेः पटलादिरावरणं, तथैवेहापि भविष्यति ? इत्याशङ्क्याह

नामूर्तेन न मूर्तेन
प्रावरीतुं च शक्यते ॥ ७५ ॥
ज्ञानं चाक्षुषरश्मीनां
तथाभावे सरत्यपि ॥

ज्ञानमिति—अमूर्तशुद्धचित्स्वभावात्मरूपं, न चैवं-विधस्य आत्मज्ञानस्यामूर्तेन मूर्तेन वा केनचिदावरणं युक्तम्—अमूर्तस्यावरीतुमशक्यत्वात्, तथाभाव इति—प्रावरीतुं शक्यते, चक्षुःसूर्यादिरश्मीनां हि भौतिकत्वान्मूर्तत्वम्, इति मूर्तैः पटलाभ्रादिभिस्तद्युज्यत एवेत्याशयः ॥ ७५ ॥

नन्वसौ अमूर्तोऽस्तु मूर्तो वा, कोऽभिनिवेशः, स पुनरावरणायायातोऽस्य ज्ञातृस्वभावत्वात् ज्ञेयो भवेत्, तथाभूतश्चासौ ताटस्थ्यमवलम्बते—भवन्मते ज्ञातृज्ञेयभावस्यैवंरूपत्वात्, एवं च अस्य स्वरूपमावरीतुं न शक्नुयात्—भिन्नवृत्तित्वात्, ततश्चासौ निर्मलत्वात् पूर्णज्ञानाक्रिय एव, इति—सर्वः सर्वज्ञो भवेत् ? तदाह

पं० २ क० ख० ग० इति सर्वेषु पुस्तकेषु तथाभावेपि संसरति इति त्रुटभग्नः पाठः ।

स एव च मलो मूर्तः
किं ज्ञानेन न वेद्यते ॥ ७६ ॥
सर्वगेरगा ततः सर्वः
सर्वज्ञत्वं न किं भजेत् ।

मलो मूर्त इत्यकारप्रश्लेषाप्रश्लेषाभ्यां योज्यं, सर्वगेणेति—मलानावृतत्वात् व्यापकेन सर्वज्ञेन चेत्यर्थः, तत इति—ज्ञत्वस्वभावस्यानिरोधात्, सर्व इति—अणुवर्गः ॥७६॥

ननु तमसः प्रकाशाभावमात्रमयत्वात् अमूर्तस्यापि प्रकाशं प्रत्यावारकत्वं दृष्टम्, एवं मलस्यापि भविष्यति ? इति चेत्—तदपि नेत्याह

यश्च ध्वान्तात्प्रकाशस्या-
वृतिस्तत्प्रतिघातिभिः ॥ ७७ ॥
मूर्तानां प्रतिघस्तेजो-
ऽणूनां नामूर्त ईदृशम् ।

केचिद्धि प्रकाशाभावमात्रं तमः प्रतिपन्नाः, अन्ये 'प्रकाशाभावव्यञ्जनीयमारोपितं नीलिममात्रं हि मूर्तिः' इति, एवमप्यनेनावस्थितस्य प्रकाशस्यावृतिः

कार्या, अपि तु स्थितेरेव प्रतिबन्धः—तन्मूर्त्तत्वात् प्रतिघातिभिस्तमःपरमाणुभिर्मूर्तानां तेजःपरमाणूनां प्रतिहननमेव क्रियते—इत्यनयोः प्रतिघात्यप्रतिघातकभावो नावार्यावारकभाव इति नायमत्र दृष्टान्तः ॥ ७७ ॥

नन्वचेतनश्चेतनाधिष्ठितः सन् यदि किंचित् कुर्यात् तदस्तु, को दोषः, चेतनमेव पुनरावरीतुं कुतोऽस्य सामर्थ्यमस्ति ? इत्याह

न च चेतनमात्मान-
मस्वतन्त्रो मलः क्षमः ॥ ७८ ॥
आवरीतुं............ ॥

मद्यवत्, इति चेत्, तदपि नेह समानमित्याह

.........न वाच्यं च
मद्यावृतिनिदर्शनम् ।

न खलु जडं मद्याद्यपि स्वयं चेतनमात्मानमावृणुयात् किन्तु चेतनाधिष्ठितं, नहि अचेतनं चेतनप्रेरणामन्तरेण किंचिदपि कर्तुं शक्नुयात् ॥ ७८ ॥

तथा च भवन्त एवेत्याह

उक्तं भवद्भिरेवेत्थं
　　जडः कर्ता नहि स्वयम् ॥ ७९ ॥
स्वतन्त्रस्येश्वरस्यैताः
　　शक्तयः प्रेरिकाः किल ॥

तदुक्तं 'जडस्य स्वतः प्रवृत्तौ निवृत्तौ च सामर्थ्यं नास्ति' इत्युक्तम्, अतः पाशानामपि ईश्वर एव तदा निवर्तकत्वात् पुंभ्यो मोक्षदो — रज्ज्वादिबद्धमेषादिवदिति' इत्यादि ॥ ७९ ॥

ततः किम् ? इत्याशङ्क्याह

अतः कर्मविपाकज्ञ-
　　प्रभुशक्तिबलेरितम् ॥ ८० ॥
मद्यं सूते मदं दुःख-
　　सुखमोहफलात्मकम् ।

तेन जडमपि मद्यादि परमेश्वरशक्तिप्रेरणया चेतनमात्मानमावृत्य मदयेत्, किंतु गृहीतसंकोचं प्राणादिमयं, न तु शुद्धचित्स्वभावं — तस्योक्तयुक्त्यावरीतुमशक्यत्वात् ॥ ८० ॥

नन्वेवं मलोऽपि स्वतन्त्रेश्वरशक्तिप्रेरितमेव चेतनमणुवर्गमावृणुयात् ? इत्याशङ्क्याह

न चेशप्रेरितः पुंसो
मल आवृणुयाद्यतः ॥ ८१ ॥
निर्मले पुंसि नेशस्य
प्रेरकत्वं तथोचितम् ।

इह अनादित्वेऽपि मलस्य बन्धकतायामवश्यमीश्वरप्रेरणमादितरमुपयुक्तम्—अचेतनस्य चेतनाधिष्ठानं विना कार्यकारित्वाभावात्, अतश्चासौ परमेश्वरः कान् प्रति बन्धनाय मलं प्रेरयेत्—किं समलान् उत निर्मलान्, तत्राद्ये पक्षे व्यर्थं तत्प्रेरणं—तत्पूर्वमपि तेषां मलयोगात्, द्वितीयस्मिन् अशक्यं मुक्ताणून् प्रत्यपि प्रसङ्गात्, अत एवोक्तम्

'ईशस्य निर्मले पुंसि प्रेरकत्वं हि नोचितम् ।'

इति, प्रत्युत पूर्णज्ञानक्रियात्मनो नैर्मल्यस्याविशेषात् परमेश्वरोऽणवश्च परस्परस्य निरोधाय मलं नियुञ्जीरन्, अणव एव वा परमेश्वरं प्रति—यदेकापेक्षया भूयसां सामर्थ्यातिशयः, यदाहुः

'विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ।'

इति ॥ ८१ ॥

तदाह

तुल्ये निर्मलभावे च
　　प्रेरयेयुर्न ते कथम् ॥ ८२ ॥
तमीशं प्रति युक्तं यद्
　　भूयसां स्यात्सधर्मता ।

इदानीमेतदुपसंहरन् प्रकृतमेवानुसरति

तेन स्वरूपस्वातन्त्र्य-
　　मात्रं मलविजृम्भितम् ॥ ८३ ॥
निर्णीतं विततं चैत-
　　न्मयान्यत्रेत्यलं पुनः ।

अन्यत्रेति प्रथमाह्निकादौ, अत एव पुनरित्युक्तम् ॥

न चास्य क्वचिदपि विगीततास्तीत्याह ।

मलोऽभिलाषश्चाज्ञान-
　　मविद्या लोलिकाप्रथा ॥ ८४ ॥
भवदोषोऽनुप्लवश्च
　　ग्लानिः शोषो विमूढता ।

अहंममात्मतातङ्को
मायाशक्तिरथावृतिः ॥ ८५ ॥
दोषबीजं पशुत्वं च
संसाराङ्कुरकारणम् ।
इत्याद्यन्वर्थसंज्ञाभि-
स्तत्र तत्रैष भण्यते ॥ ८६ ॥

नन्वसावनुगतोऽर्थः कः ? इत्याशङ्क्याह ।

अस्मिन् सति भवति भवो
दुष्टो भेदात्मनेति भवदोषः ।
मश्चवदास्मिन् दुःखस्रोतो-
ऽणून् वहति यत्प्लवस्तेन ॥ ८७ ॥

भवदोष इति तत्कारित्वात्, मञ्चवदिति 'तत्र तस्येव' इति सप्तम्यन्तोपमानं, प्लव इति तात्कर्म्यात् ॥ ८७ ॥

नन्वेवं सर्वस्यानुगतोऽर्थः किं न दर्शितः ? इत्याशंक्याह

शेषास्तु सुगमरूपाः
शब्दास्तत्रार्थमूहयेदुचितम् ।

अत एवास्माभिरपि ग्रन्थविस्तरभयादेतन्न व्याकृतम्, इति स्वयमेवाभ्यूह्यम् ॥

नन्वत्र संसाराङ्कुरकारणमित्यत्र कः सुगमोऽनुगमः—किं संसार एवाङ्कुर उत संसारस्याङ्कुरस्तस्य कारणमिति? इत्याशङ्कामपनुदन् प्रकृतप्रमेयसंगतिसंदर्शनपुरःसरं क्रमप्राप्तं कार्ममलं प्रस्तौति

संसारकारणं कर्म
　संसाराङ्कुर उच्यते ॥ ८८ ॥
चतुर्दशविधं भूत-
　वैचित्र्यं कर्मजं यतः ।

कर्मणः संसारकारणत्वे द्वितीयमर्धं हेतुः, तेन संसारस्य

'शरीरभुवनाकारं मायीयं परिकीर्तितम् ।'

इत्यादिना निरूपितस्य मायीयमलस्याङ्कुर इवाङ्कुरः कारणं—कार्ममलं, तस्यापि कारणमाणवमिति, यदुक्तम्

'मलः कर्मनिमित्तं तु नैमित्तिकमतः परम् ।'

इति ।

'निमित्तमभिलाषाख्यम् .... ।'

इति च ॥ ८८ ॥

एवं यतः कर्मवशादेव विचित्रः संसारः समुद्भवेत् अतः सर्वेषां तदुच्छेदायैव यत्न इत्याह ।

अत एव सांख्ययोग-
पाञ्चरात्रादिशासने ॥ ५६ ॥
अहंममेति संत्यागो
नैष्कर्म्यायोपदिश्यते ।

शासन इति—शास्त्रे, इदं हि तत्रोपदिष्टं—यत् यः कश्चित्परब्रह्मणि आहितचित्तः सर्वमपि कुर्वन् 'नाहं किंचित् करोमि' इत्यभिमानादहन्तां संत्यजेत्, तत्र च सङ्गाभावात् 'न ममानेन कृतेन कश्चिदर्थ' इति ममताग्रहमपि, स नैष्कर्म्यं प्राप्नुयात्—येनास्य तदेकनिमित्तः संसार एव न भवेदिति, यद्गीतम्,

'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कामः फलेष्वपि ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥'

इति ।

'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥'

इति ।

'योगयुक्तो विशुद्धात्मा विदितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।'

इति ।

'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥'

इति च ॥ ८६ ॥

ननु यद्येवं तर्हि मुक्त एवासौ ? इत्याशङ्क्याह

निष्कर्मा हि स्थिते मूल-
　मलेऽप्यज्ञाननामनि ॥ ९० ॥
वैचित्र्यकारणाभावा-
　न्नोर्ध्वं सरति नाप्यधः ।
केवलं पारिमित्येन
　शिवाभेदमसंस्पृशन् ॥ ९१ ॥
विज्ञानकेवली प्रोक्तः
　शुद्धचिन्मात्रसंस्थितः ।

अपिश्चार्थे भिन्नक्रमः, तेन 'निष्कर्मापि' इति, ऊर्ध्वमिति—शुद्धमध्वानं, न संसरति—अज्ञाननाम्नो

मूलमलस्याणवस्य अवस्थानात्, नाप्यधः—शुद्धेत-रं,—वैचित्र्यकारणस्य कार्ममलस्याभावात्, केवलमसौ

'मायोर्ध्वे शुद्धविद्याधः सन्ति विज्ञानकेवलाः ।'

इत्याद्युक्तयुक्त्या शुद्धाशुद्धाध्वमध्यवर्ती शुद्धबोधैकस्व-भावोऽपि,स्वातन्त्र्यहानेः—आणवमलांशकृतस्यस्वरू-पसंकोचस्य संभवात्,पारिमित्येन—स्वातन्त्र्यावियुक्त-बोधस्वभावपरमेश्वराविभेदमप्राप्नुवन्, विज्ञानकेव-ली—विज्ञानं बोधात्मकं रूपं केवलं स्वातन्त्र्यरहितमस्य इति, प्रकर्षेणोक्तः,—सर्वत्रोद्घोषित इत्यर्थः, यदुक्तम्

'शुद्धबोधात्मकत्वेऽपि येषां नोत्तमकर्तृता ।
निर्मिताः स्वात्मनो भिन्ना भर्त्रा ते कर्तृतात्ययात् ॥
बोधादिलक्षणैक्येऽपि येषामन्योन्यभिन्नता ।
तथेश्वरेच्छाभेदेन ते च विज्ञानकेवलाः ॥'

इति ॥ ६१ ॥

ननु अस्य किं सर्वदैव शिवाभेदासंस्पर्शः, उत न ? इत्याशंक्याह

स पुनः शांभवेच्छातः
शिवाभेदं परामृशन् ॥ ६२ ॥
क्रमान्मन्त्रेशतन्नेतृ-
रूपो याति शिवात्मताम् ।

क्रमादिति—शिवाभेदपरामर्शस्य तारतम्यातिशयात्, अत एव तद्दार्ढ्यातिशयात् अक्रमेणापि मन्त्रमहेश्वरत्वमस्य भवेदिति भावः, तदुक्तम्

'स सिसृक्षुर्जगत्सृष्टेरादावेव निजेच्छया ।
विज्ञानकेवलानष्टौ बोधयामास पुद्गलान् ॥

इति । ईशा—मन्त्रेश्वराः, तन्नेतारो—मन्त्रमहेश्वराः इति ॥ ९२ ॥

नन्वस्ति तावद्विज्ञानाकलस्याणवो मलः, स च कर्मणः कारणं, तत्कथमसौ स्वकार्यं न जनयेत्—येनास्य पुनः पुनः संसारित्वमेव स्यात्, प्रत्युत मन्त्रादिक्रमेण शिवात्मतां याति, इति कस्मादुक्तम्? इति गर्भीकृताशङ्काशङ्कान्तरमाशङ्कते

ननु कारणमेतस्य
कर्मणश्चेन्मलः कथम् ॥ ९३ ॥
स विज्ञानाकलस्यापि
न सूते कर्मसंततिम् ।

एतदेव प्रतिविधत्ते

मैवं स हि मलो ज्ञाना-
कले दिध्वंसिषुः कथम् ॥ ९४ ॥

हेतुः स्याद्ध्वंसमानत्वं
स्वातन्त्र्यादेव चोद्भवेत् ।

दिध्वंसिषुरिति ।

'स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता ।'

इत्याद्युक्त्या देहाद्यहंभावाभिमानस्वभावभेदान्तरखण्डनात्, अत एव स्वकार्यजननासामर्थ्यात् कथं हेतुः स्यादित्युक्तम्, प्रत्युतास्य ध्वंसोन्मुखतात्मना स्वमहिम्ना ध्वंसमानत्वमेव तन्नान्तरीयकं ध्वस्तत्वमेव वोदियात्, नहि—निनंक्षु बीजं पुनः प्ररोहमियात्, नापि अस्य नश्यत्तायां नष्टतायां वा निनंक्षुत्वादेव अन्यत् किंचिदपेक्षणीयं संभवेत् ॥

अनेनैव चाभिप्रायेण विज्ञानाकलादिक्रमकल्पना सर्वत्र कृतेत्याह ।

दिध्वंसिषुध्वंसमान-
ध्वस्ताख्यासु तिसृष्वथ ॥ ६५ ॥
दशास्वन्तः कृतावस्था-
न्तरासु स्वक्रमास्थितेः ।
विज्ञानाकलमन्त्रेश-
तदीशादित्वकल्पना ॥ ६६ ॥

अवस्थान्तराणीति—किंचिद्ध्वंसमानत्वकिंचिद्ध्वस्तत्वादिरूपाणि, एतदन्तःकारे च हेतुः—स्वक्रमस्थितेरिति, नहि दिध्वंसिषुतादिदशानन्तरं झटित्येवाखण्डतया ध्वंसमानत्वं ध्वस्तत्वं वा प्रादुर्भवेदिति भावः। तेनात्र पञ्चस्वप्यासु दशासु यथासंख्येन विज्ञानाकलादिरूपत्वं कल्पितमिति, ईशाः—मन्त्रेश्वराः, तदीशाः—मन्त्रमहेश्वराः, आदि :—आदिसिद्धः शिवः, अन्यथा हि तदीशादिकल्पनेत्येव स्यात्, एवं च आसामवस्थानां भेदात् सुषुप्ततुर्ययोरपि अनेकरूपत्वमित्यर्थसिद्धम् ॥ ९६ ॥

अत आह

ततश्च सुप्ते तुर्ये च
वक्ष्यते बहुभेदता ।

तस्माद्युक्तमुक्तम्—दिध्वंसिषुर्मूलमलः कर्मणो न निमित्तमिति ॥

तदेवाह

अतः प्रध्वंसनौन्मुख्य-
खिलीभूतस्वशक्तिकः ॥ ९७ ॥

कर्मणो हेतुतामेतु
मलः कथमिवोच्यताम् ।

खिलीभूत इति—अखण्डशक्तिः पुनः कर्मणो हेतुतां यायादित्याशयः, एतच्च अभ्युपगम्योक्तम् ॥

वस्तुतस्तु मलस्यैतन्न घटते इत्याह

किं च कर्मापि न मला-
द्यतः कर्म क्रियात्मकम् ॥ ६८ ॥
क्रिया च कर्तृतारूपात्
स्वातन्त्र्यान्न पुनर्मलात् ।

मलादिति—अकर्तृतात्मकास्वातन्त्र्यरूपादित्यर्थः । कर्तृकर्मत्वतत्त्व एव च कार्यकारणभावः, इति समनन्तरमेवोपपादितम् ॥ ६८ ॥

ननु यद्येवं तत्कथं

'मलमज्ञानमिच्छन्ति संसाराङ्कुरकारणम् ।'

इत्याद्युक्तम्? इत्याशङ्क्याह

या त्वस्य कर्मणश्चित्र-
फलदत्वेन कर्मता ॥ ६९ ॥

प्रसिद्धा सा न संकोचं
विनात्मनि मलश्च सः ।

सेति—चित्रफलप्रदत्वेन कर्मता, स इति—संकोचः, तेन संकोचं विनास्य न तत्तत्फलदाने सामर्थ्यं, संकोच एव मल इत्यस्य तत्कारणत्वमुपचरितं, संकुचितो हि भोक्ता शुभाशुभाद्यात्मकं भिन्नं सत् फलमात्मनि भोग्यत्वेनाभिमनुते, येन – देवमनुष्यादिविचित्ररूपतयास्य अवस्थानम् ॥ ९९ ॥

तदाह

विचित्रं हि फलं भिन्नं
भोग्यत्वेनाभिमन्यते ॥ १०० ॥
भोक्तर्यात्मनि तेनेयं
भेदरूपा व्यवस्थितिः ।

अतश्च नास्य स्वसंपत्तावुपादानं सहकारि वा कारणं मलः, किन्तु कार्यकरणे हस्तावलम्बनप्रायः इत्याह

इति स्वकार्यप्रसवे
सहकारित्वमाश्रयन् ॥ १०१ ॥

सामर्थ्यव्यञ्जकत्वेन
कर्मणः कारणं मलः ।

नहि संकोचं विनास्य विचित्रफलदाने किंचित्सामर्थ्यमभिव्यज्यते इति भावः ॥ १०१ ॥

नन्वेवं विज्ञानाकलानामपि स्वातन्त्र्यसंकोचप्रयुक्तमलद्वययोगात् तत्र 'विज्ञानकेवलो मलैकयुक्त' इत्यादि दुष्येत् प्रत्युत 'तत्कर्मयुक्तः प्रलयकेवल' इत्याद्युक्त्या प्रलयकेवलित्वं प्रसजेत् ? इत्याशङ्कते

नन्वेवं कर्मसद्भावा-
न्मलस्यापि स्थितेः कथम् ॥ १०२ ॥
विज्ञानाकलता तस्य
संकोचो ह्यस्ति तादृशः ।

केनेदमुक्तं—मलद्वययोगोऽस्येति, तदाह 'तस्येत्यादि' तादृश इति—प्राग्वदेव प्रलयाकलादिदशोचितः कर्मसामर्थ्यव्यञ्जनयोग्य इति यावत् ॥१०२॥

तदेव प्रतिविधत्ते

मैवमध्वस्तसंकोचो-
ऽप्यसौ भावनया दृढम् ॥ १०३ ॥

नाहं कर्तेति मन्वानः
कर्मसंस्कारमुज्झति ।

भावनयेति 'अहं-ममेति' संन्यासादिरूपया अतश्च अस्य नैष्कर्म्यान्न कार्ममलयोगः, इति स्थितं विज्ञानाकलत्वम् ॥ १०३ ॥

ननु संस्कारोच्छेदे पूर्वापरानुसंधानाभावो भवेदित्यस्य प्रमातृत्वमेव न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

फलिष्यतीदं कर्मेति
या दृढा वृत्तिरात्मनि ॥ १०४ ॥
स संस्कारः फलायेह
न तु स्मरणकारणम् ।

दृढ इति—अनादित्वात्, द्विधा हि आत्मनि भावनात्मा वृत्त्यादिशब्दव्यपदेश्यः संस्कारः—सादिरनादिर्वा, नाद्यः—अनुभवाहितो यः प्रबोधबलात् प्रबुध्यमानः स्मरणकारणतया प्रमातुरनुसंधातृत्वं पुष्येत्, अन्यः पुनः कर्मवासनात्मा—यद्वशाद्विचित्रफलदायि कर्म स्यात् ॥ १०४ ॥

ननु कर्मसंस्कारश्चेदुच्छिन्नस्तावता कर्मणः किं वृत्तं, यदस्य तत्फलभागित्वं न स्यात्? इत्याशङ्कयाह

अप्रध्वस्तेऽपि संकोचे
नाहं कर्तेति भावनात् ॥ १०५ ॥
न फलं क्लीवमूढादेः
प्रायश्चित्तेऽथ वा कृते ।

अप्रध्वस्त इति—संनिहितेऽपि सहकारिणि इति यावत्, न फलमिति—सुकृतदुष्कृतात्मनः कर्मण इत्यर्थावसेयम्, नहि क्लीवमूढादेः 'इदमहं करोमि' इत्यनुसंधानमस्ति अननुसंधाय च कृतं कृतमेव न भवेदिति किं फलेत्, यदभिप्रायेणैव च

'............समुत्थानाद् क्रियादयः ।'

इत्यादि अन्यैरुक्तम् । प्रायश्चित्तेऽपि कृते 'नाहमत्र कर्ता' इति निवृत्तिभावनात् तत्तद्विषयानुसंधानशैथिल्यादेव न तत्तत् फलदायि स्यात्, यदाहुः

'पापं कृत्वा तु संतप्य तस्मात्पापाद्विमुच्यते ।
नैवं कुर्यामहमिति निवृत्त्या तु स पूयते ॥'

इति ॥ १०५ ॥

नन्वेवं-सत्तया फलदाने कर्म न प्रयोजकं किन्तु अभिसंधानादित्यायातं? सत्यमेतत्, इत्याह

यन्मयाद्य तपस्तप्तं
तदस्मै स्यादिति स्फुटम् ॥ १०६ ॥
अभिसंधिमतः कर्म
न फलेदभिसन्धितः ।

स्फुटमिति—दार्ढ्येन, कर्मेति—तपोरूपं, न फलेदिति—कर्तुः तद्धि परस्मै स्तादित्यभिसंहितमिति कथं स्वत्र फलदायि स्यात्, यदाहुः

'नासमीहितं फलं भवति ।'

इति ॥ १०६ ॥

नन्वेवं कर्मफलयोर्वैयधिकरण्यात् कृतनाशाकृताभ्यागमचोद्यं कथङ्कारं परानुद्यते? इत्याशङ्क्याह

तथाभिसंधानाख्यां तु
मानसे कर्म संस्क्रियाम् ॥ १०७॥
फलोपरक्तां विदध-
त्कल्पते फलसम्पदे ।

तपःप्रभृति हि कर्म तथा परत्रैव फलतु इत्यभिसंधानात्मकं मनसि संस्कारं समर्पयत् फलसम्पदे कल्पते—तथैव फलदानकुशलतामियादित्यर्थः, यथाभिसंधानमेव हि कर्मफलव्यवस्थेत्यभिप्रायः, यदाहुः

'यद्यथा चाभिसंधत्ते तत्तत्तस्य तथा फलेत् ।'

इति, ततश्च नैतच्चोद्यं तद्धि एवं भवेत् यदि स्वत्रैव फलाभिसंधाने परत्र फलेदिति ॥ १०७ ॥

नन्वेवमभिसंधानमात्रायत्तत्वे कर्मफलयोः तद्व्यवस्थैव त्रुट्येत्—यत् सर्व एवाफलाभिसंधानेन यत्तत्कर्म कुर्वाणोऽपि न तत्फलभागी भवेदिति कृतं स्वर्निरयाभ्यामिति ? सत्यमेतत्—यद्यत्र कश्चित् तीव्रमभिनिविष्टो भवेत्, तदाह

यस्तु तत्रापि दार्ढ्येन
फलसंस्कारमुज्झति ॥ १०८ ॥
स तत्फलत्यागकृतं
विशिष्टं फलमश्नुते ।

यः पुनस्तत्रानुसंधाने कर्मफलसंस्कारमपि दार्ढ्येनोज्झति

'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।'

इत्याद्युक्त्या तदासङ्गं जह्यात्, स तस्य फलस्य अनासङ्गेन जनितं विशिष्टं लोकोत्तरं फलमश्नुते—मायोत्तीर्णं पदमासादयेदित्यर्थः, यद्गीतम्

'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥'

इति ॥ १०८ ॥

ननु यद्येवं तद्धीवरादेः प्रजागरणमात्रेणैव शिवरात्रिफलभागित्वश्रुतिः, अकामत एवापेयपानादि कुर्वतां प्रायश्चित्तस्मृतिश्च कथं संगच्छताम्, नहि तेषामेतदनुसंधानमस्ति 'यदेतदर्थं वयमेवं कुर्म' इति ? अत्रोच्यते — कुत्र नामात्रानुसंधानमुपयुक्तम् किं कर्मणः स्वरूपे किं वा फले, न तावत्फले — नहि ब्रह्महत्यया निरयो मे भूयादित्यभिसंधाय कश्चित् ब्राह्मणं हन्यात्, एवं हि ततोऽस्य निवृत्तिरेव स्यात् — वस्तुतः सर्वस्यैव लोकस्य निरयभीरुत्वात्, प्रत्युत निष्कण्टकीकरणाद्यभिसमीहितं दृष्टमपि फलं ततोऽस्य न स्यात्, तदैव कण्टकान्तरोत्पादस्य शतशो दर्शनात्,

नापि कृपादानात् किंचित्फलं भवेत्—तत्र कृपामात्रेणैव प्रवृत्तेः फलानभिसंधानात्, अथ स्वरूपे तदत्रास्त्येव, नहि धीवरादेः जागर्मीत्यभिसंधानं नास्ति—क्षीवमूढादिवदस्य अस्वस्थवृत्तित्वाभावात्, किन्तु अज्ञत्वात् न तथा दार्ढ्येन, येनास्य परिमितफलभाक्त्वप्रतिपादनम्, एवं सौगतमतेऽपि कस्यचन क्रिमिविशेषस्य प्रसङ्गात् चैतन्यभट्टारकं प्रदक्षिणयतोऽस्त्येव तथा प्रक्रमणे समुत्थानम्, नहि तूलस्येवास्य वातादिप्रेरणादेवंविधत्वम् अतश्च न्याय्योऽस्य भगवदाधिपत्येन वस्तुबलोपनीतो जन्मान्तरे सद्गतिप्रतिलम्भः, अपेयपानादावपि अपेयत्वानभिसन्धेरकामस्य सामान्येन 'इदं पिबामि' इत्यभिसंधानमस्ति—येनापरीक्ष्यकारित्वादिनास्य प्रायश्चित्तं स्मृतं, किंतु सकामापेक्षया न्यूनम्, यन्मनुः

'प्रायश्चित्तमकामानां सकामानां तथैव च ।
विहितं यदकामानां द्विगुणं तत्सकामतः ॥'

इति, तस्मादनुसंधानानुप्राणितैव कर्मफलव्यवस्था इत्यलं बहुना ॥ १०८ ॥

एतदेव प्रकृते योजयति

अनया परिपाट्या यः
समस्तां कर्मसंततिम् ॥ १०९ ॥
अनहंयुतया प्रोज्झेत्
ससंकोचोऽपि सोऽकलः ।

अनयेति—फलत्यागपर्यन्तरूपया, समस्तामिति—शुभामशुभां च, अनहंयुतयेति—तदनासक्ततयेत्यर्थः, अकल इति—विज्ञानाकलः ॥ १०९ ॥

ननु एवं कश्चित् द्वेषवशादपि आत्मीयं दुष्कृतमस्मै स्तात् इति शत्रुविषयमभिसंदध्यात् येन कृत्वापि दुष्कृतं न तत्फलभाग्भवेदिति कर्मफलव्यवस्थाया विसंस्थुलत्वमेवापतेत्? तदाह

नन्वित्थं दुष्कृतं किंचि-
दात्मीयमभिसंधितः ॥ ११० ॥
परस्मै स्यान्न विज्ञातं
भवता तात्त्विकं वचः ।

इत्थमिति—अभिसंधानमात्रायत्तत्वेन कर्मफलव्यवस्थायाः, अविज्ञातकर्मफलव्यवस्थाकस्यैतत् चोद्यमित्युक्तम् 'न विज्ञातम्' इत्यादि ॥ ११० ॥

एतदेव उपपादयति

तस्य भोक्तुस्तथा चेत्स्या-
दभिसंधिर्यथात्मनि ॥ १११ ॥
तद्वश्यं परस्यापि
सतस्तद्दुष्कृतं भवेत् ।
पराभिसंधिसंवित्तौ
स्वाभिसंधिर्दृढीभवेत् ॥ ११२ ॥
अभिसंधानविरहे
त्वस्य नो फलयोगिता ।
न मे दुष्कृतमित्येषा
रूढिस्तस्याफलाय सा ॥ ११३ ॥

यथा तस्य दुष्कृतकर्तुरात्मनि 'एतदस्मै स्तात्' इत्यभिसंधानमस्ति, तथैव चेत् तद्भोक्तृत्वेन अभिमतस्य परस्य स्तान्मम एतदित्यनुसंधानं स्यात् तद्भवेदेवं, यतः सुकृतदुष्कृतात्मकस्य परस्य संबन्धिन्यामेवमाभिसंधानसंवित्तौ तदर्पणविषयस्यात्मीयमभिसंधानं दृढीभवेत् — तत्फलभागित्वेन अवष्टम्भभाग्भवेदित्यर्थः, यस्य पुनरेवमात्मीयमभिसंधानमेव नास्ति तस्य कु-

तस्तत्फलभागित्वं भवेत्, प्रत्युत मा मे दुष्कृतं भूयादिति विरुद्धमनुसंधानमस्य स्वरसत एव प्ररोहमुपागतं संभाव्यते, वस्तुतो हि सर्व एवायं लोकः पापभीरुः तच्चास्य फलभाव एव निमित्तमिति कुतः परानुसंधानमात्रादेव परस्य दुष्कृतफलभाक्त्वं भवेदेवम्, इत्युक्तं स्यात्, यत् कर्तुः अभिसंधानात् कर्म फलेत् तदर्पणविषयस्य च पराभिसंधौ स्वाभिसंधानविरहान्न फलोदयः इति ॥ ११३ ॥

कर्तुरपि अनुसंधानाभावे पुनः किं तत्कृतं कर्म स्वस्मै परस्मै वा फलेत् उताफलमेव इत्यन्तःकृत्य संक्षेपेणाभिप्रेतमेव पक्षमुपक्षिपति

पराभिसन्धिविच्छेदे
स्वात्मनानभिसंहितौ ।
द्वयोरपि फलं न स्या-
न्नाशहेतुव्यवस्थितेः ॥ ११४ ॥

द्वयोरिति—अर्पणक्रियाकर्तृविषययोः, नाशहेतुः—स्वपरानुसंध्यभावलक्षणः ॥ ११४ ॥

नन्वेतदीयं दुष्कृतं मे भूयादित्यनुसंधानं यथा

परस्य नास्ति तथा सुकृतं मे भूयादित्यपि मा भूदिति कथमुक्तम् 'यन्मयाद्य तपस्तप्तम्' इत्यादि ?

इत्याशङ्क्याह

सुखहेतौ सुखे चास्य
सामान्यादभिसंधितः ।
निर्विशेषादपि न्याय्या
धर्मादिफलभोक्तृता ॥ ११५ ॥
दुःखं मे दुःखहेतुर्वा
स्तादित्येष पुनर्न तु ।
सामान्योऽप्यभिसंधिः स्या-
त्तदधर्मस्य नागमः ॥ ११६ ॥

सर्वो हि लोकः सुखस्पृहयालुर्दुःखजिहासुश्च इति सर्वेषां सुखं तद्धेतुं वा प्रति सामान्यात्मनापि अभिसंधानं न्याय्यं, न दुःखं तद्धेतुं वा प्रतीति युक्तमुक्तम् 'परस्य सुकृतफलभागित्वमेव भवेत् न दुष्कृतफलभागित्वमपि' इति, निर्विशेषादिति — अनेनाद्य

तपस्तप्तं तपो मे भूयादित्येवंरूपत्वविरहादपि इ-
त्यर्थः ॥ ११६ ॥

एवमेतत् प्रसङ्गादभिधाय, प्रकृतमेवानुसरति

प्रकृतं ब्रूमहे ज्ञाना-
कलस्योक्तचरस्य यत् ।
अनहंयुतया सर्वा
विलीनाः कर्मसंस्क्रियाः ॥ ११७ ॥

उक्तचरस्येत्यनेन—प्रागुक्तं कार्ममलाभावोपपादकं निखिलमेव प्रमेयमनुस्मारितम्, अतश्चास्य विज्ञानाकलस्य कार्म एव मलो नास्ति इति तत्सामर्थ्यव्यञ्जकत्वात्मकनिजकरणीयायोगात् दिध्वंसिषुः मलः तत्त्वादेव किंचिद्ध्वंसमानत्वादिक्रमेण ध्वंसमानत्वं तन्नान्तरीयकं ध्वस्तत्वं च यायात् ॥ ११७ ॥

तदाह

तस्मादस्य न कर्मास्ति
कस्यापि सहकारिताम् ।
मलः करोतु तेनायं
ध्वंसमानत्वमश्नुते ॥ ११८ ॥

तेनेति—सहकारित्वाकरणेन ॥ ११८ ॥

ननु मलस्य ध्वस्तत्वे 'सर्वमहम्' इति सर्वत्राहंभावोदयात् कर्मणि तत्फले च तथाभावात् अस्य पुनरपि कार्ममलयोगः स्यात्? इत्याशङ्क्याह

अपध्वस्तमलस्त्वन्तः-
शिवावेशवशीकृतः ।
अहंभावपरोऽप्येति
न कर्माधीनवृत्तिताम् ॥ ११९ ॥

कर्माधीनवृत्तित्वाभावे शिवावेशवशीकृतत्वं हेतुः ॥ ११९ ॥

एवमेतन्मलस्य संसाराङ्कुरकारणत्वं तत्प्रसङ्गेन च संसाराङ्कुरस्य स्वरूपं गर्भीकृतप्रागुक्तसकलप्रमेयया श्रीमालिनीविजयोक्त्या संवादयति

उक्तं श्रीपूर्वशास्त्रे च
तदेतत्परमेशिना ।
मलमज्ञानमिच्छन्ति
संसाराङ्कुरकारणम् ॥ १२० ॥

धर्माधर्मात्मकं कर्म
सुखदुःखादिलक्षणम् ।

तत्र कर्मसूत्रं व्याचष्टे

लक्षयेत्सुखदुःखादि
स्वं कार्यं हेतुभावतः ॥ १२१ ॥

लक्षयेदिति—स्वसत्ताप्रयोजकीकारेण तथा व्यवस्थापयेदित्यर्थः, कथं चास्य तल्लक्षकत्वम्? इत्याशङ्क्योक्तं 'हेतुभावत' इति ॥ १२१ ॥

ननु 'नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्ति' इति न्यायात् नियमेन कथंकारं कार्यं हेतुर्व्यवस्थापयेत्? इत्याशङ्क्याह

नहि हेतुः कदाप्यास्ते
विना कार्यं निजं क्वचित् ।
हेतुता योग्यतैवासौ
फलानन्तर्यभाविता ॥ १२२ ॥

का नाम योग्यता, इत्युक्तं 'फलानन्तर्यभाविता' इति अत एव नैयायिकादयः सामग्र्या एव कारणत्वम-

भ्युपागमन्—समग्राणि कारणमिति नावश्यमित्यादि पुनरसमग्रापेक्षयोक्तम् ॥ १२२ ॥

ननु यद्येवं तत् कार्यात् पूर्वं सामग्र्यन्तरनुप्रविष्टस्यापि वह्न्यादेः किं कारणत्वं स्यान्न वा ? इत्याशङ्क्याह

पूर्वकस्य तु हेतुत्वं
पारम्पर्येण........

तेन सुखदुःखादेर्लक्षणम्, इति षष्ठीतत्पुरुषगर्भमेतत् व्याख्यानम्।

अत्रैव बहुव्रीहिगर्भं व्याख्यानान्तरं दर्शयति

........किं च तत्।
लक्ष्यते सुखदुःखाद्यैः
समाने दृष्टकारणे ॥ १२३ ॥
चित्रैर्हेत्वन्तरं किंचि-
त्तच्च कर्मेह दर्शनात्।

'किं च, त' इत्यनेन पूर्वत्रानवक्लृप्त्या नायं व्याख्याविकल्पः किं तु आवृत्त्या समुच्चय इति द्योतितं, प्रतिपुरुषं समानेऽपि सेवाध्ययनादौ दृष्टे कारणे यत् सुखदुःखादीनां वैचित्र्यं तेन तदन्यथानुपपत्त्या तत्र

तत्किंचिददृष्टसंज्ञं हेत्वन्तरं लक्ष्यते—अनुमीयते इत्यर्थः, कार्यविशेषजनकत्वाच्च तेन विशिष्टेन केनचित् भाव्यमित्याह 'तच्च कर्म' इति, विशिष्टत्वेऽपि कर्मेति कुतो निर्ज्ञातं पिशाचाद्यप्यस्तु ? इत्याशङ्क्योक्तम्—इह दर्शनादिति, इह सर्वत्रैव हि कर्मवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यं दृश्यते इत्याशयः ॥ १२३ ॥

एतदेव उपपादयति

स्वाङ्गे प्रसादरौक्ष्यादि
जायमानं स्वकर्मणा ॥ १२४ ॥
दृष्टमित्यन्यदेहस्थं
कारणं कर्म कल्प्यते ।

यतः स्वाङ्गे विचित्रं प्रसादरौक्ष्यादि स्वेन पांसुलेपाद्यात्मना कर्मणा जायमानं दृष्टम्, अतो 'दृष्टवददृष्टकल्पना' इति न्यायात् अत्रापि कर्मैव न तु पिशाचादि कारणं कल्प्यते, किं तु तदन्यदेहस्थं—देहान्तरोपचितमित्यर्थः ॥ १२४ ॥

न चैतावतैव अत्र वैषम्यमुद्भाव्यमित्याह

इहाप्यन्यान्यदेहस्थे
स्फुटं कर्मफले यतः ॥ १२५ ॥
कृषिकर्म मधौ भोगः
शरद्यन्या च सा तनुः ।

इहापि—शरीरक्षणिकत्वे सर्वेषामविवादात् 'अन्यदेहस्थं कर्म अन्यदेहस्थं फलम्' इति नास्ति विमतिः, यतः—कृषिकर्म वसन्ते तत्फलं शरदीति, एतच्च अवस्थावैचित्र्यात् शरीरभेद एव घटते, इति युक्तमुक्तम्—अन्यदेहस्थं कर्म कारणं कल्प्यते इति ॥१२५॥

नन्वेवं कृतनाशाकृताभ्यागमचोद्यमापतेत्? इत्याशङ्क्याह

अनुसंधातुरेकस्य
संभवस्तु यतस्ततः ॥ १२६ ॥
तस्यैव तत्फलं चित्रं
कर्म यस्य पुरातनम् ।

येनैव मया प्रागुप्तं स एवाहमद्य भोक्ष्ये, इत्यनुसंधानैक्यात् कर्मफलयोर्वैयधिकरण्याभावात् न

कृतस्य नाशो नापि अकृतस्याभ्यागमः, इति युक्तमुक्तम्—अन्यान्यदेहस्थे कर्मफले इति ॥ १२६ ॥

ननु भवेदेवं यद्यनुसंधानमेव स्यात्, नहि जन्मान्तरीये कर्मणि ऐहिके च फले कस्यचित् तदस्ति? इत्याशङ्क्याह

क्षीवोऽपि राजा सूदं चे-
　दादिशेत्मातरीदृशम् ॥ १२७ ॥
भोजयेत्यनुसंधाना-
　द्विना प्राप्नोति तत्फलम् ।
इत्थं जन्मान्तरोपात्त-
　कर्माप्यद्यानुसंधिना ॥ १२८ ॥
विना भुङ्क्ते फलं हेतु-
　स्तत्र प्राच्या ह्यकम्पता ।

नहि क्षीवस्य राजादेरेवमनुसंधिः संभवति—यन्मया ह्य एवमादिष्टः सूदो येनाद्य तथा तदादेशफलमेवंभोगः प्राप्त इति, भोजयेति—भोगं कुरु इत्यर्थः, एवमिहापि अनुसंधानमन्तरेण जन्मान्तरीयात् कर्मणः फललाभो भवेदिति न कश्चिद्दोषः, ननु

अनुसंधानमात्रायत्तैव कर्मफलव्यवस्था इति समनन्तरमेवोक्तं, तदधुनैव कथं विपर्यास्यते? इत्याशङ्क्योक्तं 'हेतुस्तत्र प्राच्या ह्यकम्पता' इति, पूर्वं हि तत्र 'एवमहं करोमि' इति दृढनिरूढोऽनुसंधिरभूत् यत्संस्कारदार्ढ्यादिह तत्फलमिति, इह च स एव प्रयोजको नहि फलतत्संबन्धादौ कचिदसावुपादेयः, इति समनन्तरमेवोपपादितम्, एवं फलदानोन्मुखस्य कर्मणः प्राच्यानुसंधानसंस्कारस्य दार्ढ्यमवश्यंभावि-अन्यथा तथात्वायोगात्, ततश्च तदनुन्मुखस्य तथा तद्दार्ढ्यं न संभवेत्, इति तत् केनाचिदुपायेन फलदानाय निरोद्धुमपि शक्यं– तत्र हि अन्तः प्रतिबन्धोपनिपाताद्यपि संभाव्यते इति भावः ॥१२८॥

तदाह

अत एव कृतं कर्म
कर्मणा तपसापि वा ॥ १२९ ॥
ज्ञानेन वा निरुध्येत
फलपाकेष्वनुन्मुखम् ।

अत इति– फलौन्मुख्ये कर्मणः प्राच्यानुसन्धिनि-

ष्कम्पस्यावश्योपयोगात्, कर्मणेति—क्रियादीक्षादिना, निरुध्येत इति—फलदानायोग्यं कुर्यादित्यर्थः ॥१२९॥

अत एव फलदानोन्मुखं कर्मानिरोध्यमेवेत्याह

आरब्धकार्यं देहेऽस्मिन्
यत्पुनः कर्म तत्कथम् ॥ १३० ॥
उच्छिद्यतामन्त्यदशं
निरोद्धुं नहि शक्यते ।

कथमुच्छिद्यतामिति—न कथंचिदपि उच्छेत्तुं शक्यम् इत्यर्थः, अत्र हेतुः—आरब्धकार्यमिति, यद्धि यावत् कार्यमेवारब्धुं न प्रवृत्तं तावत्तदारम्भकत्वमेव अस्य अन्तरा केनचिदुपायेन प्रतिबध्यते, इति युक्तः तन्निरोधः, यत्पुनस्तदारब्धुमेव प्रवृत्तं तस्य प्रवृत्तत्वादेव किं निरुध्यते, इत्युक्तम्—अन्त्यदशं निरोद्धुं नहि शक्यते इति, यदभिप्रायेणैव

'....................प्रारब्धमेकं न शोधयेत् ।'

इति,

'........................येनेदं तद्धि भोगतः ॥'

इत्यादि सर्वत्रोद्घोष्यते, सद्योनिर्वाणदीक्षादि पुनरासन्नमरणादेरेव भवेदिति तत्रापि दत्तप्रायफल-

त्वात् ततः पराङ्मुखमेव कर्म शोध्यमिति न कश्चि-
द्दोषः, तदुक्तम्

'दृष्ट्वा शिष्यं जराग्रस्तं व्याधिना परिपीडितम् ।
उत्क्रमय्य ततस्त्वेनं परतत्त्वे नियोजयेत् ॥'

इति ॥ १३० ॥

ननु देहारम्भकजात्यायुष्प्रदकर्म आरब्धकार्यत्वात् मा नाम निरोधि, यत् पुनरद्यतनं प्राक्तनं वा अस्मिन्नेव देहे दिनैर्मासैः संवत्सरैर्वा भोगमात्रलक्षणं कार्यमारप्स्यते तत् किं निरोद्धुं शक्यते न वा ? इत्याशङ्क्याह

तत्रैव देहे यत्त्वन्य-
द्द्यगं वा पुरातनम् ॥ १३१ ॥
कर्म तज्ज्ञानदीक्षाद्यैः
शण्ढीकर्तुं प्रसह्यते ।

अन्यदिति—सद्य एव अनारब्धकार्यं, शण्ढीकर्तुमिति—फलदानयोग्यतापहस्तनेन ध्वंसयितुमित्यर्थः, प्रसह्यते इति—न तु तथा क्रियते

'........................प्रारब्धैकं न शोधयेत् ।'

इति सामान्येनोक्तेः, एवं विशेषस्य चावचनात्, आदिशब्दात् मन्त्रौषधादि, तदुक्तम्

'ये त्विह्वागन्तवः प्रोक्तास्ते प्रशाम्यन्ति भेषजैः ।
जपहोमप्रधानैश्च..................................॥'

इति, रसायनादि पुनरारब्धकार्यस्य आयुष्प्रदस्यैव कर्मणः साहायकं कुर्यात् येनैतच्चिरस्यानुपरतकार्योन्मुख्यमास्ते यद्वशादवश्यंभाविनोऽपि कालमृत्योरभियुक्तानां किंचित्कालं प्रतिबन्धात्मा जयः स्यात्, तदुक्तम्

'रसायनतपोजापयोगसिद्धैर्महात्मभिः ।
कालमृत्युरपि प्राज्ञैर्जीयतेऽनलसैर्जनैः ॥'

इति, विषादि पुनः प्रयुज्यमानं क्षीणायुष्येव प्रतपति नान्यस्मिन्, परं तत्र दुष्कृतभाजः प्रयोक्तुरभिमानमात्रं 'मयेदं कृतम्' इति मन्यते इति, एवं चेदंदेहकृतारम्भककर्मविषयतया भेषजादिसाध्येऽपि अर्थे यस्याः सामर्थ्यं न दृष्टं कस्तां प्रति अदृष्टेऽपि अर्थे समाश्वास इति किं दीक्षया इति न वाच्यं, नहि भेषजादिभिर्नवं किंचित् क्रियते यदेतदनाश्वासाय पर्यवस्येत्, इत्यलमवान्तरेण ॥ १३१ ॥

ननु को नामास्य ध्वंस ? इत्याशङ्क्याह

तथा संस्कारदार्ढ्यं हि
फलाय दृढता पुनः ॥ १३२ ॥
यदा यदा विनश्येत
कर्म ध्वस्तं तदा तदा ।

तथेति — प्राक्प्ररूढानुसंधानानुसारेणेत्यर्थः, एवं प्ररोहमुपागतो हि तत्संस्कारः फलनिमित्तमिह स्यात् इत्युपपादितम्, यत्तु संस्कारस्यैव फलोपजनप्रयोजकं दार्ढ्यमपाक्रियते तदकार्यकारित्वात् उच्यते—कर्म ध्वस्तमिति निरुद्धमिति उच्छिन्नमिति शण्ढीकृतमिति च, यत्तद्भ्यां च नात्र कालनियमः कश्चिदित्युक्तम्, एवं मोहवशात् कृतमपि कर्म ज्ञानदीक्षादिना सर्वेषां विनापि भोगमक्रमेणैव विनाशमियादिति पिण्डार्थः ॥ १३२ ॥

तदाह

अतो मोहपराधीनो
यद्यप्यकृत किंचन ॥ १३३ ॥

तथापि ज्ञानकाले त-
त्सर्वमेव प्रदह्यते ।

किंचनेति—शुभमशुभं वा, ज्ञानकाल इति—संवित्साक्षात्काररक्षण इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

किमत्र प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

उक्तं च श्रीपरेऽहाना-
दानः सर्वदृगुल्वणः ॥ १३४ ॥
मुहूर्तान्निर्दहेत्सर्व
देहस्थमकृतं कृतम् ।

इह कश्चित् सर्वदृक्—सर्वमेव संविद्रूपतया जानानः, अत एव विगलितभेदत्वात् अहानादानः, अत एवोल्वणः—त्यक्तहेयोपादेयविभागः, क्षणादेव सर्वं दुष्कृतं सुकृतं च देहस्थं निर्दहेत्—ज्ञानाग्निसात् कुर्यात् इत्यर्थः ॥ १३४ ॥

ननु यस्य सर्वमेव संविन्निष्ठं तस्य कथं कर्मापि देहस्थं संभवेत् ? इत्याशङ्कां गर्भीकृत्य स्वयमेव देहस्थपदं व्याचष्टे

देहस्थमिति देहेन
सह तादात्म्यमाश्रिता ॥ १३५ ॥
स्वाच्छन्द्यात्संविदेवोक्ता
तत्रस्थं कर्म दह्यते ।
देहैक्यवासनात्यागात्
स च विश्वात्मतास्थितेः ॥ १३६ ॥
अकालकलिते व्यापि-
न्यभिन्ने या हि संस्क्रिया ।
संकोच एव सानेन
सोऽपि देहैकतामयः ॥ १३७ ॥

संविदेवेति—सर्वो हि भाववर्गः संवित्स्फार एवेति भावः, तत्रस्थमिति—देहावच्छिन्नसंविन्निष्ठमित्यर्थः, कर्मणश्च इयान् दाहो—यद्देहाहंभावसंस्कारगुणीभावो नाम इति, स च वैश्वात्म्यमाश्रितायां संविदि आत्माभिमानस्य मुख्यत्वात् भवेदित्युक्तम्—स च विश्वात्मतास्थितेरिति, नहि अद्वयैकपरमार्थे नित्ये व्यापके च संविद्रूपे कश्चिदतिरेकेण देहादिसंस्कारो न्याय्यः, स हि संकोच एव सति स्यात्, संकोचश्च देहा-

ध्येकरूप एवेति युक्तमुक्तं—सर्वमेव संविदैकात्म्येन जानतः कर्मदाहो भवेदिति, यदभिप्रायेणैव

'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥'

इत्यादि गीतम् ॥ १३७ ॥

एतदुपसंहरन् अन्यदवतारयति

एतत्कार्ममलं प्रोक्तं
येन साकं लयाकलाः ।
स्युर्गुहागहनान्तःस्थाः
सुप्ता इव सरीसृपाः ॥ १३८ ॥
ततः प्रबुद्धसंस्कारा-
स्ते यथोचितभागिनः ।
ब्रह्मादिस्थावरान्तेऽस्मिन्
संसरन्ति पुनः पुनः ॥ १३९ ॥

येनेति—कार्मेण मलेन, द्विमलबद्धा हि प्रलयाकलाः; गुहागहनं—मायागर्भः, एतेनेयदन्तमेषां व्याप्तिरित्यपि सूचितम्, तत इति मायान्तरवस्थानानन्तरं सृष्टिप्रारम्भे इत्यर्थः, संस्कारः—कर्मवास-

नात्मा तद्वैचित्र्यादेव चैषां यथोचितभागित्वमुक्तम्, संसरन्तीति—अर्थादघोरेशसंसृष्टाः, उक्तं च प्राक्

'तद्दिनप्रक्षये विश्वं मायायां प्रविलीयते ।
क्षीबायां निशि तावत्यां गहनेशः सृजेत्पुनः ॥'

इति ॥ १३९ ॥

नन्वेषामविशेषेण अधःसंसरणमेव किं स्यात् उत ऊर्ध्वमपि ? इत्याशङ्क्याह

ये पुनः कर्मसंस्कार-
हान्यै प्रारब्धभावनाः ।
भावनापरिनिष्पत्ति-
मप्राप्य प्रलयं गताः ॥ १४० ॥
महान्तं ते तथान्तःस्थ-
भावनापाकसौष्ठवात् ।
मन्त्रत्वं प्रतिपद्यन्ते
चित्राच्चित्रं च कर्मतः ॥ १४१ ॥

अप्राप्येति—तत्प्राप्तौ हि विज्ञानाकलत्वमेषां भवेदिति भावः, तथान्तःस्थेति—कर्मसंस्कारहान्यनुसारेण दत्तवासनेत्यर्थः, चित्रादिति—काकाद्विन्या-

येन भावनापरिपाकसौष्ठवस्य कर्मणश्च विशेषणत्वेन योज्यम्, अत एव मन्त्रत्वमपि साञ्जननिरञ्जनादिभेदात् चित्रमित्युक्तम् —कारणस्य वैचित्र्यात् कार्यमपि तथैव भवेदिति भावः, मन्त्राणां च प्रलयाकलोपादनत्वे न अन्यथा संभाव्यम्, यदाहुः

'मन्त्राणां च प्रलयाकलानां सतामनुगृहीतानाम्।'

इति, श्रीपूर्वशास्त्रे च मन्त्रमहेश्वराणां विज्ञानाकला, मन्त्रेश्वराणां सकला उपादानत्वेनोक्ता, इति पारिशेष्यात् मन्त्राणां प्रलयाकलोपादानत्वं सिद्धम् ॥१४१॥

इदानीं प्रकृतमेवोपसंहरति

अस्य कार्ममलस्येय-
न्मायान्ताध्वविसारिणः।
प्रधानं कारणं प्रोक्त-
मज्ञानात्माणवो मलः ॥ १४२ ॥

प्रधानमिति— तत्तत्सामर्थ्यव्यञ्जकत्वात्, नहि एतत्सहकारित्वमन्तरेणास्य स्वकार्यप्रसवे किंचित्सामर्थ्यं भवेदिति भावः, यदुक्तम्

'जन्माभिजनिका शक्तिः कर्मणो न मलं विना ।
अणुरज्ञानरहितः क्वचिज्जातो न दृश्यते ॥'

इति ॥ १४२ ॥

ननु भवतु नामैतत्, यत्पुनरस्य

'ईश्वरेच्छावशक्षुब्धभोगलोलिका.............।'

इत्यादौ क्षुब्धत्वं प्राक्प्रस्तावितं, तत् किमुच्यते? इत्याशङ्क्याह

क्षोभोऽस्य लोलिकाख्यस्य
सहकारितया स्फुटम् ।
तिष्ठासायोग्यतौन्मुख्य-
मीश्वरेच्छावशाच्च तत् ॥ १४३ ॥

सहकारितयेति — अर्थात्कार्मस्य मलस्य ॥१४३॥

नन्वेतद्वस्तुसामर्थ्यादेव सिद्ध्येदित्यत्रेश्वरेच्छायाः किं प्रयोजनम्? इत्याशङ्क्याह

न जडश्चिदधिष्ठानं
विना क्वापि क्षमो यतः ।

नन्वेवमीश्वरः स्वेच्छया व्यतिरिक्तानणून् प्रत्येव मलं नियुञ्ज्यादिति इह भेदवाद एव परापतेत्? इत्याशङ्क्याह

अणावो नाम नैवान्य-
त्प्रकाशात्मा महेश्वरः ॥ १४४ ॥
चिदचिद्रूपताभासी
पुद्गलः क्षेत्रवित्पशुः।

नहि अणावो नाम प्रकाशात्मनो महेश्वरादन्यत् किंचित् यत् स एव स्वस्वातन्त्र्यात् स्वात्मनि चिदचिद्रूपतामवभासयन् 'पुथ हिंसासंक्लेशनयोः' इत्यस्य क्विपि कृते, पुथा—हिंसया परताबुद्ध्या क्लेशेन च गलतीति पुद्गलः, कर्मबीजप्ररोहावहं क्षेत्रं शरीरमेवात्मत्वेन जानानः पाश्यत्वात् पशुरित्युच्यते इत्यर्थः, तदुक्तम्

'......................शिव एव गृहीतपशुभावः।'

इति ॥ १४४ ॥

नन्वेवं पशुभावग्रहणेऽस्य चिदचिद्रूपतावभासनेन किं स्यात्? इत्याशङ्क्याह

चिद्रूपत्वाच्च स व्यापी
निर्गुणो निष्क्रियस्ततः ॥ १४५ ॥

भोगोपायेप्सुको नित्यो
मूर्तिवन्ध्यः प्रभाष्यते ।
अचित्त्वादज्ञता भेदो
भोग्याद्भोक्त्रन्तरादथ ॥ १४६ ॥

निर्गुण इति—सत्त्वादयो हि जडस्य प्रकृत्यादेरेव भवन्तीति भावः, अत एव तद्वृत्तयोऽप्यस्य न संभवन्तीत्युक्तं 'निष्क्रिय' इति, एवं च ततो निर्गुणत्वादेवेति व्याख्येयम्, भोगोपायेप्सुक इति—भोगस्योपायान् कारणादीन् आप्तुमिच्छति तदेकासक्त इति यावत्, मूर्तिवन्ध्य इत्यमूर्त इत्यर्थः, अज्ञतेति—जडे हि देहादावस्य आत्माभिमानः इति भावः, अतश्च जाड्यादेव निखिलविश्वक्रोडीकारप्रभवनशीलत्वाभावात् भेदप्रथात्मकमायीयमलगर्भीकृतत्वाच्च सर्वतो व्यावृत्त इत्युक्तं 'भोग्यात् भोक्त्रन्तराच्चास्य भेदः' इति, तदुक्तम्

'अथवाश्चिदचिद्रूपाः..............................।'

इति, तथा

'पशुर्नित्यो ह्यमूर्तोऽज्ञो निर्गुणो निष्क्रियोऽप्रभुः ।
व्यापी मायोदरान्तःस्थो भोगोपायविचिन्तकः ॥'

इति ॥ १४६ ॥

एवं तदनतिरेकेऽपि अतिरेकायमाणानामणूनाम् ईश्वरेच्छावशादेव मलः प्रबोधमियात्, येनैषां कर्मवैचित्र्यात् तत्तत्संसाराविर्भावो भवेत्, तदाह

तेषामणूनां स मल
ईश्वरेच्छावशाद्भृशम् ।
प्रबुध्यते·················॥

न चैतत् युक्तिमात्रसिद्धमेव, इत्याह

·················तथा चोक्तं
शास्त्रे श्रीपूर्वनामनि ॥ १४७ ॥

तदेव पठति

ईश्वरेच्छावशादस्य
भोगेच्छा संप्रजायते ।
भोगेच्छोरुपकारार्थ-
माद्यो मन्त्रमहेश्वरः ॥१४८॥
मायां विक्षोभ्य संसारं
निर्मिमीते विचित्रकम् ।

तदुक्तं तत्र

'ईश्वरेच्छा वशादस्य भोगेच्छा संप्रजायते
'भोगसाधनसंसिद्ध्यै भोगेच्छोरस्य मन्त्रराट् ।
जगदुत्पादयामास मायामाविश्य शक्तिभिः ॥'

इति ॥ १४८ ॥

न च मायापि तदतिरिक्ता काचित्संभवतीत्याह

माया च नाम देवस्य
शक्तिरव्यतिरेकिणी ॥ १४६ ॥
भेदावभासस्वातन्त्र्यं
तथाहि स तया कृतः ।

यन्नाम हि निखिलजगदुल्लासनक्रीडाशालिनः परमेश्वरस्य भेदावभासने स्वातन्त्र्यं तदेवाव्यतिरेकिणी अपूर्णताप्रथनेन मीनाति हिनस्ति इति माया शक्तिरुच्यते, तथाहि तयैवायं भेदावभासः समुल्लासितः, अत एव कारणे कार्योपचारात्सैव भेदावभास इत्युच्यते ॥ १४६ ॥

तदाह

आद्यो भेदावभासो यो
विभागमनुपेयिवान् ॥ १५० ॥
गर्भीकृतानन्तभावि-
विभासा सा परा निशा ।

इह हि बहिरुल्लिलसिषामात्रत्वेन आसूत्रितप्रायत्वात् विभागमप्राप्तोऽत एव आद्यो यो भेदावभासः सा परा निशा — महती मायेत्यर्थः, अत एव

बहिर्मुखतायां भाविनो विभागस्य शिम्बिकाफलवत् अस्यां गर्भीकारोऽस्ति इत्युक्तं—गर्भीकृतानन्तभावि-विभागेति ॥

एवमस्याः शक्तिरूपतामभिधाय

'सा चैका व्यापिनी सूक्ष्मा निष्कला जगतो निधिः ।
अनाद्यन्ताशिवेशानो व्ययहीना च कथ्यते ॥'

इत्यागमार्थगर्भीकारेण तत्त्वरूपतामपि अभि-धातुमाह

सा जडा भेदरूपत्वात्
कार्यं चास्या जडं यतः ॥ १५१ ॥
व्यापिनी विश्वहेतुत्वात्
सूक्ष्मा कार्यैककल्पनात् ।
शिवशक्त्यविनाभावा-
न्नित्यैका मूलकारणम् ॥ १५२ ॥

भेदरूपत्वादिति—अयमेव हि जडस्य स्वभावो यत् 'इदमत्र इदानीं भाति' इति परिच्छिन्नतया प्रकाश्यते इति, यदुक्तं प्राक्

'परिच्छिन्नप्रकाशत्वं जडस्य किल लक्षणम् ।

ततश्च मीयते हेयतया परिच्छिद्यते योगिभिः इत्ये-
वमस्या अभिधानम्, अत एवाशिवेत्युक्तम्, यदाहुः

'.........................अशिवा भेदप्रथाप्रदा ।'

इति, अजाड्ये च अस्याः कार्यमपि तथा स्यादित्यु-
क्तम् 'कार्यं चास्या जडं यतः' इति, कलादेर्मायाका-
र्यस्य अजाड्ये हि एकस्मिन्नेव देहे चेतनानेकत्वं पुरु-
षोपादानानर्थक्यं च प्रसजेत्, विश्वहेतुत्वादिति—पुं-
भोगाय कार्यकरणात्मनो विश्वस्यानेकस्रोतोमुखेन
कारणात् इत्यर्थः, यदुक्तम्

'व्यापिनी पुरुषानन्त्यभोगाय कुरुते यतः ।
सर्वकार्याणि सर्वत्र स्रोतोभिर्विविधामभिः ॥'

इति, ततश्च सर्वत्र मातीति, सूक्ष्मा—सर्वजनावेद्येति
यावत्, इयं हि अर्वाग्दर्शिभिः कार्यान्यथानुपपत्त्या
परिकल्प्यते इति भावः, शिवशक्त्यविनाभावादि-
ति—शिवस्तावन्नित्यः शक्तिश्च तदविनाभूतत्वात्
तद्धर्मधर्मिणीत्युक्तम् 'नित्येति' अत एवानाद्यन्तेति
व्ययहीनेति चोक्तम्, ततश्च माशब्दवाच्याद्विना-
शरूपान्निषेधात् यातेति, शिवश्च एक एव स्वतन्त्रः
पदार्थः शक्तिश्चास्य आत्मभूता इति 'अभिन्नादभि-

न्नमभिन्नम्' इति न्यायात् सापि एकैवेत्युक्तम्—एकेति, अत एव निरंशत्वात् निष्कला इत्युक्तं, शिवश्च शक्तिवशादेव अन्तरेवावस्थितमपि विश्वं बहिरवभासयेदित्युक्तं—मूलकारणमिति, अत एव—जगतो निधिरिति ईशानीति चोक्तम्, ततश्च मात्यस्यां विश्वमिति स्वात्माभिन्नमपि भावमण्डलं शिवो यया मिमीते—भिदा व्यवस्थापयति इति च ॥ १५२ ॥

नन्वन्यैः प्रकृतेर्मूलकारणत्वमुक्तं तत्कथमिह मायाया एवमभिधानम्? इत्याशङ्क्याह

अचेतनमनेकात्म
सर्वं कार्यं यथा घटः ।
प्रधानं च तथा तस्मात्
कार्यं नात्मा तु चेतनः ॥ १५३ ॥

अत्र पञ्चावयवं परार्थमनुमानं निर्दिष्टं, तद्यथा—प्रधानं कार्यमचैतन्ये सति अनेकत्वात्, यत् अचैतन्ये सत्यनेकं तत्सर्वं कार्यं, यथा घटः, यन्न कार्यं तदचैतन्ये सति अनेकं न भवति, यथात्मा, अचैतन्ये सत्यनेकं च प्रधानं तस्मात् कार्यमिति, बहुशश्च एत-

द्वेदवादिभिरुपपादितम्, इति—इह ग्रन्थविस्तरभयात् न वितानितं, यत् पतिताघातदानेन को नाम पौरुषोत्कर्ष इति, माया पुनरचैतन्येऽपि एका इत्यस्याः कारणत्वमेव न कार्यत्वमपीति सिद्धम्, ततश्च कारणस्य पूर्वभावित्वात् सर्वत्र तत्त्वाद्यध्वोपदेशे प्रथममस्या एव निर्देशः ॥ १५३ ॥

तदाह

अत एवाध्वनि प्रोक्ता
पूर्वं माया द्विधा स्थिता ।

तस्याश्च तत्त्वग्रन्थिरूपतया द्विधावस्थानमित्युक्तम्—द्विधा स्थितेति, कारणस्य हि उच्छूनेन अनुच्छूनेन च रूपेण भाव्यमिति भावः ॥

ननु समनन्तरमेवोक्तं—यन्नाम माया देवस्याव्यभिचारिणी शक्तिरिति तत् कथमसौ भेदनिरूपिणं तत्त्वभावमियात्? नन्वत्यल्पमिदमुच्यते — यन्मायावत् पारमेश्वर्य एव शक्तयः कलादिरपि तत्त्वग्राम इति, यदभिप्रायेणैव

'शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं.........................।'

इत्याद्युद्घोष्यते, अत आह

यथा च माया देवस्य
शक्तिरभ्येति भेदिनम् ॥ १५४ ॥
तत्त्वभावं तथान्योऽपि
कलादिस्तत्त्वविस्तरः ।

एतदेवोपपादयति

निरुद्धशक्तेर्या किंचि-
त्कर्तृतोद्दलनात्मिका ॥ १५५ ॥
नाथस्य शक्तिः साधस्ता-
त्पुंसः क्षेप्त्री कलोच्यते ।

निरुद्धशक्तेरिति स्वरूपस्य गोपितत्वात्, अधस्तादिति प्राणादिप्रमातृतायां, कलाशब्दस्य च अत्र प्रवृत्तावधःप्रक्षेप एव निमित्तम् ॥ १५५ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

एवं विद्यादयोऽप्येते
धरान्ताः परमार्थतः ॥ १५६ ॥
शिवशक्तिमया एव
प्रोक्तन्यायानुसारतः ।

प्रोक्तन्यायानुसारत इति प्रोक्तं न्यायमनुसृत्ये-त्यर्थः, तेन यथा नाथस्य किंचित्कर्तृतोद्दलनात्मिका शक्तिः कलोच्यते, तथा किंचिद्वेदनात्मिका शक्तिर्विद्येत्यादि ॥ १५६ ॥

नन्वेवं कलादेस्तत्त्वग्रामस्य शिवशक्तिमयत्वमेव यद्य-स्ति, तत्तर्हि कस्य माया कारणं स्यात्? इत्याशङ्क्याह

तथापि यत्पृथग्भानं
कलादेरीश्वरेच्छया ॥ १५७ ॥
ततो जडत्वे कार्यत्वे
पृथक्तत्त्वस्थितौ ध्रुवम् ।
उपादानं स्मृता माया
क्वचित्तत्कार्यमेव च ॥ १५८ ॥

तथापीति—शिवशक्तिमयतायामपीत्यर्थः, ततः—ईश्वरेच्छाकृतात् पृथग्भानात्, तेन कलादेर्भेदरूपत्वात् जडत्वं ततः कार्यत्वं ततोऽपि पृथक्त्वेनावस्थानमिति, ततश्चात्र मायायाः कारणत्वं युक्तमित्युक्तम् 'उपादानं स्मृता माया' इति, क्वचिदित्यव्यक्तादौ, तत्कार्यमिति कलादि ॥ १५८ ॥

ननु पृथग्भानं नाम भागासिद्धो हेतुः, नहि पक्षीकृतस्य पृथिव्यादेरिव कलादेरपि अर्वाग्दर्शिनः प्रति तदस्ति इत्याशङ्क्याह

तथावभासचित्रं च
रूपमन्योन्यवर्जितम् ।
यद्भाति किल संकल्पे
तदस्ति घटवद्बहिः ॥ १५९ ॥

यत् किल तथा पृथगवभासेन चित्रं—जडत्वकार्थत्वादिना नानात्मकम्, अत एव परस्परापोढं रूपं स्वतन्त्रविकल्पादाववभासते तद्घटवद्बहिरस्ति, 'नहि भातमभातं भवति' इति न्यायात् वस्तुसदेवेत्यर्थः, तेनायमत्र प्रयोगः—तन्मात्रादि तत्त्वजातं बहिरस्ति संकल्पादौ पृथग्भानात्, यत्संकल्पादौ पृथग्भवति तत् बहिरस्ति, यथा घटादि, यन्न बहिरस्ति तन्न पृथग्भाति, यथा परमात्मा, पृथग्भाति च तन्मात्रादि तत्त्वजातं, तस्माद्बहिरस्ति इति, परमात्मनश्च 'सकृद्विभातोऽयमात्मा' इत्यादौ पृथगवभासः स्थितोऽपि विद्युदुद्द्योतवत् न प्ररोहमुपगच्छेत्

'स्वातन्त्र्यामुक्तमात्मानं........................ ।'

इत्यादिन्यायेन मूलभूतानवच्छिन्नाहंविमर्शमयत्वस्य तिरोभावाभावात्, यद्वा 'विशेषा अभिधेयाः प्रमेयत्वात् सामान्यवत्' इति न्यायेन केवलान्वय्येवायम्, न चात्र अस्तितायां साध्यायां

'नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ।
धर्मो विरुद्धो भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या भावाभावोभयधर्मस्य हेतोः असिद्धविरुद्धानैकान्तिकतायामहेतुत्वमिति वाच्यम्—बहिष्ठनिष्ठायाः सत्तायाः साधनात् ॥ १५६ ॥

ननु खपुष्पादेः संकल्पादौ पृथग्भानेऽपि नहि बहिरस्तिता, इत्यनैकान्तिकोऽयं हेतुः? इत्याशङ्क्याह

खपुष्पाद्यस्तितां ब्रूम-
स्ततो न व्यभिचारिता ।

तत इति—खपुष्पादेरपि बहिरस्तित्वात् ॥

ननु विरुद्धमिदमभिधानं—खपुष्पादि-नास्तितायाः सर्वप्रमातृसाक्षिकत्वात्, नैतत्, इत्याह

खपुष्पं कालदिङ्मातृ-
सापेक्षं नास्तिशब्दतः ॥ १६० ॥

धरादिवत्.......................... ।

नास्तीति काकाक्षिवद्योज्यम्—तेनायमत्र प्रयोगः, खपुष्पादि कालादिङ्मातृसापेक्षनास्तित्वं नास्तिशब्दप्रयोगविषयत्वात्, यन्नास्तिशब्दप्रयोगविषयः तत् कालादिङ्मातृसापेक्षनास्तित्वं, यथा धरादि, यन्न कालादिङ्मातृसापेक्षनास्तित्वं तन्न नास्तिशब्दप्रयोगविषयो, यथा संवित्, नास्तिशब्दप्रयोगविषयश्च खपुष्पादि, तस्मात् कालादिङ्मातृसापेक्षनास्तित्वमिति, यत् पुनरिदमिदानीम् इह न वेद्मि इत्यादि संविदि कालाद्यपेक्षया नास्तित्वं व्यवह्रियते तद्व्योपाधिनिबन्धनमित्युक्तं बहुशः ॥ १६० ॥

ननु यद्येवं तत् कृतमत्यन्ताभावव्यवहारेण ? इत्याशङ्क्याह

............तथात्यन्ता-
भावोऽप्येवं विविच्यताम् ।

एवमिति—खपुष्पादिनास्तित्ववत्, तेनायमत्र प्रयोगः—अत्यन्ताभावः कालादिङ्मातृसापेक्षो—नास्तिशब्दविषयत्वात्, यन्नास्तिशब्दविषयः तत् कालादि-

ङ्मातृसापेक्षं, यथा प्रागभावादि, यन्न कालदिङ्मा-
तृसापेक्षं तत् न नास्तिशब्दविषयो, यथा संवित्,
नास्तिशब्दविषयश्च अत्यन्ताभावः, तस्मात् काल-
दिङ्मातृसापेक्ष इति ॥

एवं तन्मात्रादावुपपादिते तत्त्वजाते प्रसङ्गात्
देहभुवनाद्यपि उपपादयति

यत्संकल्प्यं तथा तस्य
बहिर्देहोऽस्ति चेतनः ॥ १६१ ॥
चैत्रवत्सौशिवान्तं तत्
सर्वं तादृशदेहवत् ।
यस्य देहो यथा तस्य
तज्जातीयं पुरं बहिः ॥ १६२ ॥
अतः सुशिवपर्यन्ता
सिद्धा भुवनपद्धतिः ।

संकल्प्यमित्यागमतः, तथेति देहित्वेन, चेतन
इति चेतनाधिष्ठितः, तादृशदेहवदिति चेतनाधिष्ठि-
तबाह्यदेहयुक्तमित्यर्थः, यथेति शुद्धाशुद्धादिरूपः,
तज्जातीयमिति तदनुरूपमित्यर्थः, इदं चात्र प्रयो-

गद्ययम् — सौशिवान्तं तत्त्वजातं चेतनाधिष्ठितबाह्य-देहयुक्तं, यथा चैत्रादि, यन्न चेतनाधिष्ठितबाह्यदेह-युक्तं तन्न प्रमाणमूलतया संकल्पविषयो, यथा घटादि, प्रमाणमूलतया संकल्पविषयश्च सौशिवान्तं तत्त्वजातं, तस्मात् चेतनाधिष्ठितबाह्यदेहयुक्तमिति । सुशिवान्ता देहिनोऽनुरूपविशिष्टभुवनयोगिनो — दे-हित्वात्, यो देही सोऽनुरूपविशिष्टभुवनयोगी, यथा पृथिवीगतः पार्थिवदेहः चैत्रादिः, यो नानुरूपविशि-ष्टभुवनयोगी स न देही, यथा परः शिवः, देहिनश्च सुशिवान्ताः तस्मादनुरूपविशिष्टभुवनयोगिन इति ॥ १६२ ॥

नन्वेवमणूनां प्रतिनियतभुवनभोगित्वमेव सिद्धं, तत्सर्वेषामेवाणूनां सर्व एवाविशेषेण भोग्यत्वादध्वा बन्धक इति विरुध्येत ? इत्याशङ्क्याह

आत्मनां तत्पुरं प्राप्यं
　　देशत्वादन्यदेशवत् ॥ १६३ ॥
आत्मनामध्वभोक्तृत्वं
　　ततोऽप्यनेन सिध्यति ।

तत्पुरमिति — तत्तत्तत्त्वगतं निखिलमित्यर्थः, प्राप्य-मिति — भोग्यत्वयोग्यत्वात्, अयत्नेनेति — प्रमाणान्तरानपेक्षित्वेनेत्यर्थः, अयं चात्र प्रयोगः — तत्तद्भुवनजातमणूनां भोग्यं — देशत्वात्, यो देशः सोऽणूनां भोग्यो, यथा ग्रामादि, योऽणूनां न भोग्यः स न देशो, यथा द्वितीयोऽणुः, तत्तद्भुवनजातं च देशः तस्मादणूनां भोग्यम् इति ॥ १६३ ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवानुसरति

सा माया क्षोभमापन्ना
विश्वं सूते समन्ततः ॥ १६४ ॥
दण्डाहतेवामलकी
फलानि किल यद्यपि ।
तथापि तु तथा चित्र-
पौर्वापर्यावभासनात् ॥ १६५ ॥
मायाकार्येऽपि तत्त्वौघे
कार्यकारणता मिथः ।

यद्यपि सा माया क्षुब्धा सती अक्रमेण विश्वं सूते तथा प्रतिशास्त्रं भेदाभिधानात् तेन तेन प्रकारेण चित्रस्य पौर्वापर्यस्यावभासनात् कलादावपि

तत्त्वौघे कार्यकारणता भवेत्,—इति वाक्यार्थः । किलेत्यागमे । यदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे

'मायातत्त्वं जगद्बीजं नित्यं विभु तथाव्ययम् ।
तत्स्थं कृत्वात्मवर्गं तु युगपत् क्षोभयेत् प्रभुः ॥
हेलादण्डाहतायास्तु बदर्या वा फलानि तु ।
तिर्यगूर्ध्वमधस्तात्तु निर्गच्छन्ति समन्ततः ॥'(स्वच्छ०११।६०)

इति । न केवलं माया कारणं, कलादिक्षित्यन्तं विश्वं च कार्यं, यावत् तत्कार्ये कलादावपि एवंरूपत्वम्,—इत्यपिशब्दार्थः । तच्चैषां पारस्परिकमित्युक्तं 'मिथ' इति । तेन यदेव कार्यं तदेव कारणं, यदेव कारणं तदेव कार्यमिति यथा—मायापेक्षया कला कार्यं विद्यापेक्षया च कारणमिति ॥१६५॥

ननु प्रतिशास्त्रं यदि तात्त्वीयस्य कार्यकारणभावस्य भेदेनाभिधानं तत् तर्हि कतरस्येहोपदेशः,—इत्याशङ्क्याह

सा यद्यप्यन्यशास्त्रेषु
बहुधा दृश्यते स्फुटम् ॥१६६॥
तथापि मालिनीशास्त्र-
दृशा तां संप्रचक्ष्महे ॥

पं० २ ग० पु० विभुतथाव्ययमिति पाठः ।

सेति कार्यकारणता ॥१६६॥

नन्वाचैतन्येऽपि मायाया एकत्वात् कार्यत्वं पराकृत्य कारणत्वमेवोक्तम् । एवं कलादीनामपि वाच्यम्, आचैतन्ये सति एकत्वाविशेषात् । तत्र आचैतन्यं 'परमतमप्रतिषिद्धम् अनुमतमेव',—इति भङ्ग्याभिधायैकत्वं प्रतिक्षेप्तुमनेकत्वमुपपादयति

कलादिवसुधान्तं य-
न्मायान्तः संप्रचक्षते ॥ १६७ ॥
प्रत्यात्मभिन्नमेवैतत्
सुखदुःखादिभेदतः ॥

संप्रचक्षते इत्यग्रे ॥ १६७ ॥

ननु कलादीनां स्वरूपाभेदेऽपि सुखदुःखादिभेदे किं हीयेत,—इत्याशङ्क्याह

एकस्यामेव जगति
भोगसाधनसंहतौ ॥ १६८ ॥
सुखादीनां समं व्यक्ते-
र्भोगभेदः कुतो भवेत् ॥

पं० ५ ग० पु० भङ्ग्यानभिधायेति पाठः ।

जगतीति जनिमरणधर्मिणि अनपवर्गे,—इत्यर्थः । भोगसाधनसंहताविति कलादिक्षित्यन्तायाम् । सममिति युगपत्साधारणतयेति यावत् । इह कारणभेदात् कार्यभेदः,—इति तावदविवादः । तच्च प्रत्यात्मं कलादिवसुधान्तं भोगसाधनं चेदभिन्नं तत् कुतस्त्योऽयं सुखादिभोगस्य भेदः,—इति ॥१६८॥

नन्वसौ कर्मभेदाद्भविष्यति, सुखादीनां कर्म निमित्तं, तच्च प्रत्यात्मभिन्नमित्याशङ्क्याह

न चासौ कर्मभेदेन
　तस्यैवानुपपत्तितः ॥१६९॥

तस्यैवेति कर्मभेदस्य । एवं हि आत्मनां भेदेऽपि कलादिक्षित्यन्ता भोगसंहतिरेकैव,—इत्युक्तम् । तच्चानादित्वात् संसारस्य युगपदेव सा सर्वैरात्मभिः संबद्धा,—इत्यर्थसिद्धम् । सा च तथा संबद्धा सती सममेव सर्वैरात्मभिः कर्मणि प्रयुज्यते,—इत्यविशेषेण सर्वान् प्रति कर्माददाना कथं कर्मभेदं विदध्यात्; ततश्चात्मनां भेदेऽपि न कर्मणो भेदः,—इति तत् कार्यतोऽपि सुखादीनां भेदो नास्ति ॥१६९॥

एवं कलादिक्षित्यन्ता भोगसाधनसंहतिः प्रत्यात्मभिन्नैव येन सुखदुःखादिभेदो भवेत्, तदाह

तस्मात् कलादिको वर्गो
भिन्न एव कदाचन ।
ऐक्यमेतीश्वरेच्छातो
नृत्तगीतादिवादने ॥१७०॥

यत् भोगकारिकाः

'वसुधादिकलाप्रान्ता भोगसाधनसंहतिः ।
नियता प्रति भोक्तारं परिज्ञेया मनीषिभिः ॥
अन्यथा हि सुखादीनां दृष्टो भेदो न युज्यते ।
योक्ष्यते कर्मणो भेदान्न भेदे यदि योक्ष्यते ॥
संबद्धा युगपत् सा तु कुर्वती कर्म कर्तृभिः ।
कथं भिन्नानि कर्माणि कर्तृभेदात् करिष्यति ॥'

इति । अयं चात्र प्रयोगः। कलादितत्त्वजातं प्रत्यात्मभिन्नं सुखदुःखादिभेदित्वात्, यत् सुखदुःखादिभेदि तत् प्रत्यात्मभिन्नं, यथा देहादि, यन्न प्रत्यात्मभिन्नं तन्न सुखदुःखादिभेदि यथा माया, सुखदुःखादिभेदि च कलादितत्त्वजातं तस्मात्प्रत्यात्मभिन्नमिति ॥

पं० ११ क० पु० भेदान्नभेदो यदि योक्ष्यते इति पाठः ।

नन्वेवमात्मभेदात् कलादीनामपि भेदः,—इत्युक्तम्, इह च आत्मभेद एव न तात्त्विकः,—इति कथमेषामपि असौ स्यात्,—इति चेत् बाढमित्याह 'कदाचन। ऐक्यमेतीश्वरेच्छातो नृत्तगीतादिवादने'। ऐक्यमेतीति तावत्यंशे भेदविगलनात्; यद्यपि सर्वेषां प्रमातॄणां प्रमेयानां च एकचित्तत्त्वमयत्वमेव सतत्त्वं, तथापि मायाशक्तिसमुल्लासितोऽयं दृढनिरूढो भेदावभासो वर्तते; तत्रापि तु प्रतिप्रसवभङ्ग्या क्वचिदंशे स्फुटमेषामैक्यं चकास्ति, सर्वत्रैवं किं न स्यादित्युक्तम् 'ईश्वरेच्छातः' इति ॥१७०॥

अत एव शिवाद्वयमयत्वादेषां शुद्धत्वमपि संभवेदित्याह

एषां कलादितत्त्वानां
सर्वेषामपि भाविनाम् ।
शुद्धत्वमस्ति तेषां ये
शक्तिपातपवित्रिताः ॥१७१॥

पं० ५ ख० पु० एतावतीति पाठः ।
पं० ६ क० पु० चित्त्वेति पाठः ।
पं० ६ क० पु० स्पष्टमेतेषामिति पाठः ।

भाविनामिति वक्ष्यमाणत्वात् कलादीनाम् । शुद्धत्वं कस्यास्ति इत्युक्तं तेषामिति । ते च के इत्युक्तं 'ये शक्तिपातपवित्रिताः' इति ॥१७१॥

ननु कलादीनां भोगसाधनत्वाविशेषात् शुद्धाशुद्धयोः को भेदः,—इत्याशङ्क्याह

कला हि शुद्धा तत्तादृक्
कर्मत्वं संप्रसूयते ।
मितमप्याशु येनास्मात्
संसारादेष मुच्यते ॥१७२॥

तादृगिति परमेश्वरार्चनध्यानादिविषयम् ॥१७२॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

रागविद्याकालयति-
प्रकृत्यक्षार्थसंचयः ।
इत्थं शुद्ध इति प्रोच्य
गुरुर्मानस्तुतौ विभुः ॥१७३॥

इत्थमिति कलावत् । तेन रागो भगवत्येवाभिष्वङ्गं संप्रसूयते, विद्यापि तद्विषयमेव विवेकम्,

पं० १७ क० पु० विशेषत्वमिति पाठः ।

कालश्च तदुपदेशादिविषयमेव कलनम्, नियतिश्च तदाराधनादावेव नियमनम्, एवमन्यत् स्वयमभ्यूह्यम् । न चैतदस्मदुपज्ञमेवेत्याह इतीत्यादि । 'गुरुः' श्रीविद्याधिपतिः 'मानस्तुतौ' प्रमाणस्तोत्रे ॥१७३॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

एवमेषा कलादीना-
मुत्पत्तिः प्रविविच्यते ।

तदाह

मायातत्त्वात् कला जाता
किंचित्कर्तृत्वलक्षणा ॥१७४॥

तदुक्तम्

'असूत सा कलातत्त्वं यद्योगादभवत् पुमान् ।
जातकर्तृत्वसामर्थ्यो................ ॥' (मा०१।२७)

इति ॥१७४॥

नन्वात्मा स्वत एव ज्ञाता कर्ता चेत्युक्तं, तदस्य कलया किंचित्कर्तृत्वं जन्यते,—इति किमेतदित्याशङ्क्याह

पं० १ क० पु० विशिष्टविषयमिति पाठः ।

माया हि चिन्मयाद्भेदं
शिवाद्विदधती पशोः ।
सुषुप्ततामिवाधत्ते
तत एव ह्यदृक्क्रियः ॥१७५॥

चिन्मयात् शिवाद्भेदं विदधतीति स्वरूपं गोपयन्तीत्यर्थः । अत एवास्याचिन्मयत्वात् मूर्छितप्रायतामाविष्कुर्यादित्युक्तं 'सुषुप्ततामिवाधत्ते' इति । तत एवेति सुषुप्तताधानात् 'अदृक्क्रियः' इति तिरोहितपूर्णज्ञानक्रिय इत्यर्थः ॥ १७५ ॥

नन्वेवं जडमेव जगत् स्यात् तदपि वा न स्यात्, दृक्शक्तितिरोभावेन तथात्वाप्रथनात्; तदेतदाशङ्क्याह

कला हि किंचित्कर्तृत्वं
सूते स्वालिङ्गनादणोः ।
तस्याश्चाप्यणुनान्योन्यं
ह्यङ्गने सा प्रसूयते ॥१७६॥

नन्वणोः कलालिङ्गनमस्तु, अन्यथा ह्यस्य किं-

पं० १७ क० पु० विज्ञित्वमिति पाठः ।

च्चित्कर्तृत्वं नोदियात्, श्रणवालिङ्गनेन पुनरस्याः कोऽर्थः,—इत्याशङ्क्योक्तम् अन्योन्यमित्यादि। 'अञ्जनं संश्लेषः ॥ १७६ ॥

एतदेव निदर्शनद्वारेणोपपादयति

सद्योनिर्वाणदीक्षोत्थ-
पुंविश्लेषे हि सा सती ।
श्लिष्यन्त्यपि च नो सूते
तथापि स्वफलं क्वचित् ॥१७७ ॥

यतः सा कला संश्लिष्यन्त्यपि सती, सद्योनिर्वाणदीक्षायां कलात ऊर्ध्व नियोजनात् पुंसि विश्लेषिते तथापि दीक्षान्तरवत् संस्कारमात्रेणापि क्वचिदपि श्रणौ किंचित्कर्तृत्वाद्यात्मकं स्वफलं 'नो सूते' न जनयतीत्यर्थः ॥ १७७ ॥

ननु कला स्वशक्त्यैव कार्यं जनयेदिति किमस्याः पुंश्लेषेणेत्याशङ्कां निदर्शनदृशा उपशमयति

उच्छूनतेव प्रथमा
सूक्ष्माङ्कुरकलेव च ।

पं० ५ क० पु० दीक्षोत्थेति पाठः ।

बीजस्याम्ब्वग्निमृत्कम्बु-
तुषयोगात् प्रसूतिकृत् ॥१७८॥

यथा बीजस्य प्रथमावस्थात्मिकोच्छूनता, तदनु सूक्ष्मो वाङ्कुरांशो जलादियोगादेव स्वकार्यं कुर्यात्, तथा मायाकार्यं कलादि पुंयोग एवेति युक्तमुक्तं 'पुंविश्लेषे कला स्वं फलं च संप्रसूयते' इति। अग्नीति तेजोमात्रमत्र विवक्षितम् ॥ १७८ ॥

ननु तन्तुसंयोगजनिते पटे यथैकोऽपि तन्तुरनुपादानं न स्यात्, तथा

'तद्वन्मायाणुसंयोगाद्व्यज्यते चेतना कला।' (मतङ्ग ९।१५)

इत्याद्युक्त्या मायाणुसंयोगजायाः कलाया मायोपादानकारणं न त्वणुरिति कथं निश्चिनुमः,—इत्याशङ्क्याह

कला मायाणुसंयोग-
जाप्येषा निर्विकारकम् ।
नाणुं कुर्यादुपादानं
किंतु मायां विकारिणीम् ॥१७९॥

नाणुमुपादानं कुर्यादिति अणुरस्या उपादान-

कारणं न भवेदित्यर्थः। अत्र हेतुः—निर्विकारकमिति। उपादानकारणं हि स्वरूपविकारमासाद्य कार्यानुगामित्वेन वर्तते, यथा घटादौ मृत् नैवमस्याः, तस्य चिदेकरूपतया नित्यत्वात्; अतश्चोभयसंयोगजत्वेऽपि अस्या मायैवोपादानकारणमित्युक्तम् 'किंतु मायां विकारिणीम्' इति, तत्तद्वृत्तिपरिणामभेदभिन्नामित्यर्थः ॥ १७९ ॥

ननु मा भूत् कलाया निर्विकारत्वादणुरुपादानकारणं, मायैवेति तु कुतोऽयं नियमः; संयुक्तानां हि मलमायाकर्मणां संसारकारणत्वमित्युक्तं; तदेतदाशशङ्क्याह

मलश्चावारको माया
भावोपादानकारणम् ।
कर्म स्यात् सहकार्येव
सुखदुःखोद्भवं प्रति ॥१८०॥

एषां हि समानेऽपि संसारकारणत्वे प्रतिनियतकार्यकारित्वं, यन्मलस्य ज्ञानक्रियावरणमेव कार्यम्; अतश्चैतावतैव उपक्षीणसामर्थ्योऽयं कथमिव किंचि-

त्कर्तृत्वोत्तेजनामयीं तद्विरुद्धां कलामपि जनयेत् । सुखादीनां च वैषयिकत्वेन सत्त्वादिगुणमयस्रक्चन्दनाद्युपादानकानां सहकारितयैव कर्म निमित्तम्; अतश्च पारिशेष्यात् कलादिक्षित्यन्तानां भावानामुपादानकारणं मायेति विभागः ॥१८०॥

एवमावारकतया मलेन संच्छन्नचैतन्यस्य अणोः किंचिज्ज्ञत्वकर्तृत्वसमुद्बलननिमित्तेन केनाचिद्भाव्यं, तच्च न तावत् कर्म, तस्य भोगोत्पत्तावेव परिदृष्टशक्तित्वात्; अतश्च पारिशेष्यात् कलैवेत्याह

अतः संच्छन्नचैतन्य-
समुद्बलनकार्यकृत् ।
कलैवानन्तनाथस्य
शक्त्या संप्रेरिता जडा ॥१८१॥

'चैतन्यम्' इति चितिक्रियाकर्तृत्वमित्यर्थः । ननु जडा च कला चैतन्यं चोपोद्बलयतीति विप्रतिषिद्धमेतत्,—इत्याशङ्क्योक्तम् 'अनन्तनाथस्य शक्त्या संप्रेरिता' इति ॥१८१॥

पं० १० ख० ग० पु० संच्छिन्नेति पाठः ।

ननु यद्येवं तदीशशक्तिरेव एतत् समुद्बलयतु, किं कलयेत्याशङ्क्याह

न चेशशक्तिरेवास्य
　चैतन्यं बलयिष्यति ।
तद्रुपोद्बलितं तद्धि
　न किंचित्कर्तृतां व्रजेत् ॥१८२॥

एकेन तच्छब्देन ईशशक्तिः परामृष्टा, अन्येन चैतन्यम् । इह यदि नाम मुक्ताणूनामिव बद्धाणूनामपि परमेश्वरः कलादिनिरपेक्षतया स्वशक्त्यैव कर्तृत्वादि उपोद्बलयेत्, तत् सर्वदा सर्वत्र च स्यादित्युक्तं 'न किञ्चित्कर्तृतां व्रजेत्' इति । यदाहुः

'पाशं विना न शंभुर्व्यञ्जयति यतो न सर्वविषयं तत् ।
न च विगताञ्जनसङ्गं मुक्ताणुगकर्तृशक्तिमिव ॥'

इति ॥१८२॥

ननु भोगे कर्तव्ये पुंसः कर्तृत्वम्,—इति नास्ति विप्रतिपत्तिः; कला पुनः कतरत् कारकम्,—इति नैव जानीमः । न तावत् कर्म चैतन्योपोद्बलकारितया

पं० ३ ख० ग० पु० एवेति पाठः ।

भुजिक्रियां प्रत्यविषयत्वात्, नापि करणं, तद्धि कर्तृप्रयोज्यं भवति; इदं पुनः कर्तुरपि प्रयोजकम्,—इति कथं विद्यादिवत् करणतामियात्। तत्रास्याः कारकान्तरवत् कर्तृत्वं दूरापेतम्,—इत्यभिप्रेत्य करणत्वमेवाशङ्क्य दूषयति

सेयं कला न करणं
मुख्यं विद्यादिकं यथा।
पुंसि कर्तरि सा कर्त्री
प्रयोजकतया यतः॥ १८३॥

मुख्यमिति बुद्‌ध्याद्यन्तःकरणापेक्षया परमित्यर्थः।

'करणेन येन भोग्यं
करोति पुरुषः प्रचोद्य महदादीन्।
भोग्ये भोगं च पुनः
सा विद्या तत् परं करणम्॥'

इति। 'पुंसि कर्तरि' इति विषये, प्रयोज्यनिष्ठो हि प्रयोजकव्यापारः। एवं च उभयोरपि कर्तृत्वे प्रयोजकव्यापारविशिष्टः प्रयोज्य एव पुमान् साक्षात् क्रियां प्रति स्वातन्त्र्ययोगात् प्रधानभूतः कर्तेति। तदुक्तम्

'कर्तृशक्तिं व्यनक्त्यस्य कला सातः प्रयोजिका ।
ततः कलासमायुक्तो भोगेऽणुः कर्तृकारकम् ॥'

इति ॥१८३॥

एवं पुंस्कलयोः प्रयोज्यप्रयोजकतया

'इत्येतदुभयं विप्र संभूयानन्यवत् स्थितम् ।
भोगक्रियाविधौ जन्तोर्निजगुः कर्तृकारकम् ॥'

इत्याद्युक्त्या एककर्तृकारकीभूतत्वेनालक्ष्यान्तरत्वेऽपि भगवदनुग्रहात् कस्यचित् यदानयोर्विवेकज्ञानं जायते, तदासौ मायापुंविवेकः सर्वकर्मक्षयात् विज्ञानाकलता च भवेद्येनायं पुमान् मायाधो न संसरेदिति तदाह

अलक्ष्यान्तरयोरित्थं
यदा पुंस्कलयोर्भवेत् ।
मायागर्भेशशक्त्यादे-
रन्तरज्ञानमान्तरम् ॥ १८४ ॥
तदा मायापुंविवेकः
सर्वकर्मक्षयाद्भवेत् ।

पं० २ क० पु० कारकमिति पाठः ।

विज्ञानाकलता माया-
धस्तान्नो यात्यधः पुमान् ॥१८५॥

मायागर्भेशोऽनन्तः । शक्त्यादीति आदिशब्दात् तदुपदिष्टं ज्ञानादि । तदुक्तम्

'किंतु कारणवक्त्राब्जसमुद्भूतेन सुव्रत ।
ज्ञानचक्षुःप्रदीपेन सम्यगालोक्य सादरम् ॥
अयं पुमानियं चैषां कला दोषालया शुभा ।
अनयोरन्तरं ज्ञात्वा स्वस्थो निर्वात्यसंशयः ॥'

इति । आन्तरमिति प्रकृतिपुरुषविवेकापेक्षया अन्तरङ्गमित्यर्थः ॥ १८५ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानादेव सर्वकर्मक्षयः सिद्धः,—इति किं मायापुंविवेकेनेत्याशङ्क्याह

धीपुंविवेके विज्ञाते
प्रधानपुरुषान्तरे ।
अपि न क्षीणकर्मा स्यात्
कलायां तद्धि संभवेत् ॥१८६॥

'धीपुंविवेके' इति तद्रूपे प्रधानपुरुषविवेके इत्यर्थः । बुद्धिद्वारेण हि प्रकृतेः पुरुषस्य चाविवेको विवेको

प० ११ क० ख० ग० पु० ज्ञाते पीति पाठः ।

वा भवेत् । तत्र प्रतिसंक्रान्तायाश्चिच्छायायाः कर्तृत्वाभिमानो हि अविवेकः; तस्यामेव विगलितविषयवृत्तिपरिणामरूपत्वात् निष्कम्पदीपशिखाप्रख्यायाश्चित एवाकर्तृत्वाभिमानो विवेकः,—इति । एवं मायाया अपि कलाद्वारक एव पुंसो विवेकः,—इत्युक्तम् । अपिर्भिन्नक्रमः, तेन विज्ञातेऽपीत्यर्थः । कलायामिति सत्यां, कलैव हि किंचित्कर्तृत्वाभिव्यञ्जनात् कर्मणः साक्षात् निमित्तमिति । उक्तं च

'गुणतत्त्वोर्ध्वभोग्यस्य कर्मणोऽनुपलम्भतः ।
कैवल्यमपि सांख्यानां नैव युक्तमसंक्षयात् ॥'

इति ॥ १८६ ॥

एवं प्रकृतिपुरुषविवेके प्रकृत्यन्तं पुंसः कर्मक्षयो भवेत्, कलापुंविवेके तु मायान्तं, येनास्य तदधःसंसरणं न स्यात्, तदाह

अतः सांख्यदृशा सिद्धः
प्रधानाधो न संसरेत् ।
कलापुंसोर्विवेके तु
मायाधो नैव गच्छति ॥१८७॥

पं० १ ख० ग० पु० चिच्छक्तेरिति पाठः ।

सांख्यदृशेति सांख्यदर्शनवत् प्रकृतिपुरुषविवेके-नेत्यर्थः । स चास्मद्दर्शनोक्तप्रकृत्यादिधारणाक्रमेण सिद्धः,—इत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा हि अस्य पुनरपि तदधःसंसरणं स्यात् । यदुक्तं प्राक्

'सांख्यवेदादिसंसिद्धाञ् श्रीकण्ठस्तदहर्मुखे ।
सृजत्येव पुनस्तेन न सम्यक् मुक्तिरीदृशी ॥'(त० ८।१४८)

इति ॥ १८७ ॥

ननु यद्येवं तन्मायोर्ध्वं पुनः कदा गच्छेत्,—इत्याशङ्कयाह

मलाद्विविक्तमात्मानं
पश्यंस्तु शिवतां व्रजेत् ।

ननु त्रिविधेऽपि विवेकदर्शने द्रष्टा तावन्नराख्यं, स च शुद्धबोधस्वभाव एवेति कथं कस्यचित् कदाचिदेव एतद्भवेत्,—इत्याशङ्क्याह

सर्वत्र चैश्वरः शक्ति-
पातोऽत्र सहकारणम् ॥१८८॥

ननु अत्र शक्तिपातश्चेदविशिष्टः, तत् विवेकत्रयात्मनि तत्कार्येऽयं कुतस्त्यो विशेषः,—इत्याशङ्क्याह

पं० १० क० ख० पु० विमुक्तमिति पाठः ग० पु० विमलमिति पाठः ।

मायागर्भाधिकारीयो
द्वयोरन्त्ये तु निर्मलः ।

मायागर्भाधिकारिणोऽनन्तादेः। द्वयोरिति प्रकृतिमायाविवेकयोः; अत एव नात्र मोक्षपर्यन्तत्वम्। 'अन्त्य' इति मलविवेके, 'निर्मल' इति मोक्षपर्यन्तवृत्तित्वात् ॥

नन्वियं मायैवास्तु किमस्यास्ततोऽन्यत्वेनेत्याशङ्क्याह

सेयं कला कार्यभेदा-
दन्यैव ह्यनुमीयते ॥१७९ ॥
अन्यथैकं भवेद्विश्वं
कार्यायेत्यन्यनिह्नवः ।

कार्यभेदादिति; माया हि अणोर्मूर्छितप्रायतां विदध्यात्, इयं पुनः किंचित्कर्तृतामिति । अन्यैवेति अर्थान्मायातः। अन्यथेत्यादिनात्र व्यतिरेकः । एकमिति मायातत्त्वं; ततश्च तस्मादेव किंचित्कर्तृत्वादीनि विश्वानि कार्याणि जायेरन्,—इत्यन्यस्य स्थित-

स्यापि निखिलस्य विद्यादेस्तत्त्वजातस्यापह्नवः प्रसजेदित्युक्तम् 'इत्यन्यनिह्नवः' इति ॥१८९॥

ननु कलायाः श्रीमतङ्गादौ किंचित्कर्तृताधायकत्वमुक्तं, तथा च तत्र

'ईषदुन्मीलितात्मानः कलया विद्धमूर्तयः ।
प्रस्पन्दमानास्तरलाः प्रयान्त्युच्छूनतां मुने ॥' (म० ९। ९)

इत्याद्यस्ति । श्रीपूर्वशास्त्रे पुनः सामान्येन कर्तृताधायकत्वमेव । यदुक्तं तत्र

'.................तद्योगादभवत् पुमान् ।
जातकर्तृत्वसामर्थ्यो.......................॥' (मा० १। २७)

इति । इह च तदधिकारेणैव तत्त्वक्रमनिरूपणं प्रक्रान्तम्,—इति कथमिव अस्यास्तद्विरुद्धं किंचित्कर्तृधायकत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह

इति मतङ्गशास्त्रादौ
या प्रोक्ता सा कला स्वयम् ॥१९०॥
किंचिद्रूपतयाक्षिप्य
कर्तृत्वमिति भाक्तितः ।

पं० ९ क० ग० पु० प्रयान्ति न्यूनतामिवेति पाठः ।

'इति' उक्तेन किंचित्कर्तृत्वाधायकत्वात्मना प्रकारेण श्रीमतङ्गशास्त्रादौ या कला प्रोक्ता, सा पुंसि पूर्णकर्तृतानुपपत्तेः स्वसामर्थ्यादेव किंचिद्रूपत्वमाक्षिप्य कर्तृत्वमिति सामान्यरूपया भङ्ग्या अर्थादिह श्रीपूर्वशास्त्रे प्रोक्ता,—इति वाक्यार्थः । आदिशब्दात् मृगेन्द्रादौ । तदुक्तं तत्र

'कर्तृशक्तिरणोर्नित्या विभ्वी चेश्वरशक्तिवत् ।
तमश्छन्नतयार्थेषु नाभाति निरवग्रहा ॥
तदनुग्राहकं तत्त्वं कलाख्यं तैजसं हरः ।
माया विक्षोभ्य कुरुते प्रवृत्त्यङ्गं परं हि तत् ॥
तेन प्रदीपकल्पेन तदा स्वच्छचितेरणोः ।
प्रकाशयत्येकदेशं विदार्य तिमिरं घनम् ॥
कलयत्येष यो धातुः संख्याने प्रेरणे च सः ।
प्रोत्सारणं प्रेरणे सा कुर्वती तमसा कला ॥
इत्येतदुभयं विप्र संभूयानन्यवत् स्थितम् ।
भोगक्रियाविधौ जन्तोर्निजगुः कर्तृकारकम् ॥'

इति ॥१९०॥

ननु किंचिद्रूपाविशिष्टमपि कर्तृत्वं कथमज्ञस्य भवेत्,—इत्याशङ्क्य किंचिज्ज्ञेयत्वाधायिनस्तत्त्वान्तरस्यापि उत्पत्तिं प्रतिजानीते

किंचिद्रूपविशिष्टं यत्
कर्तृत्वं तत्कथं भवेत् ॥१६१॥
अज्ञस्येति ततः सूते
किंचिज्ज्ञत्वात्मिकां विदम् ।

'ततः' इति प्रकृतत्वात् कला । तदुक्तम्

'ज्ञानं विना न कर्तृत्वं कस्यचिद्दृश्यते यतः ।
अतः कलातः संजातमविद्याख्यमग्रयम् ॥'

इति । किञ्चिज्ज्ञत्वेऽपि पूर्णेन हि ज्ञत्वेन पूर्णमेव कर्तृत्वं व्याप्तमिति भावः ॥१६१॥

ननु आत्मनः सांख्यैः कर्तृत्वं नाभ्युपेयते,—इति तदुपपादकं कलातत्त्वं यदुक्तं तदास्तां; ज्ञत्वं पुनरस्य बुद्ध्यादिद्वारेण तैरुपपादितम्,—इति किमनेनेत्याशङ्क्याह

बुद्धिं पश्यति सा विद्या
बुद्धिदर्पणचारिणः ॥१६२॥
सुखादीन् प्रत्ययान् मोह-
प्रभृतीन् कार्यकारणे ।
कर्मजालं च तत्रस्थं
विविनक्ति निजात्मना ॥१६३॥

मोहशब्देनात्र तमोऽपि उपलक्ष्यते । तेन तमोमोहप्रभृतीन् विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यान् पञ्चाशत्प्रत्ययानित्यर्थः । यदुक्तम्

'तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः ।
अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥' (विष्णु पु० १।५।५)

इति । करणमेव कारणं, तेन कार्यकारणे भूतेन्द्रियाणि 'विविनक्ति' इति इदं सुखं न दुःखमोहावित्याद्यात्मना विवेकेन जानातीत्यर्थः । अत एव निजात्मना अन्यव्यावृत्तेन प्रातिस्विकेन रूपेणेत्युक्तं । तदुक्तम्

'विद्या विवेचयत्यस्य कर्म तत्कार्यकारणे ।' (मा० १। २८)

इति ॥१९३॥

ननु पुंसस्तत्तत्प्रत्ययविशिष्टायां बुद्धौ वेद्यायामस्तु नाम विद्या करणं, विषयोपलब्धौ पुनरस्यानया कोऽर्थः, तत्र हि बुद्धिरेव तथास्तीत्याशङ्क्याह

बुद्धिस्तु गुणसंकीर्णा
　　विवेकेन कथं सुखम् ।

पं० १४ क० पु० अस्या अनयेति पाठः ।

दुःखं मोहात्मकं वापि
विषयं दर्शयेदपि ॥१६४॥

गुणसंकीर्णेत्यनेन तन्नान्तरीयकं जाड्यमपि अस्या उक्तम् । उक्तं च

'त्रैगुण्यात्मा विवेकेन शक्ता दर्शयितुं नहि ।
विषयाकारमात्मानमविविक्ता यतः स्वयम् ॥'

इति ॥१६४॥

ननु सांख्यमतमजानानैरिव भवद्भिरेतदुक्तं—यद्‌गुणसंकीर्णत्वात् बुद्धिः सुखाद्यात्मकं विषयं विवेकेन कथं दर्शयेदिति; ते हि वरणात्मना तमसा सर्वतः समावृतमपि रजसा शनैस्तदपसारणात् क्वचिदेव प्रवर्तितं सदाविशेषेण प्रकाशकमपि सत्त्वं क्रमेण नियतं सुखादि प्रकाशयेत्,—इति त्रिगुणैव बुद्धिः क्रमेण सुखाद्यात्मनो विषयस्य विवेकेन प्रदर्शिका,—इत्यभ्युपाजग्मुः । सत्यं, सुखाद्यात्मकं विषयं बुद्धिर्दर्पणवदेव दर्शयेत्; किंतु गुणसंकीर्णत्वात् न विवेकेनेत्यभिदध्मः । बुद्धिर्हि त्रिगुणत्वेऽपि नीलादिवैलक्षण्येण सत्त्वभागस्योद्रेकात् प्रतिसंक्रान्तमपि

पं० ९ ख० पु० त्सा—इति पाठः क० पु० शक्त्येति पाठः ।

कथं दुःखादि विविक्ततयाध्यवस्येत्; नहि तदानीं दुःखादेरपि दर्शनं येन ततो विवेकेन सुखादेरध्यवसायः स्यात् । न च दर्शनमात्रमेव विषयसंवेदनं येन भवेदपि विवेकः; तस्य हि अध्यवसायो जीवितम् । यदुक्तम्

'प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम् (सां० ५ का०) ।'

इति । न चेयं पूर्वदृष्टात् दुःखादेरस्य विवेकं कर्तुं शक्नुयात् जाड्यादेव अनुसंधातुमशक्यत्वात्; तस्मात् स्वच्छायां बुद्धौ प्रतिसंक्रान्तस्यापि सुखादेः केनचिद्विवेकेन भाव्यं, तच्च परं कारणं विद्याख्यम्,—इत्युक्तमेव । तदाह

स्वच्छायां धियि संक्राम-
न्भावः संवेद्यतां कथम् ।
तया विनैति साप्यन्य-
त्करणं पुंसि कर्तरि ॥ १६५ ॥

संवेद्यतामिति विवेकेनाध्यवसेयतामित्यर्थः । तयेति विद्यया । सापीति बुद्ध्यपेक्षया । कर्तरीति विषयाध्यवसाये ॥ १६५ ॥

ननु बुद्धिरुभयतो निर्मलदर्पणप्रख्येति तस्या एकतः पुंश्छाया प्रतिसंक्रामेत्, यद्वशादियं चेतनायमाना सत्यन्यतः प्रतिसंक्रान्तं भावजातमध्यवस्येत्,—इति किं विद्याख्येन करणान्तरेण भाव्यम्, तदाह

ननु चोभयतः शुभ्रा-
दर्शदर्शीयधीगतात्।
पुंस्प्रकाशाद्भाति भावः

एतदेव परिहरति

मैवं तत्प्रतिबिम्बनम् ॥ १९६ ॥
जडमेव हि मुख्योऽथ
पुंस्प्रकाशोऽस्य भासनम्।
बहिःस्थस्यैव तस्यास्तु
बुद्धेः किंकल्पना कृता ॥ १९७ ॥

इह जडत्वात् बुद्धेः स्वयं विषयप्रकाशनं तावन्नोचितम्,—इत्युक्तम्—प्रतिसंक्रान्तेऽपि पुंस्प्रकाशे जाड्यमस्या न निवर्तते, प्रतिबिम्बस्य निजाधिकरणैकयोगक्षेमत्वमेव भवेदित्युपपादितमेव प्राक्। बहिर्हि

दर्पणादौ प्रतिबिम्बितश्चेतनोऽपि चैत्रादिर्दर्पणस्य मा नाम चैतन्यमाधात्, प्रत्युत तत्र स्वयमचेतनवन्न किंचिदपि कर्तुं प्रभवेत् । एवं जडायां बुद्धौ प्रतिसंक्रान्तोऽपि पुंस्प्रकाशस्तदेकयोगक्षेमत्वात् जाड्यमेवासादयेत्,—इति कथं सोऽपि विषयप्रकाशनकुशलः स्यात् । अथ स्वयमेवासौ विषयस्य प्रकाशकोऽस्तु इत्युक्तं 'मुख्योऽथ पुंस्प्रकाशोऽस्य भासनम्' इति; एवं तर्हि विषयस्यापि साक्षात् बाह्यस्यैव प्रकाशनमस्तु, किमन्तरालपरिकल्पितेन बुद्धितत्त्वेन,— इत्युक्तं 'बुद्धेः किं कल्पना कृता' इति ॥१९७॥

एवं हि मुख्यमात्मप्रकाशमपेक्ष्य तदतिरिक्तं न किंचिदपि प्रकाशेत,—इति सर्वं प्रकाश एवेत्यभेद एव सर्वतः परिस्फुरेत्,—इति ग्राह्यग्राहकभावाद्यात्मा सकलोऽयं भेदव्यवहारः समाप्तः; स एव चेह विचारयितुं प्रक्रान्तः,—इति प्रतिज्ञातार्थविरुद्धमिदमभिधानं भवेदित्याह

अभेदभूमिरेषा च
　भेदश्चेह विचार्यते ।

एवं पर एव प्रकाशः स्वस्वातन्त्र्यात् स्वं रूपं गोपयित्वा यदा संकुचितात्मतामवभासयति, तदा सकल एवायं भेदव्यवहारः समुल्लसेत्, येनायं पुमान् इन्द्रियप्रणालिकया बुद्धौ प्रतिसंक्रान्तं सुखदुःखाद्यात्मकं विषयं विद्यया परस्परवैविक्त्येन जानाति,—इति बुद्ध्यादिकल्पने न कश्चिद्दोषः; तदाह

तस्माद्बुद्धिगतो भावो
विद्याकरणगोचरः ॥१६८॥

ननु विद्याख्यस्य करणस्य वेद्य एव भावो गोचरः, स च बाह्य एव इति कथमेवमुक्तमित्याशङ्क्याह

भावानां प्रतिबिम्बं च
वेद्यं धीकल्पना ततः।

साक्षात्तद्वेदने ह्युक्त एव दोषः॥

ननु एवमणोः किंचिज्ज्ञत्वोत्पत्त्या किंचित्कर्तृत्वं तावदुपपादितम्; तदत्र समानेऽपि किंचित्त्वे कस्मादिदमेव किञ्चिज्जानाति करोति च,—इत्याशङ्क्य तदुपपादकं रागतत्त्वं तावदाह

पं० ५ क० पु० पारस्परभावेति पाठः।

पं० ९ क० पु० इत्याहेति पाठः।

किंचित्तु कुरुते तस्मा-
न्नूनमस्त्यपरं तु तत् ॥१९९॥
रागतत्त्वमिति प्रोक्तं
यत्तत्रैवोपरञ्जकम् ।

कलाविद्ययोर्हि किंचित्त्वमपूर्णत्वमात्राभिधायि,—इत्युक्तम्; इदं पुनस्तथात्वेऽपि प्रतिनियतवस्तुपर्यवसायि,—इत्यवश्यमत्रास्य केनाचिदपरेण निमित्तेन भाव्यं, यद्वशात् तत्रैव अणोरासङ्गो भवेत् । किंच तदित्युक्तं 'तत्तु रागतत्त्वमिति प्रोक्तम्' इति । उक्तं च

'रागोऽनुरञ्जयत्येनं स्वभोगेष्वशुचिष्वपि ।' (मा० १ । २८)

इति ॥ १९९ ॥

नन्ववैराग्यलक्षणो बुद्धिधर्मोऽत्र सांख्यैर्निमित्तमुक्तम्,—इति किमनेनान्येन रागतत्त्वेनेत्याशङ्क्याह

न चावैराग्यमात्रं त-
त्तत्राप्यासक्तिवृत्तितः ॥२००॥
विरक्तावपि तृप्तस्य
सूक्ष्मरागव्यवस्थितेः ।

पं० १९ क० सक्तेति पाठः ।

तादिति रागतत्त्वम् । तत्रापीति अवैराग्ये । एवमवैराग्यासङ्गेऽपि एतदेव निमित्तमिति भावः । कस्यचिच्च निवृत्तविषयाकाङ्क्षस्य अवैराग्याभावेऽपि सूक्ष्मेक्षिकया भिष्वङ्गो भवत्येव 'किंचिन्मे भूयात्' इति प्रतिपत्तेरविरहात्; तद्रागतत्त्वस्यैव अयं महिमा—यद्बुद्धाववैराग्यादीनां सर्वेषामेव धर्माणां बहिष्पर्यन्ततया विशेषेणोल्लास—इति । तदुक्तम्

> 'धर्मादयोऽप्यभिष्वङ्गवासनाया एव पल्लवाः इति
> समस्तोऽयं रागवर्गः; ते तु विशेषोल्लासात्मनो
> बुद्धिधर्मत्वेन गणिताः ।'

इति । एवं द्वेषोऽप्यस्यैव प्रसरः । तत्रापि अनिष्टप्रहानादावभिष्वङ्गस्यैव संभवात्; तस्माद्यत्र क्वचनोपादेये हेये वा 'किंचिन्मे भूयात्' इति सामान्येनाभिष्वङ्गमात्रं रागतत्त्वमन्यस्तु पुनः तस्यैव प्रपञ्चः,—इति प्राङ्निरूपितप्रायमित्यलं बहुना ॥२००॥

नन्वणोः कलया किंचिद्रूपतां, विद्यया विविक्तविषयतां, रागेण नियतवस्तुपर्यवसायितां च नीतं कर्तृत्वं 'अकरवं करोमि करिष्यामि' इति प्रतीत्यन्य-

---

पं० १२ क० पु० वैराग्यादिति पाठः ।

थानुपपत्त्या कालेनापि कलितम्,—इति तदुपपादकं कालतत्त्वमप्याह

कालस्तुट्यादिभिश्चैतत्
　कर्तृत्वं कलयत्यतः ॥२०१॥
कार्यावच्छेदि कर्तृत्वं
　कालोऽवश्यं कलिष्यति ।

ननु कर्तृत्वं नाम चेतनस्य स्वातन्त्र्यं, तच्च तदनतिरिक्तमिति कथमस्य नित्यस्य सतः कालेन योगः,—इत्यशङ्क्योक्तं 'कार्यावच्छेदि' इति। द्विधा हि कर्तृत्वं शुद्धं मायीयं च । तत्राद्यमनवच्छिन्नाहंपरामर्शमयं कार्यानारूषितमेव; अन्यच्च घटक्रिया पटक्रिया,—इत्यादिकार्यारूषितम् । एतेनास्य कलनयापि भाव्यमित्येवमुक्तम् 'अवश्यम्' इति; भावाभावाभासक्रमजीवितत्वात् कार्यक्रियाया इत्यर्थः । एवमेतन्मुखेन परिमितोऽपि प्रमातानेन कलित एव,—इत्यर्थसिद्धम् । तदुक्तम्

'कालोऽपि कलयत्येनं तुट्यादिभिरवस्थितः ।' (मा० १ । २९)

इति ॥२०१॥

पं० १४ क० पु० मुखेनैवेति पाठः ।

ननु तामर्थक्रियामर्थयमानो जनः किंचिदुपादत्ते, किंचिच्च जहाति,—इति नास्ति विमतिः; कुतः पुनरयं नियमो—यत् पाकार्थी वह्निमेवादित्सति न लोष्टं, स्वर्गार्थी च ज्योतिष्टोममेव न श्येनम्—इति तदवश्यमत्र केनचिन्निमित्तेन भाव्यं, तच्च किमित्याशङ्क्याह

नियतिर्योजनां धत्ते
विशिष्टे कार्यमण्डले ॥२०२॥

नियतिर्हि 'अस्मादेव कारणात् इदमेव कार्यं भवेत्' इति नियममादध्यादित्युक्तम् 'विशिष्टे कार्यमण्डले योजनां धत्ते' इति । तदुक्तम्

'नियतिर्योजयत्येनं स्वके कर्मणि पुद्गलम् ।' (मा० १ । २९)

इति । अतश्च नियतामर्थक्रियामर्थयता नियतमेव वस्तु उपादातव्यम्,—इति न कश्चिद्दोषः ॥२०२॥

नन्विह तत्त्वानां कार्यकारणभावनिरूपणस्य प्रक्रान्तत्वात् कलायास्तावन्मायाकार्यत्वमुक्तं; विद्यादितत्त्वचतुष्टयं पुनः

'तस्मात् कला समुत्पन्ना विद्या रागस्तथैव च ।
कालो नियतितत्त्वं च पुंस्तत्त्वं प्रकृतिस्तथा ॥' (स्व० ११ । ६३)

पं० ३ क० ख० पु० वागेति पाठः ।

इत्यादिश्रीस्वच्छन्दशास्त्रस्थित्या कलावत् किं मायाया एव कार्यमुत न,—इत्याशङ्क्याह

विद्या रागोऽथ नियतिः
कालश्चैतच्चतुष्टयम् ।
कलाकार्यं………………

अत्र च नियतिः कालः,—इत्ययं क्रमः श्रीपूर्वशास्त्रानुगुण्येनोक्तः; तत्र हि नियतेरनन्तरं कालस्य निर्देशः । पूर्वं पुनः कालस्य प्रथमं निर्देशेऽयमाशयः—यत् नियतेः कार्यकारणविषयनियमनव्यापारः, तच्च प्राग्भावि कारणं, पश्चाद्भावि कार्यम्,—इति कालावच्छेदमन्तरेण कथं भवेदिति । यद्वा युगपदुत्पादात् एषां न क्रमविवक्षा,—इत्येवमुक्तम् । यद्यपि श्रीपूर्वशास्त्रे

………………'विद्यारागौ ततोऽसृजत् ।' (मा० वि० १ । २७)

इत्येतावदेवोक्तं तथापि नियतिकालयोः कार्यत्वेन संमतत्वात् कारणान्तरस्य साक्षादनभिहितत्वात् 'तत एव' इति एवकारेण अव्यक्तान्तमस्याः

पं० ४ क० पु० चेति इति पाठः । ख० ग० पु० इत्ययमिति पाठः ।
पं० ६ ख० ग० पु० विषयं नियमनमिति पाठः ।

कलाया एवाविशेषेण कारणत्वस्याभिधानात् अवि-
शिष्टाप्रतिषिद्धं कलाया एव कारणत्वं पर्यवस्येदि-
त्युक्तम् 'एतच्चतुष्टयं कलाकार्यम्' इति ॥

ननु भोक्तृभोग्यरूपतया विश्वं तावत् द्विविधं तत्रैतत् कलादि किं भोक्तृपक्षपातितमुत अन्यथा,—इत्याशङ्क्याह

............भोक्तृभावे

तिष्ठद्भोक्तृत्वपूरितम् ॥२०३॥

भोक्तृभावावस्थाने हेतुः 'भोक्तृत्वपूरितम्' इति। भोक्तृत्वं हि आणवादिनोपक्रान्तमपि कलादिना किंचित्कर्तृत्वाधानेन पूरितमुपबृंहितं कार्यपर्यन्तीकृतमिति यावत्; अत एवैषां तद्धर्मत्वात् भोक्तर्येवावस्थानम्। तथा च—पर एव प्रमाता मायया प्रथममपहृतैश्वर्यसर्वस्वः सन्, पुनरपि तदैश्वर्यसर्वस्वमध्यात् कलादिमुखेन प्रातिवितीर्णकिंचिदंशः परिमितताम‌श्नुवानः पशुः,—इत्युच्यते। तत्र कलाविद्ययोस्तावत् तद्धर्मत्वं निर्विवादसिद्धम्। नहि ज्ञत्वकर्तृत्वयोः प्रमातृधर्मत्वे कश्चिद्विवादः; रागोऽपि तद्धर्म एव भोग्यं प्रति प्रवृत्तिहेतुत्वात्, भोग्यधर्मत्वे हि

पं० ८ क० पु० भोक्तृत्वपूर्वकमिति पाठः।

अस्य न कश्चिदपि वीतरागः स्यात्, भोग्यस्य सर्वान् प्रति अविशेषेण रञ्जकत्वात् । उक्तं च

'यज्जनिताभिष्वङ्गे भोग्याय नरि क्रिया स रागोऽत्र ।
भोग्यविशेषे रागे नहि कश्चिद्वीतरागः स्याद् ॥'

इति । कालोऽप्येवं—प्रथमं हि असौ 'कृशोऽहमभवं स्थूलो वर्ते स्थूलतरश्चाश्वगन्धाघृतोपयोगेन भविष्यामि' इत्येवं क्रममासूत्रयन् प्रमातृसंलग्नत्वेनैव परिस्फुरेत् । स एव पुनरेवं कालेन कलितः सन्, स्वापेक्षया भूताद्यात्मक्रमावभासनपुरःसरं स्वसहचारि मेयमपि कलयेत् 'यादिदमासीत्, वर्तते, भविष्यति' इति । नियतेश्च कार्यकारणयोर्नियमनं रूपं, कार्यकारणभावश्च कर्तृत्वमात्रपर्यवसाय एवेत्युक्तं प्राक् । कर्तृत्वं च प्रमातुर्धर्मः,—इति तन्नियमनादियमपि तथा मातुरेव, 'इदमेवास्मि करोमि' इत्यभिमानात् । एवं कालरागनियतिविद्याः कलानिमित्तकाः । 'अहमिदानीमिदमेव जानामि करोमि' इति विमर्शः प्रमातुरेव उचितो न प्रमेयस्येति युक्तमुक्तं 'कलादि भोक्तृभावे तिष्ठत्' इति । एतद्योगादेव हि परस्याः संविदः परं भोक्तृत्वलक्षणं पारिमित्यं समुदियात् ॥२०३॥

तदाह

माया कला रागविद्ये
कालो नियतिरेव च ।
कञ्चुकानि षडुक्तानि
संविदस्तात्स्थितौ पशुः ॥२०४॥

कञ्चुकानीति आवारकत्वात् । तत्स्थिताविति तच्छब्देन कञ्चुकपरामर्शः । तदुक्तम्

'माया कलाशुद्धविद्या रागः कालो नियन्त्रणा ।
षडेतान्यावृतिवशात् कञ्चुकानि मितात्मनः ॥'

इति ॥२०४॥

ननु सर्वत्र देहपुर्यष्टकादिरेव वेद्यरूपः पशुरिति, भोक्तेति, अणुरिति चोच्यते यस्येदमन्तरङ्गमावरणं कञ्चुकषट्कम् । यदुक्तम्

'मायासहितं कञ्चुकषट्कमणोरन्तरङ्गमिदमुक्तम् ।'
(परमा० २७ श्लो०)

इति । तत् कथमिहोक्तं संविदः षट् कञ्चुकानीत्याशङ्क्याह

देहपुर्यष्टकाद्येषु
वेद्येषु किल वेदनम् ।

एतत्षट्कससंकोचं
यद्वेद्यमसावणुः ॥२०५॥

यद्वेद्येषु देहादिषु मध्ये प्रमात्रेकरूपत्वात् अवेद्यमेतेन मायादिना षट्केन ससंकोचं परिमिततामापादितं विदिक्रियाकर्तृरूपं वेदनं, सोऽयमणुः किलागमेषु उच्यते इत्यर्थः । इदमेव च पञ्चविंशं पुंस्तत्त्वमित्युच्यते, यत् श्रीपूर्वशास्त्रेषु पुमानिति, अणुरिति, पुद्गलमिति चोक्तम् । परस्या एव संविदश्चोक्तयुक्त्या मायावशात् पुंस्त्वं जातम्,—इति; तत एवास्य पुंस्तत्त्वस्य श्रीस्वच्छन्दशास्त्रादौ तत्र तत्रागमे जन्मोक्तम्,—इति अत्राप्येतदवसेयम् । तदुक्तं श्रीमृगेन्द्रेऽपि

'ग्रन्थिजन्यकलाकालविद्यारागान्यमातरः ।'

इत्यादि सामान्येनोपक्रम्य

'पुंस्तत्त्वं तत एवाभूत् पुंस्प्रत्ययनिबन्धनम् ।'

इति । एतच्च श्रीपूर्वशास्त्रे तथानभिधानात् नात्र स्वकण्ठेनोक्तम् ॥२०५॥

नन्वनयैव परिपाट्या कञ्चुकषट्कस्य किं सर्वत्र वृत्तान्तः संभवेन्नवा,—इत्याशङ्क्याह

उक्तं शिवतनुशास्त्रे
तदिदं भङ्ग्यन्तरेण पुनः ।

तदेवाह

आवरणं सर्वात्मग-
मशुद्धिरन्याप्यनन्यरूपेव ॥२०६॥

आवरणं संसारकारणत्वेनोक्तमाणवं मलम् ।
तदुक्तं तत्र

'तस्मात्सर्वात्मगता तेभ्यस्त्वन्या विभात्यनन्येव ।
संसाराङ्कुरकारणमाणवं चेतसोऽशुद्धिरिति ॥'

इति ॥२०६॥

ननु कथमेकस्या एव अस्या अन्यत्वमनन्यत्वं च स्यादित्याशङ्क्याह

शिवदहनकिरणजालै-
र्दाह्यत्वात् सा यतोऽन्यरूपैव ।
अनिदंपूर्वतया य-
द्रञ्जयति निजात्मना ततोऽनन्या ॥२०७॥
सहजाशुद्धिमतोऽणो-
रीशगुहाभ्यां हि कञ्चुकस्त्रिविधः ।

सं० १८ ख० पु० गुहाभ्यामिति पाठः ।

वाह्यत्वादित्यनेनास्या अपायित्वमुक्तम् । भिन्नस्यैव हि आगमापायौ भवतः,—इति भावः। 'यतः' इति सर्वात्मभ्यः । यद्वा विज्ञानामृतसरिता प्लाव्यत्वादिति पाठो ग्राह्यः । तदुक्तं तत्र

'विज्ञानामृतसरिता शिवशशिनः स्यन्दमानयामलया ।
प्रप्लाव्य यतस्तेभ्यो निरस्यतेऽधस्ततः सान्या ॥'

इति । पूर्वत्र पुनः कञ्चुकानां वाह्यत्वमुचितमित्येवमुक्तम् 'अनिदंपूर्वतया' इत्यनादिकालानुबन्धित्वात्; अत एवास्याः सहजत्वात् ताम्रकालिकावत् असंलक्ष्यभेदत्वेनानन्यत्वम् । तदुक्तं तत्र

'श्लिष्टा यस्मादात्मस्वनादिकालानुबन्धिनी चितिवत् ।
वृत्त्यानुरञ्जयन्ती तस्मात् प्रतिभात्यनन्येव ॥'

इति । एवमाणवमलावरणा[व]तोऽपि अणोः, ईशः तदीया मलाधिष्ठायिका निरोधशक्तिः, गुहा कर्मणोऽवस्थितिस्थानं माया, ताभ्यां सह त्रिविधो मलः ईशशक्तिमायाख्यः प्रावरणप्रायत्वात् कञ्चुकरूपो बन्धः । तदुक्तं तत्र

'एवं महता तमसा सहजेनाविद्धचेतसः पुंसः ।
परमेश्वराद्गुहातः प्रवर्त्तते कञ्चुकस्त्रिविधः ॥'

पं० २ क० पु० सान्येति पाठः ।

इति। एवं बन्धत्रयभाज एव हि कलायोगयोग्यता भवेदिति भावः। अत एव

'अविद्धचित्कलायोगा.................................।'

इत्यादि अन्यत्रोक्तम् ॥२०७॥

अत एवाह

तस्य द्वितीयचितिरिव
स्वच्छस्य नियुज्यते कला श्लक्ष्णा ॥२०८॥
अनया विद्धस्य पशो-
रुपभोगसमर्थता भवति।
विद्या चास्य कलातः
शरणान्तर्दीपकप्रभेवाभूत् ॥२०९॥
सुखदुःखसंविदं या
विविनक्ति पशोर्विभागेन।
रागश्च कलातत्त्वा-
च्छुचिवस्त्रकषायवत् समुत्पन्नः ॥२१०॥
त्यक्तुं वाञ्छति न यतः
संसृतिसुखसंविदानन्दम्।

एवमविद्यामलिनः-

समर्थितस्त्रिगुणकञ्चुकबलेन ॥२११॥

गहनोपभोगगर्भे

पशुरवशमधोमुखः पतति ।

द्वितीयेति स्वाभाविक्या एकस्याः चितेः उक्त-युक्त्या कंचुकत्रयेणावृतत्वात् । स्वच्छस्येति स्वभावतः । श्लक्ष्णेति प्रथममुद्भिन्नत्वात्, सूक्ष्मेत्यर्थः । अस्याश्च किंचित्प्रकाशत्वेन शरणान्तर्दीपकप्रभेवेत्युक्तम् । शुचिवस्त्रस्थानीय आत्मा । अविद्यामलिन इति अविद्यया आणवेन मलेन तदुपलक्षिताभ्यामीशशक्तिमायाभ्यां च 'मलिनः' संच्छादितपूर्णज्ञानक्रिय इत्यर्थः । त्रिविधकञ्चुकबलेनेति त्रिविधस्य कलाविद्यारागात्मनः कञ्चुकस्य बलेन किंचिज्ज्ञत्वकर्तृत्वाद्युपोद्बलकेन सामर्थ्यविशेषेणेत्यर्थः । एवमाणवादिकञ्चुकत्रयेण सह षट् कञ्चुकानीत्यत्र भङ्ग्यन्तरत्वम् । कालनियत्योस्तु अनभिधानेऽयमाशयो—यत् कलादिशुद्ध्यैतत्तत्त्वशुद्धिरिति । यद्-गुरुवृत्तिः

'कलादिभिरेव शुद्धैस्तत् शुद्धं द्रष्टव्यम्
इत्यभिप्रायतोऽनभिधानं नाभावात् ॥'

इति । 'अधोमुखः' इति मायीयभोगौन्मुख्यात् ॥२११॥

ननु प्रकृतेऽपि एवं मलस्यावारकत्वात् कञ्चुकत्वमेव वक्तुं युक्तम्,—इति कथं 'षट् कञ्चुकानि' इत्युक्तमित्याशङ्क्याह

एतेन मलः कथितः
कम्बुकवदणोः कलादिकं तुषवत् ॥२१२॥

एतेनेति मायादीनां षण्णामेव कञ्चुकत्वाभिधानेन । कम्बुकवदित्यन्तश्चान्तस्त्वात् । एवं मलावृतस्य सतो हि पुंसः प्रतिप्रावरणप्रायं कञ्चुकषट्कमिति; अत एवोक्तं तुषवदिति । तदुक्तम्

'एवं च पुद्गलस्यान्तर्मलः कम्बुकवत् स्थितः ।
तुषवत् कञ्चुकानि स्युः .... ॥'

इति ॥ २१२ ॥

एतदेवोपसंहरति

एवं कलाख्यतत्त्वस्य
किंचित्कर्तृत्वलक्षणे ।
विशेषभागे कर्तृत्वं
चर्चितं भोक्तृपूर्वकम् ॥२१३॥

कलायास्तावत् किंचिद्रूपताविशिष्टं कर्तृत्वं लक्षणं; तत्र विशेषभागेऽर्थादवस्थितं विशेष्यांशरूपं यत् कर्तृत्वं तद्भोक्तृरूपं चर्चितं, विद्याद्युत्पादक्रमेण उक्तयुक्त्या भोक्तृत्वाधायकत्वेन विचार्यं उक्तमित्यर्थः ॥२१३॥

नन्वत्र विशेषभागावस्थितं किंचित्त्वमित्याशङ्क्याह

विशेषणतया योऽत्र
　किञ्चिद्भागस्तदोत्थितम् ।
वेद्यमात्रं स्फुटं भिन्नं
　प्रधानं सूयते कला ॥२१४॥

इह कर्तृत्वस्य स्वयमनवच्छिन्नत्वेऽपि किंचिद्विषयत्वात् किंचिद्रूपत्वं जातम्,—इति किंचित्त्वं वेद्यपक्ष एव तिष्ठेत्; ततश्च तदंशप्रयोजकीकारेणोल्लसितं सत् भाविवेद्यविशेषापेक्षया वेद्यसामान्यात्मकं भोग्यरूपं प्रधानं कला सूयते बहीरूपतया व्यक्ततां नयेदित्यर्थः । तदुक्तम्

'तत एव कलातत्त्वादव्यक्तमसृजत् .... ।' (मा० १ । ३०)

पं० १६ क० पु० व्यक्तिमिति पाठः ।

इति । तच्च भिन्नं प्रतिपुंनियतत्वादनेकमिति यावत् । कलादीनां च तथात्वेऽपि स्फुटं तदपेक्षया स्थूलमित्यर्थः ॥२१४॥

ननु भोक्तृभोग्ययोः परस्परसापेक्षत्वात् कथं नाम क्रमेणोत्पत्तिः संगच्छतां; नहि भोग्यं विना भोक्तृत्वमेव किंचिद्भवेत्, भोक्तृत्वं विनापि भोग्यमिति तत् कथं भोक्तृत्वं प्रसूय भोग्यं कला सूते,—इत्युक्तमित्याशङ्क्याह

सममेव हि भोग्यं च
भोक्तारं च प्रसूयते ।
कला भेदाभिसंधाना-
दवियुक्तं परस्परम् ॥२१५॥

भोक्तारमिति भोक्तृगतं भोक्तृत्वमित्यर्थः । यतः तत् भोक्तृभोग्यात्मकमुभयं परस्परावियुक्तं सापेक्षमित्यर्थः । वस्तुतो हि अनयोः

'भोक्तैव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थितः ।' (स्प० १।४)

इत्याद्युक्तेः अद्वयमयत्वेन अभेदेऽपि मायीयं भेद-

पं० ४ क० पु० परस्परापेक्षित्वादिति भावः ।

मभिसंधाय परस्परमपेक्षालक्षणमवियुक्तत्वं दर्शित-मित्युक्तं 'भेदाभिसंधानात्' इति ॥२१५॥

ननु अनयोरेवमवियोगेन कोऽर्थः,—इत्याशङ्क्याह

भोक्तृभोग्यात्मता न स्या-
द्वियोगाच्च परस्परम् ।

वियोगादिति परस्परसापेक्षत्वाभावात् ॥

नन्वेवंविधा भोक्तृभोग्यात्मतापि मा भूदित्याशङ्क्याह

विलीनायां च तस्यां स्या-
न्मायास्यापि न किंचन ॥२१६॥

भोक्तृभोग्यात्मतालक्षणे हि चोभे प्रलीने संसार एव न भवेदिति भावः । यदुक्तम्

'निजाशुद्ध्यासमर्थस्य कर्तव्येष्वभिलाषिणः ।
यदा क्षोभः प्रलीयेत तदा स्यात् परमं पदम् ॥' (स्प०१।९)

इति ॥२१६॥

ननु कथमेतदुक्तम् अन्यत्र हि पूर्वम् कलातो भोक्तृरूपं रागविद्यायुग्मप्रकृति तत्त्वमिति क्रमेण भोक्तृभोग्योत्पाद उक्त इत्याह

ननु श्रीमद्गुरौरवादौ
रागविद्यात्मकं द्वयम् ।
सूते कला हि युगप-
त्ततोऽव्यक्तमिति स्थितिः ॥ २१७ ॥

तत इति रागविद्यायुग्मप्रसरादनन्तरमित्यर्थः । तदुक्तम्

'स्कन्धोऽपरः कलायास्तु यस्मादेताः प्रजज्ञिरे ।
विद्यारागप्रकृतयो युग्मायुग्मक्रमेण तु ॥'

तथा च श्रीरुरौ

'कलातत्त्वाद्रागविद्ये द्वे तत्त्वे संबभूवतुः ।
अव्यक्तं च ततः.................................॥'

इति वाक्यभेदेन पाठः । एषां हि सममेवोत्पादे रागविद्याव्यक्तानि संबभूवुरित्येकवाक्यतैव स्यात् । पूर्वं पुनर्व्याख्यातृभेदमवलम्ब्य 'मायातोऽव्यक्तक-लयोः' इत्याद्युक्तम् । तत्र हि वार्तिककारः तच्छब्देन मायां व्याख्यातवान् । वृत्तिकारस्तु आनन्तर्यमिति ॥२१७॥

एतदेव प्रतिविधत्ते

उक्तमत्र विभात्येष
क्रमः सत्यं तथा ह्यलम् ।

रज्यमानो वेद सर्वं
विदंश्चाप्यत्र रज्यते ॥ २१८ ॥

उच्यते इति वक्तव्ये, बुद्धिस्थतया सिद्धतामभिप्रेत्य निर्विलम्बमेव एतद्दत्तोत्तरमित्युक्तम्; सत्यम्, एष त्वदभिमतः क्रमोऽत्र विभाति। तथाहि—अलमत्यर्थं रागविद्ययोरपि परस्परं क्रमोऽस्तीत्यर्थः। सर्व एव हि पुमान् रज्यन् वा सर्वं वेत्ति, विदन् वा सर्वत्र रज्यतीत्यसावपि क्रमः कथं न भवेत् ॥२१८॥

ननु यद्येवं तत् कथं भोक्तृभोग्ययोर्युगपदुत्पादो भवतैवोक्तः,—इत्याशङ्क्याह

तथापि वस्तुसत्तेय-
मिहास्माभिर्निरूपिता ।
तस्यां च न क्रमः कोऽपि
स्याद्वा सोऽपि विपर्ययात् ॥२१९॥

तथापीति, एवमेषां क्रमसंभावनेऽपीत्यर्थः। वस्तुसत्तेति, वस्तुनोर्भोक्तृभोग्ययोः सत्ता पारमार्थिकः संभव इत्यर्थः। 'न क्रम' इति परस्परसापेक्षत्वात्। यदुक्तमनेनैव अन्यत्र

'अत्र चैषां वास्तवेन यथा क्रमवन्ध्यैव सृष्टिरित्युक्तम् ।'

(तं० सा० ८ आ)

इति ॥२१६॥

यदि चात्र वस्तुसत्तामपहाय संभावनामात्रेण क्रम उच्यते, प्रत्युत विपर्ययेणापि असौ स्यात् भोगोत्पादानन्तरं भोक्तृत्वोत्पादः,—इति तस्मात् नात्र विप्रतिपत्तव्यमित्याह

तस्माद्विप्रतिपत्तिं नो
कुर्याच्छास्त्रोदिते विधौ ।

शास्त्रोदिते विधाविति, रुरुशास्त्रोदितविधिमाश्रित्येत्यर्थः । इयदेव हि तत्र विवक्षितं यत् कलातत्त्वात् रागादितत्त्वत्रयं समुत्पन्नम्,—इति अस्य पुनर्युगपदयुगपद्वा समुत्पादः, तत्स्वरूपनिरूपणात्मकात् विचाराल्लभ्यते न तु यथाश्रुतादुत्तानादर्थमात्रादेव,—इत्यस्मदुक्तमेव ज्यायः ॥२१७॥

ननु वेद्यमात्रं प्रधानमित्युक्तं, न च विशेषरूपस्य सुखादेरेव वेदनात् पृथगस्य वेद्यत्वमस्ति,—इत्याशङ्क्याह

एवं संवेद्यमात्रं यत्
सुखदुःखविमोहतः ॥२२०॥

भोत्स्यते यत्ततः प्रोक्तं
　　तत्साम्यात्मकमादितः ।

एवमुक्तेन प्रकारेण संवेद्यमात्रं भवत् यत् सुखादिभ्यो भोत्स्यते 'कार्यतस्तदुपलब्धेः'* इति नीत्यानुमास्यते, ततो विशेषस्य सामान्यपूर्वकत्वात् हेतोः साम्यात्मकमविभागरूपं तदादितः प्रोक्तं कारणतया निरूपितमित्यर्थः ॥२२०॥

ननु सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः,—इति सांख्याः, तत्कथमिह सुखादिभ्यस्तद्भोत्स्यते,—इत्युक्तमित्याशङ्क्याह

सुखं सत्त्वं प्रकाशत्वात्
　　प्रकाशो ह्लाद उच्यते ॥२२१॥
दुःखं रजः क्रियात्मत्वाद्
　　क्रिया हि तदतत्क्रमः ।
मोहस्तमो वरणकः
　　प्रकाशाभावयोगतः ॥२२२॥

ननु सुखस्य प्रकाशरूपत्वमसिद्धं, सुखं हि सुखमेव न प्रकाशः,—इत्युक्तं 'प्रकाशो ह्लाद उच्यते' इति ।

पं० १४ क० ख० ग० पु० दुखं तु इति पाठः । * (सां० ८ का०)

'ह्लादः' इत्यहंचमत्कारमयत्वात् । दुःखमिति प्रकाशाप्रकाशरूपं, प्रकाशरूपत्वे हि सुखमेव स्यात् अन्यथा तु मोहः क्रियात्मत्वादिति भावाभावरूपतया अस्य क्रमिकत्वात् । नन्वेवं दुःखस्य क्रमिकत्वमस्तु क्रियात्वं तु कुतः,—इत्युक्तं 'क्रिया हि तदतत्क्रमः' इति तदतदोरिति प्रकाशाप्रकाशयोः । तदुक्तम्

'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।' (सां० १२ का०)

इति ।

'सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरु वरणकमेव तमः................................ ॥' (सां० १३ का०)

इति च । श्रीप्रत्यभिज्ञायामपि

'सत्तानन्दः क्रिया पत्युस्तदभावोऽपि सा पशोः ।
द्वयात्म तद्रजो दुःखं श्लेषि सत्त्वतमोमयम् ॥' (४ अ०१आ०७का०)

इति । तदेवं सत्त्वरजस्तमसां साम्यात्मकमक्षुब्धं रूपं प्रधानमित्युक्तम् ॥२२२॥

ननु प्रधानस्य यद्यक्षुब्धमेव रूपं तत्कथं कार्यजन्मनि प्रभवेदित्याशङ्क्याह

त एते क्षोभमापन्ना
गुणाः कार्यं प्रतन्वते ।

अक्षुब्धस्य विजातीयं
न स्यात् कार्यमदः पुरा ॥२२३॥
उक्तमेवेति शास्त्रेऽस्मिन्
गुणांस्तत्त्वान्तरं विदुः ।

कार्यमिति महदादि विजातीयमिति गुणानां वैषम्यात् । इत्येतच्च पुरा भुवनाध्वनिरूपणावसरे एवोक्तम्,—इति न पुनरिहायस्तं, तत् तत एवावधार्यमिति भावः । तदुक्तं तत्र

'उपरिष्टाद्धि योऽधश्च प्रकृतेर्गुणसंज्ञितम् ।
तत्त्वं तत्र तु संक्षुब्धा गुणाः प्रसुवते धियम् ॥ (त० ८। २४८)
न वैषम्यमनापन्नं कारणं कार्यसूतये ।'

इत्यादि

'नैतत्कारणतारूपपरामर्शावरोधि यत् ।
क्षोभान्तरं ततः कार्यं बीजोच्छूनाङ्कुरादिवत् ॥' (त०८।२५४)

इत्यन्तम् । ततश्च युक्तिसिद्धम् अस्मिन्नुपक्रान्ते श्रीपूर्वशास्त्रे गुणांस्तत्त्वान्तरं प्रकृतेरेव कार्यजननोन्मुखं क्षुब्धं द्वितीयं रूपं मायाया इव ग्रन्थिं विदुः श्रीश्रीकण्ठनाथाद्या उपदेश्यतया जानीयुरित्यर्थः । तदुक्तं तत्र

'ततो गुणान् ………।' (मा० १ । ३०)

इति ॥ २२३ ॥

अत्र च ग्रन्थिवत् भुवनविभागोऽपि पूर्वमेव दर्शितः,—इत्याह

भुवनं पृथगेवात्र
दर्शितं गुणभेदतः ॥२२४॥

तदुक्तं प्राक्

'क्रमात् तमोरजःसत्त्वे गुणानां पङ्क्तयः स्थिताः ।
तिस्रो द्वात्रिंशदेकात्रिंशदप्येकाविंशतिः ॥' (८ । २५५)

इति ॥२२४॥

ननु अस्या जाड्यात् कथंकारं कार्यजननायौन्मुख्यमेव जायते, येन क्षुब्धत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह

ईश्वरेच्छावशात्क्षुब्ध-
लोलिकं पुरुषं प्रति ।
भोक्तृत्वाय स्वतन्त्रेशः
प्रकृतिं क्षोभयेद् भृशम् ॥२२५॥

स्वतन्त्रेश इति श्रीकण्ठनाथः । तदुक्तम्

'एवंविधं प्रधानं तद्ब्रह्मणा सहितं पुरा ।
श्रीकण्ठकिरणाघ्रातं व्यक्तिमायाति तत्क्षणात् ॥'

इति । एवं च सांख्यानामिव अस्माकमपि नैतच्चोद्यं—यत् पुंसो निर्विकारत्वात् बन्धमोक्षदशयोरविशेष एवेति बद्धवन्मुक्तमपि प्रति प्रकृतिः किमिव न महदादि विकारजातं जनयितुं प्रवर्तते, प्रवृत्त्यात्मनः स्वभावस्यानपेतत्वात् । न च अस्या 'दृष्टाहमनेन' इति न पुनरेतदर्थं प्रवर्ते,—इत्यनुसंधानमस्ति आचैतन्यात्, तस्मादनिर्मोक्ष एवेति ॥२२५॥

तदाह

तेन यच्चोद्यते सांख्यं
　　मुक्ताणुं प्रति किं न सा ।
सूते पुंसो विकारित्वा-
　　दिति तन्नात्र बाधकम् ॥२२६॥

तेनेति एवंविधं नियतमेव पुरुषं प्रति अस्याः स्वतन्त्रेशकर्तृकेण क्षोभणेन हेतुनेत्यर्थः । अत्रेति अस्मद्दर्शने ॥ २२६ ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

गुणेभ्यो बुद्धितत्त्वं तत्
　　सर्वतो निर्मलं ततः ।

पुंस्प्रकाशः स वेद्योऽत्र
प्रतिबिम्बत्वमार्च्छति ॥२२७॥

तत् तस्मात् स्वतन्त्रेशकर्तृकात् हेतोरित्यर्थः । बुद्धितत्त्वमिति अर्थात् जातम् । तदुक्तम्

'अष्टगुणां तेभ्यो धियं ....।' (मा० १ । ३०)

इति । तत इति सर्वतो नैर्मल्यात् ॥ २२७ ॥

ननु अव्यवहितत्वात् पुंस्प्रकाशोऽत्र प्रतिबिम्ब-माधत्ताम्, तथात्वाभावात् बाह्यं वेद्यं पुनः कथ-मित्याशङ्क्याह

विषयप्रतिबिम्बं च
तस्यामक्षकृतं बहिः ।
अतद्‌द्वारं समुत्प्रेक्ष्या-
प्रतिभादिषु तादृशी ॥ २२८ ॥
वृत्तिर्बोधो भवेद्बुद्धेः
सा चाप्यालम्बनं ध्रुवम् ।
आत्मसंवित्प्रकाशस्य
बोधोऽसौ तज्जडोऽप्यलम् ॥२२६॥

द्विधा हि बुद्धेर्बहिर्विषयप्रतिबिम्बमत्तद्वारकमतद्द्वारकं च । तत्राद्यं प्रत्यक्षादौ, अन्यच्च उत्प्रेक्षादौ, आदिशब्दात् स्वप्नादि । अत्र हि स्वयमुपस्थापित एवार्थोऽस्याः परिस्फुरेदिति भावः । तत् तादृश्यक्षानक्षाहिता वेद्यप्रतिबिम्बसहिष्णुतालक्षणा वृत्तिः बुद्धेर्विषयावभासको बोधो भवेदिति संबन्धः । ननु जडत्वात् बुद्धिबोधः कथं विषयं प्रकाशयेदित्याशङ्क्याह सा चेत्यादि । चो ह्यर्थे । सा बुद्धिरपि हि आत्मसंविदः पुंबोधस्य प्रकाशो व्यक्तिराविर्भावः, तस्य ध्रुवमालम्बनं स्थिरः प्रतिबिम्बाधार इत्यर्थः । तत् तस्मात् आत्मसंविदभिव्यक्तिस्थानत्वात् हेतोरस्या वृत्त्यात्मा बोधो जडोऽपि असावलं, विषयप्रकाशनाय समर्थ इत्यर्थः । तदुक्तम्

'प्रकाशो विषयाकारो देवद्वारो न वा क्वचित् ।
पुंबोधव्यक्तिभूमित्वात् बोधो वृत्तिर्मतेर्मता ॥'

इति ॥ २२६ ॥

एवं बुद्धेः करणरूपतां निरूप्य कारणरूपतामप्याह

बुद्धेरहंकृत् तादृक्त्वे
प्रतिबिम्बितपुंस्कृतेः ।
प्रकाशे वेद्यकलुषे
यदहंमननात्मता ॥ २३० ॥

अहंकृदिति अर्थाज्जाता । तदुक्तम्

'.........................धीतोऽप्यहंकृतम् ।' (मा० १ । ३०)

इति । सा च तादृक्षे पुंस्प्रकाशस्याभिव्यक्तिस्थानभूते वेद्यकलुषे च बुद्धिवृत्त्यात्मनि प्रकाशे यदिदं करोमि जानामि,—इत्यहमात्माभिमानः । ननु बुद्धिबोधोऽपि

'लेशोक्तो बुद्धिबोधोऽयं चेतनेनोपभुज्यते ।
भोग्यत्वं चास्य संसिद्धं येनोत्पन्नोऽनुभूयते ॥'

इत्याद्युक्त्या भोग्यत्वात् वेद्य एवेति कथमिदन्ताभाजनेऽस्मिन् अहमित्यभिमानो निरूढिमुपगच्छेदित्याशङ्क्योक्तं 'प्रतिबिम्बितपुंस्कृतेः' इत्यभिव्यक्तं पुमांसमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ २३० ॥

पं० २ क० पु० संस्कृतेरिपि पाठः ।

पं० ११ क० पु० उपयुज्यते इति पाठः ।

पं० १२ क० पु० भोग्य एव इति पाठः ।

एवमपि नायमात्मनि अहमभिमानः, किन्तु अनात्मरूपायां बुद्धावेव आत्मप्रतिबिम्बस्य बुद्ध्याधारतया तदेकपरिणामत्वात् अस्याश्चासाधारणं कार्यमाह

तया पञ्चविधश्चैष
　वायुः संरम्भरूपया।
प्रेरितो जीवनाय स्या-
　दन्यथा मरणं पुनः॥ २३१ ॥

संरम्भरूपयेति अहंकृतश्च संरम्भो वृत्तिरपि वृत्तिवृत्तिमतोस्ताद्रूप्याद्रूपमित्युक्तम्। तदुक्तम्

'पञ्चकर्मकृतो वायोर्जीवनाय प्रवर्तकः।
संरम्भोऽहंकृतो वृत्तिः................ ....॥'

इति। अन्यथेति अप्रेरि :। एवमहंकृतः संरम्भात्मिकया वृत्त्या प्राणादीनां प्रेरणमप्रेरणं च कार्यं, येन सर्वेषां जीवनं मरणं वा स्यात्॥ २३१ ॥

एवं चास्या अहंकृतः शुद्धचित्स्वातन्त्र्यमयात् स्वात्ममात्रविश्रान्तिसतत्त्वात् स्वरसोदितात् अहंभावादियान् विशेषो—यदियं जडायामनात्मरूपायां बुद्धावभिनिविष्टेति, तदाह

अत एव विशुद्धात्म-
स्वातन्त्र्याहंस्वभावतः ।
अकृत्रिमादिदं त्वन्य-
दित्युक्तं कृतिशब्दतः ॥२३२॥

इदमिति अहंकृतम्, अन्यादिति कृत्रिमम् । ननु अस्य कृत्रिमत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्योक्तमित्युक्तं कृतिशब्दत इति । श्रीपूर्वशास्त्रे हि अहंकृतमित्युक्तं, कृतं कृत्रिममेवोच्यते करोतेरेवमर्थत्वात् ॥ २३२ ॥

एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति

इत्ययं करणस्कन्धोऽ-
हंकारस्य निरूपितः ।
त्रिधास्य प्रकृतिस्कन्धः
सात्त्वराजसतामसः ॥ २३३ ॥

त्रिधेति सत्त्वादेरेकैकस्याङ्गित्वात् ॥ २३३ ॥

तत्र सात्त्विकस्य तावत् प्रकृतिस्कन्धतां निरूपयति

पं० १० क० पु० इत्यस्येति पाठः ।

सत्त्वप्रधानाहंकारा-
द्भोक्त्रंशस्पर्शिनः स्फुटम् ।
मनोबुद्ध्यक्षषट्कं तु
जातं भेदस्तु कथ्यते ॥२३४॥

प्रधानेत्यनेन एषामन्योन्यमिथुनवृत्तित्वात् गुणभूतयोः रजस्तमसोरपि सद्भावो दर्शितः । स्फुटं भोक्त्रंशस्पर्शिन इति साक्षात् तत्स्वरूपप्रत्यवमर्शात्मकत्वादहंप्रत्ययस्य । मनोबुद्ध्यक्षषट्कमिति 'मनःषष्ठानीन्द्रियाणि' इति श्रुतेर्मनोयुक्तानि बुद्धीन्द्रियाणीत्यर्थः । तदुक्तम्

'श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासा च मनसा सह ।
प्रकाशान्वयतः सत्त्वात्तैजसश्च स सात्त्विकः ॥'

इति । ननु एषामेकस्मादेव अहंकारादुत्पादेऽपि कथं मनसः सर्वमेव विषयोऽन्येषां च नियतामित्याशङ्क्योक्तं 'भेदस्तु कथ्यते' इति । भेद इति विषयस्य नैयत्यानैयत्याभ्यामुत्थापित इत्यर्थः ॥२३४॥

तदाह

मनो यत्सर्वविषयं
तेनात्र प्रविवक्षितम् ।
सर्वतन्मात्रकर्तृत्वं
विशेषणमहंकृतेः ॥२३५॥

तेनेति मनसः सर्वविषयत्वेन हेतुनेत्यर्थः । अत्रेति सर्वत्र शास्त्रे, प्रविवक्षितमिति 'भूतादेस्तान्मात्रः स तामसः'* इत्याद्युक्तेः । तेन तमःप्रधानादहंकारात् तन्मात्राणामुत्पादः,—इति नास्ति विवादः । तमश्च सत्त्वप्रधानेऽपि अहंकारे संभवेदेषामन्योन्यमिथुनवृत्तित्वात् । यदुक्तम्

'अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः ।'

इति । ततश्च तद्विशिष्टात् सात्त्विकादहंकारान्मनो जायते इत्यस्य सर्वविषयत्वम् । एवं यस्मात् मनसः सर्वविषयत्वम् अत इदं ज्ञायते — यदहंकृतः सर्वतन्मात्रकारणत्वं, येन मनसः शब्दादीनां च ग्राह्यग्राहकभावो भवेत् ॥ २३५ ॥

एवं चास्य बुद्ध्यादेस्त्रयस्यासाधारणक्रियामुखेनान्तःकरणत्वमेवाह

---

* सां० २५ का० ।

बुद्ध्यहंकृन्मनः प्राहु-
　　र्बोधसंरम्भणैषणे ।
करणं बाह्यदेवैर्य-
　　न्नैवाप्यन्तर्मुखैः कृतम् ॥२३६॥

बोधः शब्दादेर्विषयस्याध्यवसायः। संरम्भोऽहमात्माभिमानः । एषणमिच्छा संकल्पः । अत्र च क्रियात्वात् करणेन तावद्भाव्यम् । तच्च न वक्ष्यमाणं श्रोत्रादि, तस्य बाह्यक्रियाविषयत्वात् आसां चान्तारूपत्वात्; तस्मादन्तःकृतिसाधकत्वात् तदन्यदेव अन्तःकरणाख्यमित्युक्तं 'बुद्ध्यहंकृन्मन' इति । तदुक्तम्

'इच्छासंरम्भबोधाख्या नोक्तैः सिद्ध्यन्ति साधनैः ।
तत्सिद्धं करणं त्वन्तर्मनोऽहंकारबुद्धयः ॥'

इति । बुद्ध्यहंकृन्मन इति द्वन्द्वः समाहारे । ननु बहिष्करणत्वेऽपि श्रोत्रादीन्येव प्रत्यावृत्त्यान्तर्मुखानि सन्ति, संभूय बोधादीनां साधनत्वं प्रतिपद्यन्ते,—इति किमन्तःकरणान्तरोपदेशेनेत्याशङ्क्याह बाह्येत्यादि । अन्तर्मुखानामपि बाह्येन्द्रियाणां नैव बोधादि कर्तु शक्यमित्यर्थः । यदि नाम हि बाह्येन्द्रियाणि बाह्यात्

प्रत्यावृत्त्यान्तर्मुखतया संभूय बोधादि कुर्युः तच्छब्दाद्यालोचनावसरे बोधादेरपि उपलम्भो न स्यात् । एषां हि बहिरसंहतानां शब्दाद्यालोचनमिष्टम्, अन्तर्मुखतायां च संहतानां बोधादिकमिति कथमेतत् एकस्मिन्नेव काले भवेत्; दृश्यते च युगपदेतदिति न युक्तमुक्तं 'बाह्येन्द्रियाण्येव अन्तर्मुखानि सन्ति संभूय बोधादेः साधनम्' इति । तदुक्तम्

'अन्तर्मुखगतानां च चित्ताद्यर्थं प्रकुर्वताम् ।
बाह्यार्थबुद्धिभिः साकं न स्युरिच्छादिकाः क्रियाः ॥'

इति ॥ २३६ ॥

ननु चैतन्याविभागवर्त्ती प्राण एव बोधादि विदध्यादिति किमेभिरन्तःकरणैरित्याशङ्क्याह

प्राणश्च नान्तःकरणं
जडत्वात् प्रेरणात्मनः ।
प्रयत्नेच्छाविबोधांश-
हेतुत्वादिति निश्चितम् ॥ २३७ ॥

प्राणश्च जडत्वान्नान्तःकरणं भवेदिति निश्चितम्,— इति संबन्धः। ननु जडमपि वास्यादि कर्त्रा प्रेर्यमाणं करणं दृष्टमित्याशङ्क्योक्तं 'प्रेरणात्मनः प्रयत्नेच्छा-

विबोधांशहेतुत्वात्' इति । प्रेर्यमाणं हि करणं प्रयत्नं विना न भवेत्, प्रयत्नश्चेच्छापूर्वकः, इच्छा च बोधपूर्विकेति प्राणस्यान्तःकरणत्वाभ्युपगमेऽपि बोधादिकार्योपपादकेन करणान्तरेण अवश्यभाव्यमिति किं बुद्ध्यादिभिरपराद्धम् । तदुक्तम्

'अन्येऽन्तःकरणं प्राणमिच्छन्ति व्यक्तचेतनम् ।
प्रयत्नेन विना सोऽस्ति तत्सिद्धौ करणं तु किम् ॥'

इति ॥ २३७ ॥

नन्वन्तारूपत्वाविशेषात् एकमेवान्तःकरणमस्तु, किमस्य त्रैविध्येनेत्याशङ्क्याह

अवसायोऽभिमानश्च
　कल्पना चेति न क्रिया ।
एकरूपा ततस्त्रित्वं
　युक्तमन्तःकृतौ स्फुटम् ॥ २३८ ॥

नैकरूपा क्रियेति स्यति-मन्यति-क्लृपीनां भिन्नत्वात् । अन्यव्यवच्छेदेनाभिमतस्य अवसायो हि एषामेकविषयत्वेऽपि विभिन्नं कार्यं भवेदिति भावः । तदुक्तम्

पं० १ क० ग० पु० कार्योपयिकेनेति पाठः ।

'कल्पनैर्मतिः स्मृतिश्चैव जाता भिन्नार्थवाचकाः ।
इच्छासंरम्भबोधार्थास्तेनान्तःकरणं त्रिधा ॥'

इति ॥ २३८ ॥

नन्वसंविदितं तावत्करणं न स्यात्, बुद्धिश्च मनोऽहंकारवन्न संवेद्या,—इति कथमस्याः करणत्वं युज्यते,—इत्याशङ्क्याह

न च बुद्धिरसंवेद्या
करणत्वान्मनो यथा ।
प्रधानवदसंवेद्य-
बुद्धिवादस्तदुज्झितः ॥ २३९ ॥

'असंवेद्यबुद्धिवाद' इति सांख्याभ्युपगतः । अयं चात्र प्रयोगः—बुद्धिः संवेद्या करणत्वात्, यत् करणं तत् संवेद्यं यथा मनः, यन्न संवेद्यं तन्न करणं यथा प्रधानं, बुद्धिश्च करणं; तस्मात् संवेद्या,—इति । संवेद्यत्वे च अस्या गुणान्वितत्वं हेतुः प्रधानेनानैकान्तिक इति

'तुल्ये गुणान्वितत्वे तु संवेद्यं चित्तमिष्यते ।
बुद्धिश्चापि ह्यसंवेद्या धन्या तार्किकता तव ॥'

इत्याद्युपेक्ष्यम् ॥ २३९ ॥

ननु भवतु एवमन्तःकरणानां, बुद्धीन्द्रियाणां पुनर्मनोवदाहंकारिकत्वेऽपि नियतविषयत्वे किं निमित्तमित्याशङ्क्याह

शब्दतन्मात्रहेतुत्व-
विशिष्टा या त्वहंकृतिः ।
सा श्रोत्रे करणं याव-
द्घ्राणे गन्धत्वभेदिता ॥२४०॥

अहंकारस्य मनसि जन्ये हि अविशेषेण तन्मात्रकर्तृत्ववैशिष्ट्यं प्रयोजकं, बुद्धीन्द्रियवर्गे तु नैयत्येन; येनैषां नियतविषयत्वं भवेत् । यदुक्तम्

'मनसि जन्ये सर्वतन्मात्रजननसामर्थ्ययुक्तः स जनकः, श्रोत्रे तु शब्दजननसामर्थ्यविशिष्ट इति, यावत् घ्राणे गन्धजननयोग्यतायुक्तः ।'
(तं० सा० ८ आ०)

इति । एवं चाहंकारिकत्वादेव एषां विषयेषु नियमो—यच्छ्रोत्रं शब्दमेवैकं गृह्णाति न स्पर्शादि, त्वक् च स्पर्शमेवैकं नेतरत्, यावत् घ्राणं गन्धमेवैकमिति । यैः पुनः

'न चाप्यहंकृतो जन्म नियमे कारणं मम ।'

पं० ७ क० पु० विभेदितेति पाठः ।

इत्याद्युक्तं, तदहंकारस्वरूपनिरूपणानभिज्ञत्वमेवैतेषाम् ॥ २४० ॥

नन्वेषामन्यैर्ग्राह्यग्राहकभावे नियमान्यथानुपपत्त्या भौतिकत्वमुक्तम् । यदाहुः

'घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ।'

(न्या० सू० १।१।१२)

इति । तेन पार्थिवत्वात् घ्राणं गन्धस्यैव ग्राहकं न रसादेर्यावदाकाशरूपत्वात् श्रोत्रं शब्दस्यैव ग्राहकं न स्पर्शादेरिति, अयुक्तं चैतदित्याह

भौतिकत्वमतोऽप्यस्तु
नियमाद्विषयेष्वलम् ।

अतः तत्तद्वृत्तिविशिष्टाहंकारजन्यतयैव विषयनियमस्य सिद्धत्वात् हेतोः, एषां विषयेषु नियमात् यद्भौतिकत्वमपि अन्यैरुक्तं, तदलमस्तु न किंचिदेतद्वाच्यमित्यर्थः । एवं हि उच्यमाने वायुरपि त्वगिन्द्रियग्राह्यः स्यात् तत्प्रकृतिकत्वात् तस्य; न चेष्यते भवद्भिः वायोरग्राह्यत्वेनाभ्युपगमात्; द्वीन्द्रियग्राह्यं हि द्रव्यं दार्शनं स्पार्शनं च, वायुश्च द्रव्यमिति कथमेकेन्द्रियग्राह्यतामियात् । किं च त्वगि-

न्द्रियं पृथिव्यादिद्रव्यत्रितयं तद्गतांश्च यथोक्तलक्षणान् स्पर्शान्न गृह्णीयात् वायुप्रकृतिकत्वात् तस्य, प्रकृतिप्रक्रमेणैव च ग्राह्यग्राहकभावनियमस्योक्तत्वात्। एवं चक्षुरपि तेजोद्रव्यं तद्गतमेव च रूपं गृह्णीयात् न पृथिव्याद्यपि, तेजःप्रकृतित्वादस्य । एवं कर्मणि सामान्ये समवाये चेन्द्रियप्रत्यक्षत्वं न स्यात्, इन्द्रियाणां भौतिकत्वात्, एषां चातदात्मकत्वात्, दृश्यते चैतत्सर्वं; तस्मान्न भौतिकानीन्द्रियाणि,—इति वाच्यम् । यन्न्योगकारिकाः

'चतुर्द्रव्यगतान् स्पर्शांश्चतुरो मरुतः क्रमात् ।
द्रव्याणां त्रितयं चैव गृह्णाति न च मारुतम् ॥
त्रीणि द्रव्याणि चक्षुश्च तेषु रूपाणि चैव हि ।
अतो न नियमोऽक्षाणां विषयाणां च कल्पने ॥
भौतिकत्वाच्च नियमे कर्मसामान्ययोः स्फुटम् ।
देवेभ्यो बुद्धयो न स्युः समवाये च देहिनः ॥'

इति ॥

ननु इन्द्रियाणां प्रकृतिनियमे विषयनियमाख्यां युक्तिमन्यथोपपादयता भवता भौतिकत्वं तावन्नि-

पं० १० ख० ग० पु० मारुतः क्रतुरिति पाठः ।

रस्तम्; आहंकारिकत्वे पुनः का युक्तिरित्याशङ्कयाह

अहं शृणोमि पश्यामि
जिघ्रामीत्यादिसंविदि ॥२४१॥
अहंतानुगमादाहं -
कारिकात्वं स्फुटं स्थितम् ।

आदिशब्दात् स्पृशामि रसयामीति। स्फुटमिति स्वानुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ २४१ ॥

एषां चाहंकारिकत्वादेव करणत्वं घटते, नान्यथा,—इत्याह

करणत्वमतो युक्तं
कर्त्रंशस्पृक्त्वयोगतः ॥ २४२ ॥
कर्तुर्विभिन्नं करणं
प्रेर्यत्वात् करणं कुतः ।

अतः आहंकारिकत्वात् अहंपरामर्शानुवेधात् कर्त्रंशस्पर्शित्वात् एषां करणत्वं युक्तम्; अन्यथा हि कर्तुश्चेत् विभिन्नं करणमिष्यते, तत् प्रेर्यत्वात्

पं० १७ क० ख० पु० प्रेरकत्वादिति पाठः ।

करणमेव कुतो भवेत्, अपि तु प्रेरणविषयत्वात् कर्मेत्यर्थः ॥२४२॥

न च अकरणिका क्रिया भवेदिति तत्र करणान्तरमन्वेष्यम्; तच्च कर्तुर्विभिन्नत्वात् प्रेर्यमेवेति, तत्रान्यत् करणमित्यनवस्था स्यादित्याह

करणान्तरवाञ्छायां
भवेत्तत्रानवस्थितिः ॥२४३॥

एवं हि देहादौ गृहीताभिमानः संकुचितः प्रमाता स्वयमेव स्वं वपुः पृथक्कृत्यैवाहन्तासंस्पर्शात् स्वाङ्गरूपमपि श्रोत्रादि शब्दादिविषयतया तदालोचनक्रियादौ साधनतां नयेत्, तदाह

तस्मात् स्वातन्त्र्ययोगेन
कर्ता स्वं भेदयन् वपुः ।
कर्मांशस्पर्शिनं स्वांशं
करणीकुरुते स्वयम् ॥२४४॥

तस्मादिति कर्तुर्विभेदकरणत्वस्यानुपपन्नत्वात् । स्वातन्त्र्ययोगेनेति कर्तृतावशेनेत्यर्थः । कर्मांशस्प-

र्शिनमिति शब्दादिविषयसंबद्धमित्यर्थः । स्वांशमिति श्रोत्रादिरूपम् ॥२४४॥

ननु यद्येवं तत् कथं 'कुठारेण छिनत्ति' इत्यादौ कर्तुर्विभिन्नस्यापि कुठारादेः करणत्वं स्यादित्याशङ्क्याह

करणीकृततत्स्वांश-
तन्मयीभावनावशात् ।
करणीकुरुतेऽत्यन्त-
व्यतिरिक्तं कुठारवत् ॥२४५॥

संकुचित एव हि प्रमाता करणीकृतेन तेन बुद्धिकर्मेन्द्रियाद्यात्मना स्वांशेन यत् तन्मयीभावनमविभागाभिमानः, तन्महिम्ना व्यतिरिक्तहस्तादिकमपेक्ष्य अत्यन्तव्यतिरिक्तमपि कुठारादिकं करणीकुरुते, छिदिक्रियायां साधकतमतां नयेदित्यर्थः । एवं कर्तुः स्व एवांशः पृथक् कृतः,—इति मुख्यतया करणतामियादिति सिद्धम् ॥२४५॥

तदाह

तेनाशुद्धैव विद्यास्य
सामान्यं करणं पुरा ।
ज्ञप्तौ कृतौ तु सामान्यं
कला करणमुच्यते ॥ २४६ ॥

पुरेति पूर्वम् । विद्याकलयोरेव हि अनन्तरं बुद्धिकर्मेन्द्रियाद्यात्मा विशेषवपुःप्रसरः ॥२४६॥

ननु कला सर्वत्र प्रयोजककर्तृत्वेनोक्ता,—इति कथमिहास्याः करणत्वेनाभिधानमित्याह

ननु श्रीमन्मतङ्गादौ
कलायाः कर्तृतोदिता ।
तस्यां सत्यां हि विद्याद्याः
करणत्वार्हताजुषः ॥२४७॥

कर्तृप्रयुक्तानामेव हि करणादिभावो भवेदिति भावः॥२४७॥

तदेव प्रतिविधत्ते

उच्यते कर्तृतैवोक्ता
करणत्वे प्रयोजिका ।

तया विना तु नान्येषां
करणानां स्थितिर्यतः ॥२४८॥

'करणत्व' इति सतीत्यर्थः । 'प्रयोजिका' इति मुख्या, करणत्वं पुनरस्या अमुख्यमित्यर्थसिद्धम् । कर्तृत्वस्यैव हि व्यतिरेकमुखेन मुख्यतायां हेतुः तया विनेत्यादि ॥ २४५ ॥

अस्याः प्रयोजककर्तृत्वाभिधानात् न करणवर्गान्तःपातः, —इत्याह

अतोऽसामान्यकरण-
वर्गात् तत्र पृथक् कृता ।

पृथक्कृता इति करणत्वस्यामुख्यत्वात् ॥

ननु यद्येवं तत्कथं विद्यावत् कर्त्रंशस्पर्शित्वात् कलाया अपि मुख्यं करणत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह

विद्यां विना हि नान्येषां
करणानां निजा स्थितिः ॥२४६॥

कलां विना न तस्याश्च
कार्तृत्वे ज्ञातृता यतः ।

कलाविद्ये ततः पुंसो
मुख्यं तत्करणं विदुः ॥२५०॥

अन्येषामिति कर्तुः कथंचिद्विभिन्नानामन्तर्बहिष्करणानाम्; एषां हि कथंचिद्भेदेऽपि स्वांशरूपविद्याद्यविभागभावनया करणत्वं भवेदिति भावः। तस्या विद्यायाश्च न निजा स्थितिरिति संबन्धः। यतः कर्तृत्वे ज्ञातृता भवेत्, नहि कर्तृत्वं विना ज्ञानक्रियायामपि कर्तृत्वं भवेदिति भावः। तत इति विद्याया अपि करणत्वस्य कलाधीनत्वात्। यदधीनं हि अन्यस्य करणत्वं तस्यापि हस्ताधीनकरणभावदात्रादिवत् करणत्वं दृष्टम् ॥ २५० ॥

ननु चक्षुरादेरिव रूपादौ क्वानयोर्विवेकेन करणत्वं दृष्टम्,—इत्याशङ्क्य प्रागुक्तं हेतुतया निर्दिशन्नाह

अत एव विहीनेऽपि
बुद्धिकर्मेन्द्रियैः क्वचित्।
अन्धे पङ्गौ रूपगति-
प्रकाशो न न भासते ॥ २५१ ॥

अत एव विद्याकलयोर्मुख्यकरणत्वात् क्वचित् काले कदाचिदित्यर्थः । अन्ध इति पङ्गाविति च बुद्धिकर्मेन्द्रियहीनत्वोपलक्षणमेतत् । न न भासते अपितु भासते एवेत्यर्थः ॥ २५१ ॥

ननु यदि अन्धादीनामपि रूपादि भायात्, तत् कृतं बुद्धिकर्मेन्द्रियैरित्याशङ्क्याह

किंतु सामान्यकरण-
बलाद्वेद्येऽपि तादृशि ।

तादृशि इति सामान्यरूपे एवेत्यर्थः ॥

तदाह

रूपसामान्य एवान्धः
प्रतिपत्तिं प्रपद्यते ॥२५२॥

अन्धादीनामपि हि अस्माकमिव मेर्वपरपार्श्ववर्तिषु पदार्थेषु सामान्यात्मना रूपादौ प्रतिभासो भवेत्; अनुल्लिखितरूपादिप्रतिभासत्वे हि एषां बाह्यमर्थं प्रति प्रवृत्तिरेव न स्यात् ॥२५२॥

एवमेतत् प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

तत एव त्वहंकारात्
　　तन्मात्रस्पर्शिनोऽधिकम् ।
कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणि-
　　पायूपस्थाङ्घ्रि जज्ञिरे ॥ २५३ ॥

ततस्त्रिस्कन्धतयोक्तादहंकारादित्यर्थः। ननु सत्त्वप्रधानेऽपि अहंकारे तन्मात्रस्पर्श उक्तः,—इति ततोऽस्य को विशेषः,—इत्याशङ्क्योक्तम् अधिकं त्विति। ज्ञानदशायां हि उपक्रान्तोऽपि तत्स्पर्श इह क्रियाप्रधानतया कार्यपर्यन्तीभूत इत्यर्थः। अनेन चास्य राजसत्वं प्रकाशितम्। तदुक्तम्

'वाणी पाणी भगः पायुः पादौ चेति रजोद्भवाः।
कर्मान्वयाद्रजोभूयान् गर्वो वैकारिकोऽत्र यः॥'

इति। वक्ष्यति च

'उक्त इन्द्रियवर्गोऽयमहंकारात् तु राजसात्।' (९। २७१)

इति ॥ २५३ ॥

अत्र च प्राग्वदेवाहंकारानुवेधात् आहंकारिकत्वं स्फुटयति

वच्म्याददे त्यजाम्याशु
　　विसृजामि व्रजामि च ।

इति याहंक्रिया कार्य-
क्षमा कर्मेन्द्रियं तु तत् ॥२५४॥

विसृजामीति विसर्गस्यानन्दफलत्वात् । ननु बुद्धीन्द्रियेष्वपि अहन्तानुवेधोऽस्ति,—इति कस्तेभ्य एषां विशेषः,—इत्याशङ्क्योक्तं कार्यक्षमेति । एषां चाहंक्रियाकार्यत्वेऽपि सामानाधिकरण्यनिर्देशेऽयमाशयो—यदधिष्ठानमात्रं नेन्द्रियमिति ॥२५४॥

अत आह

तेन च्छिन्नकरस्यास्ति
हस्तः कर्मेन्द्रियात्मकः ।

तेनेति कार्यक्षमाहंक्रियामयत्वेन हेतुनेत्यर्थः । अहंक्रिया च सर्वशरीराधिष्ठानेति तान्यपि तथेति सिद्धम् । यद्वक्ष्यति

तस्मात् कर्मेन्द्रियाण्याहुस्त्वग्वद्व्याप्तृणि मुख्यतः ।
तत्स्थाने वृत्तिमन्तीति.......................॥' (९।२६०)

इति । 'कर्मेन्द्रियात्मको हस्त' इति प्रत्यक्षाधिष्ठानातिरिक्तवृत्तिः कर्त्रंशतयाधिष्ठातृरूपः ॥

ननु यद्येवं तत्कथं पञ्चाङ्गुलावेव पाणीन्द्रियतया व्यवहारः,—इत्याशङ्क्याह

तस्य प्रधानाधिष्ठानं
परं पञ्चाङ्गुलिः करः ॥ २५५ ॥

प्रधानेत्यनेन अप्रधानमपि अधिष्ठानान्तरमस्यास्तीत्यावेदितम्; अत एव छिन्नकरादेर्मुखादिनापि आदानं स्यात् ॥२५५॥

ननु तिर्यगादीनां मुखेनापि आदानं संभवेत्, किन्तु न तत् पाणीन्द्रियकरणकम्; आत्मनो हि भोगायतनं शरीरं तैस्तैः स्वावयवैरेव तत्तत्कर्मफलोपभोगं संपादयतीत्याशङ्क्याह

मुखेनापि यदादानं
तत्र यत् करणं स्थितम् ।
स पाणिरेव करणं
विना किं संभवेत् क्रिया ॥२५६॥

तत्रेति आदानक्रियायां स्थितमिति न तूक्तं मुखादि; अत्र हि तृतीयाश्रुत्या प्रकृत्यर्थनिवेशि करणत्वं वाच्यम् । प्रकृत्यर्थश्च मुखं, न च तस्य करणता युज्यते भौतिकतया कर्त्रंशस्पर्शशून्यत्वात्; न च कर्तुरत्यन्ताविभेदि करणं भवति,—इति समन-

न्तरमेवोपपादितम्; तेन तल्लक्षितं तदधिष्ठानमेव कर्त्रंशस्पर्शि किंचिदभ्युपेयं, यत्र तृतीयार्थः करणत्वं पर्यवस्येत्, तच्च पाणीन्द्रियमित्युक्तम् 'स पाणिरेव' इति । ततश्च अधिष्ठानमात्रपाण्याद्यभिप्रायम्

'ईषद्विहारादानादि दृष्टं लूनाङ्घ्रिपाणिषु' ।

(न्या० मं ८ आ०)

इत्यादि प्रलपितमेव परैः। ननु दृष्टं मुखादि क्लृप्तम्, अदृष्टं तु करणं कल्प्यम् ।

'क्लृप्तकल्प्यविरोधे च क्लृप्तः क्लृप्तपरिग्रहः ।'

इति न्यायेन क्लृप्तपरिग्रह एवात्र न्याय्यः,—इति किमेतदुक्तमित्याशङ्क्योक्तं 'करणं विना किं संभवेत् क्रिया' इति । मुखादि हि अवयवतया क्लृप्तं न करणतया, नहि अस्य तथाभावो युज्यते इत्युक्तम् । अतश्चान्यदेव करणतया कल्प्यं—यदकरणिका क्रिया न संभवेत्—इति ॥२५६॥

एवं हि बुद्धीन्द्रियकल्पनमपि अफलमेव भवेदित्याह

तथाभावे तु बुद्ध्यक्षै-
रपि किं स्यात्प्रयोजनम् ।

तु-शब्दो हेतौ ॥

ननु बुद्धिः करणापेक्षा,—इत्यादानाद्यपि करणापेक्षमिति किमिदं चाशेन पञ्चाशदिव साध्यते,—इत्याशङ्क्याह

दर्शनं करणापेक्षं
　　क्रियात्वादिति चोच्यते ॥ २५७ ॥
परैर्गमौ तु करणं
　　नेष्यते चेति विस्मयः ।

परैरिति नैयायिकादिभिः । यदाहुः

'गन्धाद्युपलब्धिक्रिया करणपूर्विका क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् ।'

इति । गमाविति पादेन्द्रियवृत्त्यात्मिकायां गमनक्रियायामित्यर्थः । एतच्च आदानादेरपि उपलक्षणम् । विस्मय इति, एवं हि क्रियात्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं स्यात्—यदकरणपूर्विकापि गमिक्रिया भवेत्—इति । अतश्च दर्शनक्रियायामपि करणपूर्वकत्वं न सिद्ध्येत्,—इत्याश्चर्यमिदं नैयायिकस्य—यदितः संधीयमानमितस्त्रुट्यति—इति । इदं चास्य महा-

अर्थ—यदेतद्दर्शने गमनादिकमेव पञ्चधा कर्म, ज्ञानादिरेव चात्मनो नवधा विशेषगुणाः । तत्र मुख्यक्रियायामपि गमौ न करणपूर्वकत्वं, गुणात्मनो ज्ञानस्य च करणपूर्वकत्वमित्यपूर्वमभिधानमिति ॥ २५७ ॥

तदाह

गमनोत्क्षेपणादीनि
मुख्यं कर्मोपलम्भनम् ॥२५८॥
पुनर्गुणाः क्रिया त्वेषा
वैयाकरणदर्शने ।

उपलम्भनमिति दर्शनात्म ज्ञानम् । यदुक्तम्

'उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि ।'

इति,

'बुद्धिसुखदुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्नधर्माधर्मभावनात्मानो विशेषगुणाः'

इति च । ननु जानातेर्धातोरर्थः क्रियैव ज्ञानं न गुणः,—इत्याह क्रिया त्वेषेत्यादि । वैयाकरणो हि एवमाचक्षाणो न दुष्यति, यस्य क्रियावचनो धातुरिति सामयिको नियमः । नैयायिकादेः पुनर्ज्ञानस्य गुणगणमध्यपाठात् कथमेवमभिधानं संगच्छताम् ; अतश्च एतदस्य स्ववचनविरुद्धमेव—यत् गुणत्वेऽपि

ज्ञानस्य क्रियात्वात् करणपूर्वकत्वमभ्युपेयते न क्रियात्वेऽपि गमनादाविति ॥ २५८ ॥

तदेवाह

क्रिया करणपूर्वेति
व्याप्त्या करणपूर्वकम् ॥ २५६ ॥
ज्ञानं नादानमित्येतत्
स्फुटमान्ध्यविजृम्भितम् ।

आन्ध्यविजृम्भितमिति पूर्वापरापरामर्शात्मा व्यामोह इत्यर्थः ॥ २५६ ॥

ननु न वयं गमनादावकरणपूर्वकत्वमुपगच्छामः, किंतु नियतपादेन्द्रियादिकरणपूर्वकत्वं नेच्छामः— यत् लूनाङ्घ्रयोऽपि जान्वादिना गच्छन्ति, उरगाश्चोरसापीति तदाशङ्क्याह

तस्मात् कर्मेन्द्रियाण्याहु-
स्त्वग्वद्व्याप्तृणि मुख्यतः ॥२६०॥
तत्स्थाने वृत्तिमन्तीति
मतङ्गे गुरवो मम ।

पं० १० क० ख० ग० पु० अपूर्वकरणेति पाठः ।

तस्मात् यथोक्तयुक्त्या पादादेरधिष्ठानमात्रस्य पादादीन्द्रियत्वाभावात् हेतोः त्वगिन्द्रियवत् निखिलशरीरव्यापकानि कर्मेन्द्रियाणि आहंकारिकेन्द्रियवादिनः समाचख्युः; किंतु तस्मिन् पादादावधिष्ठानात्मनि स्थाने मुख्यतो वृत्तिमन्ति, येन सर्वेषां तत्रैव इन्द्रियत्वाभिमानः; वस्तुतः पुनः सकलमेवैषां शरीरमधिष्ठेयम्; अत एवैषां यत्र क्वचन कार्यदर्शनमविरुद्धम् । न चैतदस्माभिः स्वोपज्ञमित्युक्तम् 'मतङ्गे गुरवो मम' इति । मतङ्गशास्त्रव्याख्यातारः श्रीमदनिरुद्धप्रभृतय इत्यर्थः ॥२६०॥

ननु भवत्वेवं—यत् गत्यादिकाः क्रियाः पादादिकरणपूर्वकत्वं विना न सिद्ध्यन्ति,—इति; पञ्चैव कर्मेन्द्रियाणि,—इति तु कुतोऽयं नियमो यदन्यान्यपि तान्यापतन्ति, निगरणादीणां कर्मान्तराणामपि भावात् । यदाहुः

'कण्ठोऽन्ननिगरणेन स्तनकलशालिङ्गनादिना वक्षः ।
भारवहनेन चांसद्वयमिन्द्रियमुच्यते न कथम् ॥' (न्या० मं० ८ आ०)

इति । तत् कण्ठादेरपि निगरणादिक्रियान्यथा-

नुपपत्त्या कर्मेन्द्रियत्वं वाच्यम्,—इत्यपरिनिष्ठितानि कर्मेन्द्रियाणि स्युरिति, तदाह

नन्वन्यान्यपि कर्माणि
　　सन्ति भूयांसि तत्कृते ॥ २९१ ॥
करणान्यपि वाच्यानि
　　तथा चाक्षेष्वनिष्ठितिः ।

ननु किमिहानेनोक्तेन फलं, यदन्यैरेवैतत् परिहृतमित्याह

नन्वेतत् खेटपालाद्यै-
　　र्निराकारि न कर्मणाम् ॥ २९२ ॥
यत्साधनं तदक्षं स्यात्
　　किंतु कस्यापि कर्मणः ।

खेटपालाद्यैरिति श्रीमत्सद्योज्योतिःप्रभृतिभिरित्यर्थः । यदाहुः

'आनन्दादिभिरेभिस्तु कर्मभिः परिभाषितैः ।
कर्मेन्द्रियाण्यतो नैषामानन्त्यं कर्मणां वशात् ॥'

इति । एतदेव व्याचख्युरपि; न मयैतदुच्यते—यत् कर्मसाधनं तत्कर्मेन्द्रियमिति; अपि तु यान्येषा-

मानन्दादीनां कर्मणां साधनानि तानि कर्मेन्द्रिया-
णीति ॥ २६२ ॥

न ह्येतदस्माकमावर्जकं साक्षात्समाधानमित्याह

एतन्नास्मत्कृतप्रश्न-
तृष्णासंतापशान्तये ॥२६३॥
नह्यस्वच्छमितप्रायै-
र्जलैस्तृप्यन्ति बर्हिणः ।

एतदस्माकं परकृतप्रश्नतृष्णासंतापं शमयितुं नालमित्यर्थः । एवं हि पराभिमतानि कर्मान्तराणि करणान्तराणि च सन्तीत्यभ्युपगतं भवतीति ॥२६३॥

ननु यद्येवं तर्हि किमत्र प्रतिसमाधानं यद्भवादृशामावर्जकमित्याह

उच्यते श्रीमतादिष्टं
शंभुनात्र ममोत्तरम् ॥ २६४ ॥
स्वच्छसंवेदनोदार-
विकल्पप्रबलीकृतम् ।

स्वच्छेत्यादिनास्य विशेषणद्वारेण स्वसंवेदनसिद्धत्वलक्षणो हेतुः ॥२६४॥

तदाह

इह कर्मानुसंधान-
भेदादेकं विभिद्यते ॥२६५॥
तत्रानुसंधिः पञ्चात्मा
पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यतः ।

तत्रेति कर्मभेदनिमित्तानुसंधानभेदे सतीत्यर्थः । पञ्चात्मेति पञ्चप्रकारः । अत इत्यनुसंधानस्य पञ्चप्रकारत्वात् ॥ २६५ ॥

तत्रानुसंधानभेदकृतं कर्मभेदं तावदाह

त्यागायादानसंपत्त्यै
द्वयाय द्वितयं विना ॥२६६॥
स्वरूपविश्रान्तिकृते
चतुर्धा कर्म यद्बहिः ।
पायुपाण्यङ्घ्रिजननं
करणं तच्चतुर्विधम् ॥२६७॥
अन्तः प्राणाश्रयं यत्तु
कर्मात्र करणं हि वाक् ।

पं० ६ ख० ग० पु० भवादिति पाठः ।

इह खलु सर्वस्यैव हेयहानायादेयादानाय तदुभयरूपाय तदुभयरूपतापरिहारेण स्वरूपविश्रान्तये च अनुसंधिश्चतुर्धा भिद्यते,—इति तन्निमित्तं कर्मापि तथा भवेत्; यत् यस्मादेवंविधं कर्म, तत् तस्मात् बहिः क्रमेण पायुपादपाणिप्रजननसंज्ञं चतुर्विधमेव करणं भवतीति संबन्धः । यद्यपि सर्वक्रियाणां संयोगविभागवत्त्वमस्ति, तथापि विशेषतो गतिक्रियाया—ग्रामप्राप्त्यादिलक्षणैकफलोद्देशेन प्रवृत्तायां हि तस्यां तत्तद्देशत्यागपुरःसरीकारेण देशान्तरादानमेव रूपम्—इति हानादानात्मकैककर्मविषयत्वं पादेन्द्रियस्य, अत एव द्वयायेत्युक्तम् । स्वरूपविश्रान्तिश्च अत्र निर्वृत्यपरपर्यायानन्दानुभवमात्ररूपतोच्यते । तत्र हि कथंचित् त्यागोपादानपूर्वकत्वेऽपि 'इदं हेयमिदमुपादेयम्' इति क्षोभः प्रशाम्येत् । प्राणाश्रयमिति, वाचो हि प्राण एवाधिष्ठानमिति तमेवाधिकृत्य इयं वचनक्रियायां साधकतमतामियात्; त्यागादि चतुर्विधमपि कर्म लब्धसत्ताकस्य भवेत् । सिद्धमेव हि वस्तु त्यज्यते चोपादीयते

पं० 11 क० ख० पु० पादेन्द्रियस्याभिधा द्वयायेति पाठः ।

च विश्रान्तिधामतयानुमीयते च । वचनात्मकं पुनः कर्म शब्दजनन एव व्याप्रियते,—इत्यस्य पूर्वेभ्यो विशेषः । अत एव तुशब्दो व्यतिरेके । ननु प्राण एव विचित्रस्थानकरणसंयोगविभागाभ्यां विचित्रवर्णात्मकं शब्दं जनयेत्,—इति किं वागिन्द्रियेण स्यात् । यदाहुः

'वायुर्नाभेरुत्थित उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्तते मूर्धानमाहत्य परावृत्तो वक्त्रे चरन् विविधान् शब्दान् अभिव्यनक्ति ।'

इति । नैतत्; एवं हि विचित्रवर्णात्मकः शब्दः सर्वकालमुच्चरन्नेव भवेत् । नहि स कोऽपि कालक्षणोऽस्ति यत्र प्राणः तत्तद्विचित्रस्थानकरणसंयोगविभागभागी न प्रवहेत् । तस्मात् तदतिरिक्तेन वागिन्द्रियेण भाव्यम्, यदधिष्ठानात् प्राणः शब्दजन्मनि प्रभवेत्, इतरथा च नेति ॥ २६७ ॥

ननु बुद्धीन्द्रियाणामालोचनं वृत्तिरित्युक्तं, कर्मेन्द्रियाणां का वृत्तिरित्याशङ्क्याह

उक्ताः समासतश्चैषां
चित्राः कार्येषु वृत्तयः ॥२६८॥

चित्रा इति हानादानादिरूपत्वात् । समासत इति

निखिलकर्मान्तरस्वीकारात्; नहि एतदतिरिक्तं कर्मान्तरं किंचित् संभवेदिति भावः। अत एव कर्मान्तराभावात् करणान्तरमपि न प्रकल्प्यम्, एतावतैव तत्स्वीकारसिद्धेः ॥२६८॥

तदाह

तदेतद्व्यतिरिक्तं हि
न कर्म क्वापि दृश्यते।
तत्कस्यार्थे प्रकल्प्येय-
मिन्द्रियाणामनिष्ठितिः ॥२६९॥

कस्यार्थ इति किमर्थमित्यर्थः ॥ २६९ ॥

नन्वेवं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्चैवैषां नियता ह्याना-द्या वृत्तयः,–इत्युक्तम्, तदेषां पाणिना विहरणमपि पादेन चादानमपि,–इत्यन्योन्यस्य वृत्तिसांकर्यं कुत-स्त्यमित्याशङ्क्याह

एतत्कार्तव्यचक्रं त-
दसांकर्येण कुर्वते।
अज्ञाणि सहवृत्त्या तु
बुद्ध्यन्ते संकरं जडाः ॥ २७० ॥

तदेतदिति हानादानादि । असांकर्येणेति; नहि विहरणं पाणिः करोति आदानं वा पादः, किन्तु एकस्मिन्नेवाधिष्ठाने पादः पाणिश्च विहरणं चादानं च यथाक्रमं कुरुतः सर्वशरीरव्यापकत्वात् एषां, पञ्चाङ्गुलादेश्च शरीरावयवस्य मुख्याधिष्ठानत्वात् । सहवृत्त्येति एकाधिष्ठानगतत्वेनेत्यर्थः । जडा इति अधिष्ठानाधिष्ठेयविभागमजानाना इत्यर्थः । एवं हि चक्षुःश्रवसामेकस्मिन्नेव गोलके दर्शनश्रवणशक्तिसंभवात् वृत्तिसांकर्येण बुद्धीन्द्रियाणामपि अभावो भवेत् ॥ २७० ॥

एवमक्षपादादिमतं प्रक्षिप्य स्वमतमेव उपसंहरति

उक्त इन्द्रियवर्गोऽय-
महंकारात् तु राजसात् ।

अयमिति प्रक्रान्तत्वात् कर्मेन्द्रियरूपः ॥

एवमहंकारस्य सात्विकराजसतया प्रकृतिस्कन्धतामभिधाय तामसतयाप्याह

तमःप्रधानाहंकाराद्
भोक्त्रंशच्छादनात्मनः ॥ २७१ ॥

भूतादिनाम्नस्तन्मात्र-
पञ्चकं भूतकारणम् ।

'भोक्त्रंशच्छादनात्मन' इति भोग्यांशस्योद्भूततया प्राधान्यात् । अस्य च भूतादिनामत्वे भूतकारणतन्मात्रकारणत्वं निमित्तमित्युक्तं भूतकारणमिति । उक्तं च

'शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
गुणा विशिष्टास्तन्मात्रास्तन्मात्रपदयोजिताः ॥
प्रकाशकर्मकृद्वर्गवैलक्षण्यात् तमोभवाः ।
प्रकाश्यत्वाच्च भूतादिरहंकारोऽत्र तामसः ।'

इति ॥२७१॥

ननु कथमेतदुक्तं 'यद्राजसादहंकारात् कर्मेन्द्रियवर्गो जात' इति । एवं हि सांख्याः प्रतिपन्नवन्तो—यत् सात्त्विकादहंकारात् मनोबुद्धीन्द्रियवर्गः प्रवृत्तः, तामसात्तन्मात्रवर्गो, राजसात् पुनरुभयमिति । यदाहुः

'सात्त्विक एकादशकः
प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् ।
भूतादेस्तान्मात्रः
स तामसस्तैजसादुभयम् ॥' (सां० २५ का०)

इति, तदाह

मनोबुद्ध्यक्षकर्माक्ष-
वर्गस्तन्मात्रवर्गकः ॥ २७२ ॥
इत्यत्र राजसाहंकृ-
द्योगः संश्लेषको द्वये ।

अत्र द्वये इति इन्द्रियैकादशके तन्मात्रपञ्चके च। संश्लेषक इति कार्यजननौन्मुख्यात्मसंधानाधायकत्वात् । सात्त्विको ह्यहंकार इन्द्रियभावेन प्रवर्तमानो निष्क्रियत्वात् राजसं प्रवर्तकत्वेनाकाङ्क्षति, तामसोऽपि तन्मात्रभावेन प्रवर्तमान इति ॥ २७२ ॥

ननु किमनेन सैद्धान्तिकेन मतेनोपन्यस्तेन सांख्यमतेन वा, इह खलु श्रीपूर्वशास्त्रमधिकृत्य तात्त्विकस्य कार्यकारणभावस्य निरूपणां प्रक्रान्तम् । तत्र च

'तत्त्रिधा तैजसात् तस्मान्मनोऽक्षेशमजायत ।
वैकारिकात् ततोऽक्षाणि तन्मात्राणि तृतीयकात् ॥' (मा० १ । ३१)

इत्युक्तम् । एवमाशङ्कां गर्भीकृत्य तत्रैव व्याख्याभेदं तावत् दर्शयति

पं० १२ क० पु० मवेनेति पाठः ।

अन्ये त्वाहुर्मनो जातं
राजसाहंकृतेर्यतः ॥२७३॥
समस्तेन्द्रियसंचार-
चतुरं लघु वेगवत् ।
अन्ये तु सात्त्विकात् स्वान्तं
बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि तु ॥२७४॥
राजसाद्ग्राहकग्राह्य-
भागस्पर्शीनि मन्वते ।

राजसाहंकृतेरिति तैजसशब्दाभिहितायाः। बाह्येन्द्रियाणि च मनोधिष्ठितान्येव स्वविषयेषु प्रवर्तितुमुत्सहन्ते इत्युक्तं 'लघु' कृत्वा 'समस्तेन्द्रियसंचारचतुरम्' इति। अतएव सकलबाह्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वात् इहाक्षेशमित्युक्तम् । यदभिप्रायेणैवान्यैः

'युगपज्ज्ञानानुपपत्तिर्मनसो लिङ्गम् ।'(न्या० सू० १।१।१६)

इत्युक्तम् । ननु

'सुगन्धिं शीतलां दीर्घामश्नतः शुष्कशष्कुलीम् ।
कपिलब्राह्मणः सन्ति युगपत्पञ्चबुद्धयः ॥'

इत्यादिभङ्ग्या युगपज्ज्ञानोत्पादोऽपि दृश्यते,—इत्याशङ्क्योक्तं वेगवदिति, आशु संचारीत्यर्थः । तेनोत्प-

लदलशतसूचीव्यतिभेदन्यायेनात्र स्थितोऽपि क्रमो न विभाव्यते,—इति भावः । एवं चास्य क्रियावत्त्वाद्रजोगुणान्वयः,—इति युक्तमुक्तं' राजसाहंकृतेर्मनो जातम्' इति । एवं पारिशेष्याद्वैकारिकशब्दाभिधेयात् सात्त्विकादहंकारात् बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि,—इति सिद्धम् । सात्त्विकादिति तैजसशब्दाभिहितात्, तेजसो हि प्रकाशरूपत्वात् तथात्वम्,—इत्येवमुक्तम् । राजसादिति वैकारिकशब्दाभिहितात्, विशिष्टक्रियाप्राधान्याच्च अस्यैवमभिधानम् । अतएव तत्संश्लेषवत्त्वात् 'ग्राहकग्राह्यभागस्पर्शीनि' इत्युक्तम् ॥२७४॥

सैद्धान्तिकास्तु नैतदनुमन्यन्ते,—इत्याह

खेटपालास्तु मन्यन्ते
कर्मेन्द्रियगणाः स्फुटम् ॥२७५॥
राजसाहंकृतेर्जातो
रजसः कर्मता यतः ।

राजसाहंकृतेरिति न पुनः सात्त्विकाहंकृतेः, कारणानुविधायित्वं हि नाम तत्कार्यत्वे नियामकम् । बुद्धी-

न्द्रियवर्गश्च प्रकाशकः कर्मेन्द्रियवर्गश्च कर्मकृत्,— इति तथानुरूपादेवाहंकारात् अनयोरुद्भवो न्याय्यः । यदुक्तम्

'समनोबुद्धिदेवानां गणो यस्मात् प्रकाशकः ।
तस्मात् स सात्त्विकाज्जातः स्वानुरूपादहंकृतः ॥'

इति ।

'राजसस्तैजसाद्वर्गः कर्माक्षाणां तु कर्मकृत् ।
जातः कार्यस्य येनेह कारणानुविधायिता ॥'

इति च । अन्यथा पुनरेषां संभवे क्लृप्ते सर्वविकारेषु कारणाव्यवस्था प्रसज्येत । एवं हि तन्मात्रवर्गस्यापि तस्मादेव कस्मान्न संभवो भवेत् तामसाद्वाहंकारात् वर्गद्वयस्यापीति । यदाहुः

'विनिवारयितुं शक्या नाव्यवस्था विकारगा ।
सात्त्विकात् संभवे क्लृप्ते सात्त्वराजसवर्गयोः ॥'

इति ॥ २७५ ॥

ननु आस्तामेतत् न वयमत्र विप्रतिपद्यामहे, 'चित्रो हि कार्यकारणभावः' इत्युपपादितम् । श्रीपूर्वशास्त्रे पुनः किं न्याय्यमिति चिन्तनीयम्, तदधिकारेणैव हि तात्त्विकः कार्यकारणभावो निरूपयितुमुपक्रान्तः । अत आह

श्रीपूर्वशास्त्रे तु मनो
　　राजसात् सात्त्विकात्पुनः ॥२७६॥
इन्द्रियाणि समस्तानि
　　युक्तं चैतद्विभाति नः ।

श्रीपूर्वशास्त्रे पुनरेतदेव युक्तमस्माकं विभाति—यन्मनो राजसादहंकाराज्जातं बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि तु सात्त्विकादिति। चोऽवधारणे भिन्नक्रमः ॥ २७६ ॥

युक्तत्वमेवात्रोपदर्शयति

तथाहि बाह्यवृत्तीना-
　　मक्षाणां वृत्तिभासने ॥ २७७ ॥
आलोचने शक्तिरन्त-
　　र्योजने मनसः पुनः ।

बाह्यवृत्तीनामक्षाणामिति, बाह्यानां चक्षुरादीनां दशानामिन्द्रियाणामित्यर्थः । एषां चाविकल्पनिजवृत्तिभासनात्मन्यालोचनमात्र एव सामर्थ्यमित्युक्तं 'वृत्तिभासने आलोचने शक्तिः'—इति। वस्त्विति पाठे तु तदधिगमात्मनीत्यर्थः। इयांस्तु विशेषः—यत् बुद्धीन्द्रियेष्वालोचनानुपाती वचनादिरूपः क्रियांशः परि-

स्फुरति स सर्व एव बुद्ध्यादिप्रमातृविश्रान्तिसतत्त्वो भेदाभेदमयसंबन्धमूलोऽन्तर्योजनात्मा मनसो व्यापारः, क्रिया हि बहिर्बहूनां क्रमिकाणां क्षणानामन्तःप्रमातृमयतयैकता नाम, न चाविकल्पदशायामेवंभावो भवेत्, एकैकस्मिन्नाभासक्षणेऽनुभवस्य वृत्तेः। तेन 'वच्म्यहम्' इत्यादौ संभवतः प्रमातुः प्रथमविकल्पतया वचनादिविषयस्य शब्दादेः कर्त्रंशस्पर्शावरोहेण कार्यांशस्पर्शोद्रेकादीषत्परिस्फुरणं नाम कर्मेन्द्रियाणां मुख्या वृत्तिः, येनास्य मूकादेवलक्षण्यं स्यात्; वचनादिक्रिया तु वैकल्पिकतया मायाप्रमातुः मानस एव व्यापारः ॥ २७७ ॥

नन्वत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

उक्तं च गुरुणा कुर्या-
न्मनोऽनुव्यवसायि सत् ॥ २७८ ॥
तद्बुद्ध्यालम्बना मातृ-
व्यापारात्मक्रिया इति ।

गुरुणेति श्रीप्रत्यभिज्ञाकृता । यदुक्तं तत्र

'तद्बुद्ध्यालम्बना एता मनोऽनुव्यवसायि सत्।
करोति मातृव्यापारमयीः कर्मादिकल्पनाः ॥' (ई० प्र० २।२।३)

इति । मन एव हि कल्पनानन्तरं चक्षुरादिव्यवसितमपि अर्थमनुव्यवस्यन्निश्चयदशामधिशाययत् तदेकानेकरूपं द्वयमवलम्बमाना एताः क्रियादिकल्पनाः कुर्यात्, एतावत्येव च मायाप्रमातुः प्रमातृत्वमित्युक्तं 'मातृव्यापारात्म' इति ।

'निर्विकल्पदशायां हि सोऽयमैश्वरो भावः पशोरपि ।'

इत्यादिनीत्या तत्तदर्थजातमभेदेनैव परिस्फुरेत्,—इति कथं भेदाभेदमयी लोकयात्रा निर्वहेत् ॥२७८॥

तन्मात्राणि पुनरत्र भूतादेस्तामसादेवाहंकारादित्याह

तान्मात्रस्तु गणो ध्वान्त-
प्रधानाया अहंकृतेः ॥२७६॥

ननु बुद्धिकर्मेन्द्रियवर्गद्वयवत् तान्मात्रोऽपि वर्गः सात्त्विकादेवाहंकारात् कथं नोदियात् ? इत्याशङ्क्याह

अत्राविवादः सर्वस्य
ग्राह्योपक्रम एव हि ।

नहि अत्र कश्चिद्विप्रतिपद्यते—यत् वरणात्मनो

ग्राह्यस्यायमुपक्रम इति । अतएवायं प्रकाश्यो न तु प्रकाशकः तदस्य सात्त्विकादहंकारात् कथमुत्पत्तिः स्यात् । तदुक्तम्

'मात्रावर्गोऽप्यहंकाराद्गुणद्वयविलक्षणः ।
प्रकाश्यस्तामसस्तस्माज्जातो भूतादिसंज्ञितात् ॥'

इति ॥२७६॥

तन्मात्रवर्गमेव विभज्य दर्शयति

पृथिव्यां सौरभान्यादि-
विचित्रे गन्धमण्डले ॥२८०॥
यत्सामान्यं हि गन्धत्वं
गन्धतन्मात्रनाम तत् ।

अन्यत् असौरभम् । आदिशब्दः प्रकारे । तेन तीव्रमन्दादेस्तत्प्रयुक्ततया घृतक्षतजादिसंबन्धिनश्च गन्धस्य ग्रहणम् । तदुक्तं भूपरीक्षायाम्

'घृतक्षतजपक्वान्नमदिरागन्धसंयुता ।'

इति । विचित्र इति विशेषात्मनीत्यर्थः । सामान्यमित्यविशेषः । अविशेषनिष्ठैरेव हि विशेषैर्भा-

व्यमिति भावः । अत एव चानुद्भिन्नविशेषतया स गन्धादिरेव केवलस्तन्मात्र इत्युक्तम् ॥२८०॥

तच्च सामान्यरूपत्वादेव अशेषविशेषान्वयात् व्यापीत्याह

व्यापकं तत एवोक्तं
सहेतुत्वात्तु न ध्रुवम् ॥ २८१ ॥
स्वकारणे तिरोभूति-
र्ध्वंसो यत्तेन नाध्रुवम् ।

न चैतद्देशानवच्छिन्नत्वात् कालेनापि अनवच्छिन्नमित्युक्तं 'सहेतुत्वात्तु न ध्रुवम्' इति । कृतकं हि न जातु नित्यं भवेत्, —इति भावः । एवमप्यन्ते विनाशदर्शनाभावात् नैतद्विनश्वरमित्युक्तं 'नाध्रुवम्' इति । यस्मादस्मन्मते स्वस्मिन्नेव कारणे प्रलीनत्वं नाम नाशो, यदन्तर्विपरिवर्तिन एवार्थस्य बहिरवभासो नाम कार्यत्वं, पुनस्तत्रैव विश्रान्तिर्नाश इति । तेन नैतत् कूटस्थनित्यम्, अपि तु परिणामिनित्यम्, —इति सिद्धम् ॥ २८१ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

एवं रसादिशब्दान्त-
तन्मात्रेष्वपि योजना ॥ २८२ ॥

ननु किमेभिः परोक्षैरविशेषैः, विशेषा एव प्रत्यक्षा अभ्युपगम्यन्तां, यद्वशादियं सकलैव लोकयात्रा सिध्येत् ? इत्याशङ्क्याह

विशेषाणां यतोऽवश्यं
दशा प्रागविशेषिणी ।

अवश्यमिति, कार्यापेक्षया हि कारणेन भाव्यमिति भावः ।

एषामेव प्रकृतिरूपतां निरूपयति

क्षुभितं शब्दतन्मात्रं
चित्राकाराः श्रुतीर्दधत् ॥ २८३ ॥
नभः शब्दोऽवकाशात्मा
वाच्याध्याससहो यतः ।
तदेतत्स्पर्शतन्मात्र-
योगात् प्रक्षोभमागतम् ॥२८४॥
वायुतामेति तेनात्र
शब्दस्पर्शोभयात्मता ।

क्षुभितमिति कार्यजननोन्मुखमित्यर्थः । चित्राकारा विशेषरूपाः श्रुतीर्दधत्,—इत्यनेनास्य शब्दैकगुणत्वमुक्तम् । ननु शब्द एव कथं नभो भवेदित्याशङ्क्योक्तं 'शब्द' इत्यादि । यतः शब्दोऽवकाशात्मा अवकाशात्मत्वात् नभसोऽनुगुणं कारणमित्यर्थः । अवकाशात्मत्वेऽपि अस्य हेतुः 'वाच्याध्याससह' इति । तेन यथा शब्दः स्वात्मनि वाच्यस्य अध्याससहत्वादवकाशतां ददाति तथा तत्कार्यं आकाशोऽपि सर्वस्येति । तदिति शब्दतन्मात्रम् । तेनेति शब्दस्पर्शतन्मात्रकारणत्वेन हेतुना 'शब्दस्पर्शोभयात्मता' इति शब्दस्पर्शोभयगुणत्वम् इत्यर्थः ॥२८४॥

नन्वन्यैराकाशैकगुणः शब्दः,—इत्युक्तम् । यदाहुः

'तत्राकाशस्य गुणाः शब्दसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः ।'

इति, तत्कथमिह वायोरपि तद्गुणत्वमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह

अन्ये त्वाहुर्ध्वनिः खैक-
गुणस्तदपि युज्यते ॥२८५॥

यतो वायुर्निजं रूपं
लभते न विनाम्बरात् ।
उत्तरोत्तरभूतेषु
पूर्वपूर्वस्थितिर्यतः ॥ २८६ ॥

तत एव मरुद्व्योम्नो-
रवियोगो मिथः स्मृतः ।

तदिति शब्दस्याकाशगुणत्वं, यतो वायुरम्बरं विना निजं रूपमेव न लभते, तत्सहचरितस्वभाव एवेत्यर्थः । यदुत्तरोत्तरस्मिन् वाय्वादौ भूते पूर्वपूर्वस्याकाशादेः स्थितिरित्याकाशस्य वायोश्च परस्परमवियोगः स्मृत इति । तदुक्तम्

'अत एव स्पर्श एव वायुः तथा चोत्तरोत्तरस्य
पूर्वं पूर्वं भूत कारणमाहुः ।'

इति । अतश्च तत्सहचरितस्याकाशस्यैवायं मुख्यतया गुणः, वायोस्तु तत्साहचर्यादुपचरित इति ॥ २८६ ॥

'शब्दस्पर्शौ तु रूपेण
समं प्रक्षोभमागतौ ॥ २८७ ॥

तेजस्तत्त्वं त्रिभिर्धर्मैः
　　प्राहुः पूर्ववदेव तत् ।
तैस्त्रिभिः सरसैरापः
　　सगन्धैर्भूरिति क्रमः ॥ २८८ ॥

त्रिभिर्धर्मैरित्युपलक्षितम् । पूर्ववदिति, उत्तरोत्तरस्मिन् भूते पूर्वस्य पूर्वस्यावस्थानात् यथा वायावुपचरितः शब्दो गुणः, तथा तेजस्यपि शब्दस्पर्शौ उपचरितौ रूपं तु मुख्य इत्यर्थः । सगन्धैरिति, अर्थात् तैश्चतुर्भिः । तदुक्तम्

'क्षुभिताच्छब्दतन्मात्रात् तदभ्यासावकाशदात् ।
आकाशं जातमेकेन गुणेनैवोपलक्षितम् ॥
शब्दस्पर्शगुणाभ्यां तु क्षुभिताभ्यां समीरणः ।
गुणौ द्वावत एवास्य दृश्येते वीरवन्दिते ॥
शब्दस्पर्शालोकगुणैः क्षुभितैरनलोद्भवः ॥
त्रिगुणत्वमतस्तस्य प्रशंसन्ति त्रयीविदः ।
शब्दस्पर्शरूपरसैः क्षुभितैर्वारिसंभवः ॥
चतस्रः शक्तयस्तेन वारिणो वरवर्णिनि ।
शब्दादिभिः पञ्चभिश्च क्षुभितैर्भूसमुद्भवः ॥
तेन सर्वगुणा भूमिः सर्वदैव विभाव्यते ॥'

इति । २८८ ॥

ननु गन्धादिगुणग्राम एव प्रत्यक्षत उपलभ्यते न तु तदतिरिक्तवृत्ति किंचिद्धरादि, तथात्वे वा गुणगुणिनोः किंचिज्ज्ञातेयमभ्युपगन्तव्यामित्याशङ्क्याह

तत्र प्रत्यक्षतः सिद्धो
धरादिर्गुणसंचयः।

गुणसंचय इति गन्धादिगुणव्राताभिन्नत्वात् तद्रूप इत्यर्थः। तदुक्तम्

'इत्थं यथोक्तगन्धादिव्राताभिन्ना धरादयः।
प्रत्यक्षसिद्धा लोकस्य........................॥'

इति। नहि धरादीनां तदतिरेकेणोपलम्भ एव भवेदिति भावः॥

तदाह

नहि गन्धादिधर्मौघ-
व्यतिरिक्ता विभाति भूः ॥२८६॥

गन्धादीनामन्यतमस्य ग्रहे हि धरादिबुद्धिर्जायते नान्यथा,—इति गन्धादिभ्यो धरादीनामव्यतिरिक्तत्वं

पं० ६ क० ख० पु० गुणवता भिन्नेति पाठः।
पं० ८ क० ख० पु० व्राताच्छिन्नेति पाठः।

यस्मिन्नगृहीते हि यत् गृह्यते तत्ततोऽन्यत् जलादिव भूः । तदुक्तम्

'नागृहीतैस्तु गन्धाद्यैर्जातुचिज्जायते मतिः ।
धरित्र्या हि जलादीनामग्रहेऽपि प्रजायते ॥
गन्धादिभ्यस्ततो नान्या जलादिभ्यः पृथक्च भूः ।'

इति ॥२८९॥

ननु गन्धादय एव चेद्धरा तद्धराया एकरूपत्वात् नैषां क्रमेणोपलम्भो भवेदित्याशङ्क्याह

यथा गुणगुणिद्वैत-
वादिनामेकमप्यदः ।
चित्रं रूपं पटे भाति
क्रमाद्धर्मास्तथा भुवि ॥ २९० ॥

इह खलु काणादादिषु गुणगुणिनोर्भेदेऽपि यथैकमपि शुक्लहरितनीलादिमयतया चित्रमिदं रूपं रूपाख्यो गुणो यथायथमुद्दिश्यमाने गुणिनि पटे क्रमेणोपलभ्यते तथा धरादेरेकत्वादेकरूपा अपि गन्धादयो धर्मा धरादावस्मदादिभिः क्रमेणोपलभ्यन्ते,—इति न कश्चिद्दोषः । तदुक्तम्

'चित्रस्वभावकाः प्रोक्ता गुणाभिन्ना धरादयः ।
क्रमसंख्या यथा चित्रं पटे रूपं तु वेष्टिते ॥'

इति ॥ २६० ॥

ननु विषममेतत्, विस्तृतपटादौ विचित्रस्यापि रूपस्य युगपदुपलम्भादित्याशङ्क्याह

यथा च विस्तृते वस्त्रे
युगपद्भाति चित्रता ।
तथैव योगिनां धर्म-
सामस्त्येनावभाति भूः ॥ २६१ ॥

धर्मसामस्त्येनेति, धर्मादीनां हि गन्धादीनां सामस्त्येन सहभावेन यौगपद्येनेति यावत् । पटस्य युगपत् चित्ररूपावभासे विस्तृतत्वं निमित्तम् इह तु धर्मसामस्त्यावभासे धरादिसिद्धानां योगिनां योगजधर्मातिशयात् पटुकरणत्वमिति ॥ २६१ ॥

एवं योगिनां पटुकरणत्वम् अयोगिनां तदभावः,—इत्युपायभेदादेव धरादौ गन्धादीनां[1] क्रमेणोपलम्भः,—इति । नेदं चोद्यं—यत् धरादीनामेकरूपत्वात् गन्धादीनां कथं क्रमेणोपलम्भः,—इति तदाह

पं० १ क० ख० पु० भिन्नाः परादय इति पाठः ।

गन्धादिशब्दपर्यन्त-
चित्ररूपा धरा ततः ।
उपायभेदाद्भात्येषा
क्रमाक्रमविभागतः ॥ २९२ ॥

ननु यदि धरादेर्गन्धादेश्च रूपे न कश्चिद्भेदः संभवति तत् कथं

'उपायभेदे तद्भाति यदि बुद्धिभिदा कुतः ।'

इत्यादिनीत्या 'गन्धवती धरा' इति विशेषण-विशेष्यतया बुद्धिभेदो भवेत् ? इत्याशङ्क्याह

तत एव क्रमव्यक्ति-
कृतो धीभेद उच्यते ।
षष्ठीप्रयोगो धीभेदा-
द्भेद्यभेदकता तथा ॥ २९३ ॥

तत इति, यत उपायभेदेन क्रमाक्रमावभासः । षष्ठीप्रयोग इति, धराया गन्ध इति । भेद्यभेदकतेति विशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः । तद्यथा गन्धवती धरेत्यादि । तदुक्तम्

पं० ११ क० ख० पु० कृते इति पाठः ।

'विशेषणविशेष्यत्वव्यपदेशस्य धीमिदाम् ।
क्रमव्यङ्ग्यत्वतो हेतोर्गोचरत्वं व्रजन्त्यमी ॥'

इति ॥ २६३ ॥

प्रकृतमेवोपसंहरति

तेन धर्मातिरिक्तोऽत्र
धर्मी नाम न कश्चन ।

तेनेति क्रमग्रहणस्य अन्यथासिद्धित्वेन हेतुना ।

तदेवं गन्धादिधर्मौघाव्यतिरिक्ता धरादयः,—इत्युक्तं, ते च के कुत्र कियन्तः कीदृशाः पुनः ? इत्याशङ्क्याह

तत्रानेकप्रकाराः स्यु-
र्गन्धरूपरसाः क्षितौ ॥ २६४ ॥
संस्पर्शः पाकजोऽनुष्णा-
शीतः शब्दो विचित्रकः ।
शौक्ल्यं माधुर्यशीतत्वे
चित्राः शब्दाश्च वारिणि ॥२६५॥
शुक्लभास्वरतोष्णत्वं
चित्राः शब्दाश्च पावके ।

अपाकजश्चाशीतोष्णो
ध्वनिश्चित्रश्च मारुते ॥ २९६॥
वर्णात्मको ध्वनिः शब्द-
प्रतिबिम्बान्यथाम्बरे ।

अनेकप्रकारा इति, तत्र गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च, रूपमनेकप्रकारं शुक्लपीतादि, रसः षड्विधो मधुरादिः। पाकज इति, देशकालादिद्रव्यान्तरसंयोगप्रभवत्वात् । तदुक्तम्

'स्पर्शोऽस्या अनुष्णाशीतत्वे सति पाकजः ।'

इति । विचित्रक इति, खटखटादिरूपत्वात् । शौक्ल्यादित्रयं रूपरसस्पर्शविषयम् । यदुक्तम्

'शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः ।'

इति । चित्रा इति, छलछलादिरूपत्वात् ।एवमुत्तरत्रापि धमधमचटचटादिरूपतया वैचित्र्यं ज्ञेयम् । शुक्लभास्वरतेति रूपे । तदुक्तम्

'तत्र शुक्लं भास्वरं च रूपमुष्ण एव स्पर्शः ।'

इति । अपाकज इति । तदुक्तम्

'स्पर्शोऽस्यानुष्णाशीतत्वे सति अपाकजः'

इति । वर्णात्मक इति, वाचकशब्दमय इत्यर्थः । प्रतिबिम्बानीति, तदुक्तम्

'प्रतिशब्दकसंघातो नभस्येवोदितो बुधैः।'

इति।

नन्वन्यैरस्पर्शवदाकाशैकगुणत्वं शब्दस्य निरणायि। यदाहुः

'शब्दः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वाद्यावद्द्रव्यभावित्वात्, आश्रयात् अन्यत्रोपलब्धेश्च न स्पर्शवद्विशेषगुणः।'

इति। तत्कथमिह स्पर्शवतां क्षित्यादीनामपि गुणः शब्दः,—इत्युच्यते? इत्याशङ्क्याह

यत्तु न स्पर्शवद्धर्मः
शब्द इत्यादि भण्यते ॥ २६७ ॥
काणादैस्तत्स्वप्रतीति-
विरुद्धं केन गृह्यताम्।

स्वप्रतीतिविरुद्धमिति, अनुभवबाधितमित्यर्थः ॥ २६७ ॥

एतदेवोपपादयति

पटहे ध्वनिरित्येव
भात्यबाधितमेव यत् ॥ २६८॥

अतश्च आश्रयादन्यत्रास्य नोपलम्भः,—इति भावः ॥

ननु पटहे ध्वनिरिति पटहहेतुत्वादन्यथा सिद्धोऽयमवभासः,—इत्याशङ्क्याह

न च हेतुत्वमात्रेण
तद्देशत्ववेदनात् ।

नहि अत्र पटहे सति ध्वनिरित्येतावतीयं प्रतिपत्तिरस्ति, अपि तु पटहदेशोऽयं ध्वनिरिति; अतश्च असिद्धोऽयं हेतुरिति भावः ।

ननु कथं निष्क्रियतया पटहदेशमप्राप्तवतः श्रोत्रस्य तद्देशस्थशब्दोपलम्भनिमित्तत्वं भवेदित्याशङ्क्याह

श्रोत्रं चास्मन्मतेऽहंकृ-
त्कारणं तत्र तत्र तत् ॥ २९९ ॥
वृत्तिभागीति तद्देशं
शब्दं गृह्णात्यलं तथा ।

तदित्यहंकृत्कारणत्वाद्धेतोः, अहंकृतोऽपि रजोरूपत्वात् क्रियावत्त्वम्,—इति तत्कार्यं श्रोत्रमपि

क्रियावदित्युक्तं तत्र तत्र वृत्तिभागीति। तत्र तत्र विषयदेशे व्यापारभाक् क्रियावदित्यर्थः। अतश्च श्रोत्रं पटहदेशमपि शब्दं तथा तत्स्थेनैवालं पर्याप्तेन रूपेण गृह्णीयात्। इह खलु काणादा एवमूचुः, यत्—

'वीचीसन्तानक्रमेण कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं श्रोत्रतया संमतं नभोदेशं संप्राप्य संयोगविभागप्रभवप्रथमशब्दप्रसूतः शब्दः स्वविषयं ज्ञानं जनयेत्।'

इति ॥२९९॥

एतदेव प्रतिक्षेप्तुमनुवदति

यस्त्वाह श्रोत्रमाकाशं
कर्णसंयोगभेदितम् ॥ ३०० ॥
शब्दजः शब्द आगत्य
शब्दबुद्धिं प्रसूयते।
तस्य मन्देऽपि मुरज-
ध्वनावाकर्णके सति ॥ ३०१ ॥
अमुत्र श्रुतिरेषेति
दूरे संवेदनं कथम्।

अतश्च 'आश्रयादन्यत्रास्योपलम्भः' इति नायमसिद्धो हेतुरित्याशयः। तस्यैवमभिधातुः काणादस्य,

मन्द इत्यन्त्यप्रायत्वात्, अपिना अस्यानाकर्णनयाग्यत्वं सूचितम्। अमुत्रेति मुरजदेशे, यदि नाम हि श्रोत्रतया संमतं नभोदेशं प्राप्तः सन् अन्त्यप्रायः शब्दजः शब्दः प्रतीयेत तदिह श्रोत्रे शब्दः,—इति प्रतिपत्तिः स्यात्, न तु दूरतया मुरजदेशादाविति । ततश्च श्रवणाकाशसमवेतशब्दोपलम्भपक्षः स्वानुभवेनैव प्रतिक्षिप्तः,—इति भावः ॥ ३०१॥

अत्रैव हेतुमाह

नहि शब्दजशब्दस्य
दूरादूररवोदितेः ॥ ३०२ ॥
श्रोत्राकाशगतस्यास्ति
दूरादूरस्वभावता ।

नहि दूराददूराद्वा शब्दादुदितस्य शब्दस्य श्रोत्राकाशदेशसमवायाविशेषात् कारणवैदूर्यावैदूर्याभ्यां स्वात्मनि कश्चिदतिशयः ॥३०२॥

ननु मा भूत् श्रोत्रवृत्तितया शब्दजः शब्दो दूर-

पं० ४ क० ख० पु० शब्दसहजः शब्द इति पाठः ।
० १४ क० ख० पु० कारकवैदूर्येति पाठः ।

प्रतीतिविषयः, प्रथम एव तु श्रोत्रपर्यन्तप्रसरणशीलो दूरदेशस्थतया तथा स्यादित्याशङ्क्याह

न चासौ प्रथमः शब्द-
स्तावद्व्यापीति युज्यते ॥ ३०३ ॥
तत्रस्थैः सह तीव्रात्मा
श्रूयमाणस्त्वनेन तु ।
कथं श्रूयेत मन्दःस-
न्नहि धर्मान्तराश्रयः ॥ ३०४ ॥

प्रथमः शब्द इति, दूरदेशस्थमुरजाद्युद्भूतः । एवं हि प्रथमोऽयं मुरजादिशब्दस्तद्देशसंनिकृष्टैः श्रोतृभिः तीव्रतया श्रूयमाणः कथमनेन दूरदेशस्थेन श्रोत्रा मन्दतया श्रूयते; नहि स तीव्र एव शब्दो मन्दत्वाख्यस्य धर्मान्तरस्यापि आश्रयः स्यात्, एकस्य विरुद्धधर्मायोगात्; अतश्च स्वाश्रयमुरजादावेवास्योपलब्धिः,—इत्यसिद्ध एवायं हेतुः ॥३०४॥

ननु काणादैः शब्दस्य स्पर्शवद्धर्मतामपाकर्तु हेतुत्रयमुपन्यस्तं, तत् कथमेतदेकेनैव हेतुना पराकृ-

तेन पराकृतं स्यात्, अन्यस्य हेतुद्वयस्याविकलस्यैव भावात् ? इत्याशङ्क्याह

एतच्चान्यैरपाकारि
बहुधेति वृथा पुनः ।
नायस्तं पतिताघात-
दाने को हि न पण्डितः ॥३०५॥

अन्यैरिति ज्योत्स्नाकारादिभिः । ते हि एवमाहुः—यत् परैः संयोगस्य स्पर्शवद्गुणत्वेऽपि अकारणगुणपूर्वकतैव प्रत्यपादि, अन्यथा हि कार्यद्रव्येषु संयोगज एव संयोगः स्यात्, कारणसंयोगपूर्वकत्वादेव कार्यसंयोगस्य; ततश्चान्यतरोभयकर्मजः संयोगः स्थाणुश्येनयोः श्येनो वा न स्यात्, नच संयोगो यावद्द्रव्यं भवति, सत्येव द्रव्ये विभागोत्पत्तौ तन्निवृत्तेः। अतश्च द्वयोरपि हेत्वोः संयोगेनानैकान्तिकत्वम्, प्रत्युत संयोगमेव दृष्टान्तीकृत्य अकारणगुणपूर्वकत्वायावद्द्रव्यभावित्वाभ्यां स्पर्शवद्गुणत्वसाधने साधनविपर्ययसाधनाद्विरुद्धं, पिठरपाकपक्षे च घटपाकजरूपादिभिः स्फुटतरमनैकान्तिकत्वम् अकारणगुणपूर्व-

---

पं० १ क० ख० पु० अविकलस्यैवेति पाठः ।

क्त्वं च परं प्रत्यसिद्धं च शब्दगुणादेवोपादानात्, शब्दगुणस्य कार्यस्योत्पादोपगमात् अयावद्द्रव्यभावित्वमपि तथा यावद्द्रव्यमेव शङ्खादौ शब्दस्य भावात् कथं न श्रूयते,—इति चेत् अनभिव्यक्तत्वादिति ब्रूमः । यदनभिव्यक्तशब्दकादभिव्यक्तशब्दः परिणामोऽन्य एवेति । तस्मात् स्पर्शास्पर्शवतोरुभयोरपि धर्मः शब्द इति । वृथेति, तत एवावधार्यमिति भावः ॥३०५॥

एवं शिवादेर्धरान्तस्य तत्त्वजातस्य क्रमं निरूप्य व्याप्यव्यापकभावं दर्शयति

अमीषां तु धरादीनां
यावांस्तत्त्वगणाः पुरा ।
गुणाधिकतया तिष्ठन्
व्याप्ता तावान् प्रकाशते ॥३०६॥

पुरेति, यो यस्य पूर्वभावीत्यर्थः । इह खलु तत्त्वानां षट्त्रिंशस्त्वेऽपि मुख्यया वृत्त्या नरशक्तिशिवात्मकत्वेन त्रैविध्यं, तेषां प्रकाशमयचिद्धर्मताख्यो गुणो यथायथमधिकतया स्फुटीभवन् विशिष्यते,—इति यो

यतो विशिष्टगुणः स तस्य व्यापको, यथा शक्तेः शिवः, शिवशक्ती च नरस्येति । यदभिप्रायेणैव

'मायासदेशपर्यन्तमात्मविद्याशिवाह्वयम् ।
तत्त्वत्रयं यथापूर्वं चिन्मयत्वप्रकाशभाक् ॥'

इत्याद्यन्यैरुक्तम् । एवं च यद्यपि नरात्मके मायादौ तत्त्वजाते चिद्धर्मतात्मनो गुणस्याविशिष्टमेव न्यूनत्वं तथापि एषामवरोहक्रमेण वेद्यताया यथायथं स्थौल्यातिशयात्मगुणोऽपि आरोहक्रमेण तारतम्यात् विशेषः,–इत्युक्तम् । गुणाधिकतया तिष्ठन् यावान् पूर्वभावी तत्त्वगुणस्तावान् अमीषां धरादीनां तत्त्वानां व्यापको , यथाधराया जलं तस्यापि तेजः,–इत्यादि ॥ ३०६ ॥

नन्वग्निधूमवत् कारणं कार्याव्यभिचारितया तद्व्यापकं, कार्यं च तदव्यभिचारितया व्याप्यम् ; अथवा तिरस्करिणीतिरोहितनटवत् सूक्ष्मं व्याप्यं, स्थूलं च व्यापकम्,–इति किमत्र गुणाधिक्यकथनेनेत्याशङ्क्याह

व्याप्यव्यापकता यैषा
　　तत्त्वानां दर्शिता किल ।

सा गुणाधिक्यतः सिद्धा
न हेतुत्वान्न लाघवात् ॥ ३०७ ॥

किलेति आगमे ॥ ३०७ ॥

एतदेव हेतुत्वस्य लाघवस्य व्यभिचारं दर्शयन्नुपपादयति

अहेतुनापि रागो हि
व्याप्तो विद्यादिना स्फुटम् ।

अहेतुनेति, विद्यारागयोः 'अव्यक्तरागविद्याः कलासमुत्था' इत्याद्युक्त्या कलातः सहैव समुत्पत्तेः ।

ननु, अकारणं च व्यापकं चेति विप्रातिषिद्धमेतत्, – इत्याशङ्क्याह

तद्विना न भवेद्यत्त-
द्व्याप्तमित्युच्यते यतः ॥३०८॥
न लाघवं च नामास्ति
किंचिदत्र स्वदर्शने ।
गुणाधिक्यादतो ज्ञेया
व्याप्यव्यापकता स्फुटा ॥३०९॥

न भवेदिति, आभास्यतां न यायादित्यर्थः । नहि

आभासवादे विनाभासमन्यत् किंचित् भावानां सत्तावेदकं प्रमाणं संभवेदिति भावः । अतश्चेह यदनुग्रहं विना यन्न भासते तत्तद्व्याप्यमित्युक्तम्, इतरच्च तद्व्यापकमिति । अत्र स्वदर्शने इति, संविदद्वैतमात्रसतत्त्वे त्रिकशास्त्रे इत्यर्थः । नहि परां संविदमधिकृत्य स्थूलं सूक्ष्मं वा किंचिदस्ति,—इत्यभिप्रायः । अत इति हेतुत्वस्य लाघवस्य च व्याप्यव्यापकतायां निमित्तत्वानुपपत्तेः ॥ ३०६ ॥

ननु श्रीपूर्वशास्त्रे गुणाधिक्यादूर्ध्वाधरभावमात्रमेवोक्तं न व्याप्यव्यापकत्वम्,—इति किमेतदुच्यते? इत्याशङ्क्याह

यो हि यस्माद्गुणोत्कृष्टः
　स तस्मादूर्ध्व उच्यते ।
ऊर्ध्वता व्याप्तृता श्रीम-
　न्मालिनीविजये स्फुटा ॥३१०॥

नहि एवमादावूर्ध्वत्वं देशकृतं कालकृतं वा विवक्षितं, किं तु चिद्धर्मत्वतारतम्याद् गुणोत्कर्षः, तदेव च व्यापकत्वमित्युक्तम् ऊर्ध्वता व्याप्तृतेति ॥३१०॥

एवमियता पर्यवसितमित्याह

अतः शिवत्वात्प्रभृति प्रकाशता-
स्वरूपमादाय निजात्मनि ध्रुवम् ।
समस्ततत्त्वावलिधर्मसंचयै-
र्विभाति भूर्व्याप्तृतया स्थितैरलम् ॥३११॥

अतो गुणप्रकर्षप्रयुक्तात् व्याप्यव्यापकभावात् हेतोः, शिवात्प्रभृति स्वात्मनि चिद्धर्मताख्यगुणप्रकर्षमादाय समस्तानां तत्त्वानां संबन्धिभिः संग्रहपर्यन्तैः धर्माणां संचयैर्निश्चितमेव पूर्णेन रूपेण व्याप्तृतया' स्थितैर्भूर्भाति समस्ततत्त्वव्याप्येत्यर्थः ॥ ३११ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

एवं जलादेरपि शक्तितत्त्व-
पर्यन्तधाम्नो वपुरस्ति तादृक् ।

तादृगिति, पूर्वपूर्वैस्तत्त्वैर्व्याप्यमिति भावः ॥

ननु व्याप्यव्यापकभावेऽपि एषां को विशेषः ? इत्याशङ्क्याह

किं तूत्तरं शक्तितयैव तत्त्वं
पूर्वं तु तद्धर्मतयेति भेदः ॥३१२॥

उत्तरमिति धरादि। पूर्वमिति जलादि। तद्धर्मतयेति स धर्मो यस्येति शक्तिमद्रूपतयेत्यर्थः। तेन धरातत्त्वं शक्तिरूपं, जलतत्त्वं तु शक्तिमद्रूपं; सधरं च जलतत्त्वं शक्तिः तेजस्तत्त्वं तु शक्तिमत्। यावत् शक्तितत्त्वं शक्तिः शिवस्तु शक्तिमान् येन

'पञ्चत्रिंशत्तत्त्वी शिवनाथस्यैव शक्तिरुक्तेयम्।'

इत्याद्यन्यैरुक्तम् ॥३१२॥

एतच्चान्यत्र वैतत्येनोक्तमिति तत एवावधार्यमित्याह

अनुत्तरप्रक्रियायां
वैतत्येन प्रदर्शितम्।
एतत् तस्मात् ततः पश्ये-
द्विस्तरार्थी विवेचकः ॥३१३॥

अनुत्तरप्रक्रियायामिति श्रीपरात्रीशिकाविवरणादावित्यर्थः ॥३१३॥

एतदेव श्लोकस्य प्रथमार्धेनोपसंहरति

इति तत्त्वस्वरूपस्य
कृतं सम्यक् प्रकाशनम् ॥३१४॥

सम्यगिति अनेनात्र भोगकारिकादिभ्यो वैलक्षण्यं कटाक्षितमिति शिवम् ॥

शांकरनन्दनसद्यो-
ज्योतिर्देवबलकण्ठमुगादिमतम् ।
प्रत्याख्यास्यन्नवमं
व्याचख्यावाह्निकं जयरथाख्यः ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीमदभिनव-
गुप्तविरचिते तन्त्रालोके
श्रीजयरथाचार्यविरचितविवेकाभिख्य-
व्याख्योपेते तत्त्वप्रकाशनं नाम
नवममाह्निकं समाप्तम् ॥

श्रीमत्प्रतापभूभर्तुराज्ञया प्रीतये सताम् ।
मधुसूदनकौलेन सम्पाद्यायं प्रकाशितः ॥

श्रीसाम्बशिवार्पणं भूयात्
